

IV. Scriptorium konferencia, Budapest, 2021. december 16–17.

Scriptorium

IV.

*Aut lego
vel scribo*

Scriptorium

IV.

Sorozatszerkesztők:

S.E.R. VARGA LAJOS
BOROS ISTVÁN
TAKÁCS LÁSZLÓ

Aut lego vel scribo

IV. Scriptorium konferencia
Budapest, 2021. december 16–17.

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
MORAVCSIK GYULA INTÉZET

BUDAPEST 2023

A kiadvány
az Országos Katolikus Gyűjteményi Központ
támogatásával jelent meg.

Szerkesztette:
Boros István
Takács László

A hátsó borítón
Laskai-kódex hátsó előzéklap *rectója*, részlet, XV. század
(Samostan Sv. Frane Šibenik. Cod. 10. *Liber Demetrii de Lasko*)

Tervezőszerkesztő:
Koczka Etelka Krisztina

© Szent István Társulat, 2023
© Szerzők, 2023

ISSN 2631-0643
ISBN 978 963 612 066 5

Szent István Társulat
1053 Budapest, Veres Pálné utca 24.
szentistvantarsulat.hu
Felelős kiadó: Dr. Rózsa Huba alelnök
Felelős kiadóvezető: Farkas Olivér igazgató
Nyomdai munkálatok: Mega-Galaxis Kft., Budapest
Felelős vezető: Nemere Ágnes ügyvezető igazgató

ELŐSZÓ

A Scriptorium konferenciák célja az írásbeliség különböző területeinek bemutatása. Ezek közé tartozik a kodikológia, beleértve a fragmentumok tanulmányozását is. Ide tartoznak a könyvtárak kézirtárában lévő dokumentumok, valamint a levéltári források, és a nyomtatott irodalom margináliái szintén kutatásunk tárgyát képezik. Jelen kötetünk is felöleli az írásbeliség itt megjelölt forrásait és lelőhelyeit, egyaránt szólunk könyvtári és levéltári kéziratokról. Az előadások között sajátos kultúrtörténeti és társadalomtörténeti jelenségekre is fény derült. Az előbbire példa a magyarországi örmények története, az utóbbira pedig ahogyan a boszorkányperek tanúvallomásait lejegyezték.

Az írásművek tárgya sokféle lehet. Ennek megfelelően találunk a tanulmányok között könyvtártörténeti, könyvtörténeti, zenetörténeti és más témájúakat is. A levéltári források természetük szerint többnyire hivatali iratok. A kötetünkben található egyháztörténeti munkák részben liturgiátörténeti jellegűek. Itt is van átfedés a különböző diszciplínák között, hiszen a kottás szövegek a zenetudománynak és a teológiai diszciplínák között számon tartott liturgika tudományának is tárgyát képezik. Kevesebb szó szokott esni a kegyességi irodalomról, talán azért is, mert viszonylag kevesen foglalkoznak az egyháztörténelemnek ezzel a területével, valamint az okból kifolyólag is, mert ez a terület tárgya az irodalomtörténetnek is.

Ez alkalommal az olvasó a IV. Scriptorium konferencia *Aut lego vel scribo* című kötetét veheti kézbe. A pandémia miatt a 2020-ra tervezett soron következő tanácskozásunk megghiúsult. A járvány enyhülésével lehetőség nyílt arra, hogy a konferenciát ismételten megtartsuk, ám ez hibrid formában történt, az előadások ugyanis részben jelenléti, részben on-line módon hangzottak el. Konferenciánknak a Bölcsészettudományi Kutatóközpont biztosított helyszínt, amiért *Molnár Antal*nak, a BTK Történettudományi Intézet igazgatójának tartozunk köszönettel. A konferencia a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Klasszika Filológia Tanszéke, az Országos Katolikus Gyűjteményi Központ és BTK Moravcsik Gyula Intézet szervezésében valósult meg.

Végül pedig hálás köszönetemet fejezem ki mindazoknak, akik írásaikkal vagy szervező munkájukkal elősegítették a konferencia megvalósulását, valamint akik írásukkal e kiadvány megjelenését. Külön köszönet illeti *Boros Istvánt*, aki e kötet szerkesztésében is nagyon jelentős munkát végzett. Remélem, hogy az érdeklődők nagy haszonnal fogják forgatni a most megjelent munkánkat.

Vác, 2022. december 20.

DR. VARGA LAJOS
segédpüspök,
az OKGyK igazgatója

TARTALOM

BOROS ISTVÁN: Gróf Nádasdy (Paulai) Ferenc könyvhagyatéka a váci növendékpapság önképzőkörének	9
CZAGÁNY ZSUZSA: Possessorbejegyzések Laskai Demeter kódexében: a boszniai kapcsolat	21
DOMOKOS GYÖRGY: Különös kézirat Beatrix királyné koronázásáról (OSzK fol.ital. 15)	33
FRAUHAMMER KRISZTINA: Kéziratosságot a XX. századi magyar nyelvterület népi vallásosságában	47
GILÁNYI GABRIELLA: A zenei fragmentológia mint könyvtörténeti segédtudomány	63
KISS PÉTER: Eddig ismeretlen örmény történetíró Erdélyben	81
KOVÁCS MIHAI: Várdai Ferenc erdélyi püspök 1517. évi primíciájának írásos emlékei	99
MAJOROSSY IMRE: „Videmus nunc per speculum” – Juan Álvaro de Cienfuegos <i>Aenigma Theologicum</i> című művének előlapja	113
P. KOCSIS RÉKA: Könyvtörténeti tanulságok az ómagyar kódexek marginálisai nyomán	125
SZABÓ ÁDÁM: Arisztotelész a Bibliában – Ernst Soner professzor beszéde a logika teológiai hasznáról	137
SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ: Két ének az Oltáriszentségről az <i>Énekek könyvében</i> (1785)	147

SZOVÁK MÁRTON: Költészet, önreklám, vagy egyik sem? – Marin Sanudo diáriumának historiográfiai értékelése	155
SZUROMI SZABOLCS ANZELM, OPraem.: A közép-európai <i>pre-Gratianus</i> kánonjogi kódexkultúra kéziratos emlékei	171
TÓTH FERENC: Gondolatok Lotharingiai Károly nemrég felfedezett 1687-es autográf naplója kapcsán	185
VARGA LAJOS: A Váci Egyházmegyét érintő szamizdat irodalom (1945–1989)	197
VARGA MÓNIKA: Lejegyzésmintázatok és -változatok boszorkányperes tanúkihallgatási kéziratok alapján	213
W. SOMOGYI JUDIT: Kéziratos szöveg(re)produkció Itáliában a kora újkor kezdetén	233
A IV. SCRIPTORIUM KONFERENCIA PROGRAMJA	243
A TANULMÁNYOK SZERZŐI	245
NÉVMUTATÓ	247

Gróf Nádasdy (Paulai) Ferenc könyvgyűjteménye a váci növendékpapság önképzőkörének

A bevezető sorokat követően tanulmányom két részből áll. Az első részben röviden ismertetem a váci egyháznak ajándékozott könyveinek három katalógusát. A második részben bővebben szólnunk a váci növendék papság önképzőkörének adományozott könyvekről.

Gróf Nádasdy (Paulai) Ferenc Bécsben született 1785. március 3-án, esztergomi kanonok (1816. október),¹ Váci püspök 1823. február 28-tól (kinevezése I. [II.] Ferenc császár március 7.) 1845. május 15-ig, majd kalocsai érsek 1845. május 15-től haláláig, 1851. július 22-ig.²

Könyvei főpapi állomáshelyein őrződtek meg: az esztergomi és a kalocsai főegyházmegyei, valamint váci egyházmegyei gyűjteményekben lelhetők fel. Esztergomban két könyvet őriznek Nádasdy kanonok és szekszárdi apát könyvtárából: a possessor bejegyzések szerint az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban és az Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtárban egy-egy kötetet.³ 1823-tól váci püspök, innen 1845-be távozott Kalocsára, ám könyvtárát nem vitte magával. Halálakor ugyan már nem volt hatályos az úgynevezett Kollonich-conventio, az érseksége alatt összegyűjtött könyveit ettől függetlenül a Kalocsai Főegyházmegyére hagyta. A kalocsai könyvtáráról a fennmaradt katalógus ad teljes képet könyvgyűjtemé-

¹ KOLLÁNYI Ferenc (1900), *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, Esztergomi Főszékesegyházi Káptalan. 431–433.

² Nádasdy Ferenc életrajzához vö. CHOBOT Ferenc (1915–1917), *A váci egyházmegye történeti névtára. II. A papság életadatai*. Vác, Pestvidéki Nyomda. II. 647–652.; SUJÁNSZKY Antal (1855), *Gróf Nádasdy Ferenc néhai kalocsai érsek. ... A Pesti Központi Nevendék-papság Magyar Egyházirodalmi Iskolája által*. Pest, Landerer, Heckenast.; *A Váci Egyházmegye jubileumi szemelvénye*. Vác, 2000. 9.; TÓTH Tamás, *Nádasdy Ferenc (1785–1851)*, in <https://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/1845-1851-nadasdy-ferenc-1785-1851>. (Megtekintés: 2020.07.17.)

³ A két kötet: BELLECIUS, P. Aloysius (1756), *Christianus Pie Moriens, Seu Adiumenta Procurandae Bonae Mortis*. Augustae Vindelicorum, Mattheas Rieger, 1236648X) Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár: 8523. Lásd http://www.bibliotheca.hu/possessores/425_nadasdy.htm (Megtekintés: 2020.07.17.) A másik kötet a Hittudományi Főiskola Könyvtárban található: GASPARI, Giovanni Battista (1775), *De protestantium germaorum in catholicos gestis historia Joannis Baptistae de Gasparis Tridentini Mariae Theresiae Augustae a consiliis atque in Vindobonensi Universitate historiarum professoris ...*, Venetiis, Balleoniana. (Jelzete: 306.478.) – Köszönetemet fejezem ki Szalai Katalin könyvtárvezetőnek szíves közléséért.

nyéről, amely szerint 763 cím (folyóiratokkal), valamint 1385 db (nyomtatványok, folyóiratszámok és kéziratok).⁴

Kalocsai érsekké történő kinevezése után a Váci Egyházmegyében három „testületnek”, illetve szervezetnek ajándékozta könyveit – a levéltári és könyvtári források alapján: a növendékpapság önképző körének, a váci szeminárium tanárainak (vagyis *usui Canonici Theologiae* = a kánoni teológia művelésére) és a váci püspöki könyvtárnak. Az adományozott könyvek katalógusai is több példányban fennmaradtak.

1. *Gróf Nádasdy Paulai Ferencz kinevezett Kalocsai Érsek által a' Váci Növendék Papság ön képző magyar egyletének ajándékozot könyvek jegyzéke.* 3 p. 131 bibliográfiai tétel, 167 db.⁵

2. *Elenchus librorum per Exellentissimum Dominum Franciscum a Paula Comitem de Nádasd, B[eni]gne-nominatum Archi-Ep[ischo]pum Colocensem, e penu sua libraria usui Canonici Theologiae lege in perpetuum addictorum, ut eos ad respectivum in munere succensorens transmittere teneatur.* – [Keltezés nincs.] *Sigl. per Antinium Kriszter Canon. et Bibl. prof.* – 4 p. 62 bibliográfiai tétel, 98 db.⁶

Kriszter Antal „Canonicus Theologus”, a papnevelde rektora és biblikus tanára⁷ 1845. november 23-i keltezésű, *Venerabilis Capituli* címzett levelében⁸ írja: „ad Studii Biblici in Lyceo Episcopali Cathedram extendens usui Canonici Theologici pro tempore futuri additerat”.

3. *Catalogus librorum, per Excellentissimum, Illustrissimum, ac Reverendissimum Dominum Dominum Franciscum a Paula e Comitibus de Nádasd, Ecclesiae Vaciensis Episcopum, Insignis Ordinis S. Stephani Regis Apostolici Commendatorem S. C. et R. A. Majestatis Actualem Intimum Status Consiliarium Inlyti Comitatus Comaromiensis Perpetuum Comitem et ad Excelsam Tabulam Septemviralem Assessorem, dum eidem Anno 1845 ad capessendam Archi-Episcopalem Cathedram Colecensem discendum erat, suis in Episcopatu Vanciensi successoribus donatorum.* Signatum

⁴ *Consignatio Bibliothecae Nadasdianae librorum.* Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, jelzete: L 2527. Itt köszönöm meg Grócz Zita könyvtárvezetőnek, hogy digitális formában rendelkezésemre bocsátotta a kéziratot.

⁵ Uo.

⁶ VPKL B/Káptalani levéltár, 1./ A Váci Székeskáptalan iratai, a/A Káptalan magánlevéltára iratai, 4./ Vegyes tárgyi csomók. Inventarium Nádasdy. 8. doboz.

⁷ CHOBOT Ferenc (1917), *A Váci Egyházmegye történeti névtára.* Második rész: A papság életadatai. Vác, Dercsényi Dezső vállalata. 815.

⁸ VPKL B/Káptalani levéltár, 1./ A Váci Székeskáptalan iratai, a/A Káptalan magánlevéltára iratai, 4./ Vegyes tárgyi csomók. Inventarium Nádasdy. 8. doboz.

Vacii die 15. Novembris 1845. 39 pp. Az okirat aláírói pecséttel: a Kamara részéről Laurentius Szögyén és Drexler Ferenc, az egyházmegye képviselőiben Ordódy Vince és Mericzay Antal, valamint Pest vármegyétől hatósági tanúk Párniczky Ede és Pósch Lajos. A katalógus 889 mű címléírást tartalmaz, amely összesen 1931 db. (folyóiratokkal együtt).⁹

Ennek több másolata van a Kálmánházi (Kámánházy) püspök és a Püspöki Könyvtár korábbi könyveinek jegyzékével egybe kötve, például a Váci Egyházmegyei könyvtárban is található egy példány¹⁰:

Catalogus librorum in Bibliotheca Episcopali Vacienſi praeclistentium (sic!) [paeeſistentium]. Catalogus Librorum poſt egreſſum et poſſeſſorio Bonorum Episcopatus Vacienſis, Excellentiſſimi ac Illuſtriſſimi Domini Franciſci a Paula e Comitibus de Nádaſd benigne nominati ArchEppi Colocenſis in Bibliotheca Eppali vacienſi repertorium 1 libri Episcopum Comitem Franciſcum de Nádaſd Bibliothecae Episcopali donati. 52 p.

Jelen írásunkban csak a váci növendékpapság önképző körének hagyományozott könyvek kézíratos katalógusát ismertetjük és közöljük.

Nádasdy Ferenc igen nagy hangsúlyt fektetett a növendékpapság képzésére és műveltségének fejlesztésére. A központi szemináriumban 1831-ban alakult meg a budapesti Növendékpapság Magyar Irodalmi iskolájának elődje, a magyar gyakorló iskola,¹¹ amelyben a váci főpap is fontos szerepet játszott, az ő anyagi támogatásával fejlesztették könyvtárukat.¹² A harmadik kötetüket Nádasdy Ferencnek ajánlották,¹³ az ajánló levélre válaszolt a püspök, s levelét úgyszintén felvették a kötetbe. Ebben kifejti a főbb célkitűzéseket: az egyháziatyák műveinek fordítása az olvasók épülésére; a „honi nyelv ápolása”; s „Hazátokat szeretni, annak javát erkölcsi, szent, és édes kötelesség”.

Majd országszerte alakultak meg az egyházmegyei szemináriumokban a magyar nyelv és irodalom művelésére az irodalmi iskolák. 1844-ből fennmaradt a váci növendékpapság magyar egyletének alapszabálya,¹⁴ 1845. január 24-én – Nádasdy püspök támogatásával – hivatalosan is megalakult

⁹ VPKL B/Káptalani levéltár, 1./A Váci Székeskáptalan iratai, a/A Káptalan magánlevéltára iratai, 4./ Vegyes tárgyi csomók. Inventarium Nádasdy. 8. doboz.

¹⁰ Váci Egyházmegyei Könyvtár (továbbiakban VEK), 219.547.

¹¹ SÉDA Jenő (1874), *A központi növendék papság Magyar Egyházirodalmi Iskolájának története*. Budapest, nyomtatott „Hunyadi Mátyás” intézetben. Vö. II. Rész, I. Fejezet. A magyar gyakorló iskola 1831–1848. 31–43.

¹² SÉDA 1874:131.

¹³ *Munkálatai a' pesti növendék papság magyar iskolájának. Harmadik kötet*, Pesten, Trattner-Károlyi nyomtatása. 1836.

¹⁴ *A váci növendékpapság önképző magyar egyletének alapszabályai, Vác, 1844*. OSZK Kt. Fol. Hung. 1332. 15–17. In KERÉNYI Ferenc (2002), *Pest Vármegye irodalmi élete (1790–1867)*. I. Budapest, Pest Megye Monográfia Közalapítvány. 365–369.

„Önképző magyar egyesület”.¹⁵ Az egyesület 1847/48-as tanévben megszűnt, ám „Pázmány Egyesület” néven visszaállították.¹⁶ S mind a korábbi, mind az új egyesületnek volt könyvtára, amely többek között Gróf Nádasdy Ferenc 1845-ös könyvadományával vette kezdetét, rajra kívül több főpap adományával támogatta az egyesületi könyvtár létrejöttét.¹⁷

Vácott Nádasdy Ferenc 1845-ben hívta létre a kispapság Pázmány Egyesület néven önképzőkörüket az irodalmi és retorikai képzés céljából.¹⁸ Fordítói és irodalmi munkásságuk számos kéziratos kötetben maradt fent, sőt nyomtatásban is jelentek meg, mint például Laicus Fülöp *Silvio* című regénye és az önálló munkáikat tartalmazó, 4 kötetes *Szemelvények*.¹⁹

A növendék papságnak ajándékozott könyvek katalógusának sem keltezése, sem aláírója nincs. Ám a katalógus feliratából nyilvánvaló, hogy kalocsai kinevezése alkalmával ajándékozta el ezeket a köteteket a „önképző magyar egyesület”, a későbbi „Pázmány egyesület” részére. Az elajándékozott könyvek zöme XIX. századi kiadvány, nyelvi megoszlása: latin 16 cím, német 45, magyar 70.

Magyar tudomány és szépirodalom, valamint a gyakorlati teológia (pásztorális, kateketika) szempontjából gondosan válogatott könyvek. Itt csak néhány jellemzőbb kötetet emeltem ki a különböző területekről, s a példányok beazonosítása²⁰ csak az itt felsorolt művek esetében történt meg, a katalógus többi könyveinek beazonosítását későbbi könyvtári feldolgozó munkára hagyjuk. Ez alapján is megállapíthatjuk, hogy Nádasdy Ferenc püspök váci növendék papságnak adományozott, itt felsorolt és beazonosított könyvek közül kétséget kizárólag kettő ma is a Váci Egyházmegyei Könyvtár tulajdonában van a possessor-bejegyzés alapján, a többiről csak feltételezzük, hogy a Nádasdy-katalógusban szerelő példányokkal azonosak lennének.

A katalógusban első helyen a folyóiratok állnak. A német nyelvű folyóiratok egyházi és teológiai kiadványok: *Sion*, *Der Kat[h]olik*. A magyar nyelvűek a magyar művelődést és tudományt képviselik, mint például *Vörös-*

¹⁵ *A váci egyházmegyei növendék papság „pázmány-egyesületének” alapszabályai*. 1875. 1.

¹⁶ I. m. 6.

¹⁷ I. m. 19.

¹⁸ CHOBOT Ferenc (1915), *A Váci Egyházmegye történeti névtára*. Első rész: Az intézmények története. Vác, Dercsényi Dezső. 100.

¹⁹ *Szemelvények a váci növendékpapság „Pázmány-Egyesület”-ének munkálataiból*, kiad. az Egyesület 1881-82. tanévi tagjai. Vác, Mayer Sándor, 1882.; *Szemelvények a váci növendékpapság „Pázmány-Egyesület”-ének munkálataiból*, kiad. a „Pázmány-Egyesület” tagjai 1885. Vác, Mayer Sándor. 1885.

²⁰ A példányok beazonosításának fáradságos munkáját a Váci Egyházmegyei Könyvtár vezetőjének Kohári Máriának és munkatársainak köszönöm.

marty Mihály, majd Horváth István szerkesztette Tudományos gyűjtemény 1828–1841.²¹ számai.

A XIX. század első felében a magyar nyelv és irodalom oktatásában és művelésében fontos szerepet játszottak a görög és római szerzők művei. A kispapok ugyanis, ha nem is képzésükben, de önképzőkörükben ismerkedhettek meg magyar nyelven, a pálos szerzetes Virág Benedek, a református gimnáziumi tanár Homonnay Imre és a református teológiai tanár és filológus Vályi Nagy Ferenc fordításaiban a klasszikus költők műveivel, s őket mintául követve verselgethettek.²²

(9)²³ Virág Benedek Horacius poetikája 1801.²⁴

(10) Homonnay Imre Pub. Ovid. Naso 1825.²⁵

(41) Vályi Nagy Ferenc Homeri Ilias 1821.²⁶

A növendék papság szépirodalmi műveltségének fejlesztésére is gondja volt Nádasdy püspöknek. A felvilágosodás neves költőinek és szépíróinak, a már említett Virág Benedeken és Révay Miklóson kívül a korszak meghatározó költője, Kazinczy Ferenc és Kiss János evangélikus püspök költő, a XVIII. századi jezsuita költő, író Faludy Ferenc művei nemesítették a kispapok nyelvi ízlését és mindenekelőtt hazafias érzületüket.

(7) Kiss János, Klió 1825.²⁷

(8) Virág Benedek Euridice, 1814.²⁸

(97) Faludy Ferenc, Nemes Urfi (104) – Nagyszombat, 1771.²⁹

²¹ Csak az 1828-as példány lett beazonosítva, könyvtári jelzet nélkül, poss.: ovális sing. Váci Püspök-Egyházmegyei Könyvtár 1875.

²² Vö. LENGYEL Réka (2017), Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban – Vergilius, Horatius, Ovidius, in BALOGH Pirooska – LENGYEL Réka (szerk.), *Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban, Vergilius, Horatius, Ovidius*. Budapest, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet. 8–9.

²³ A zárójelbe tett számok a kéziratok katalógus sorszámaikat jelzik.

²⁴ PETRIK II, 152. *HORATZIVS poetikája*. ford. VIRÁG Benedek, Pesten, Trattner Mátyás bet. 1801. – Két példány található a Váci Egyházmegyei Könyvtárban, a 209.140 jelzetű Nádasdy püspök ajándéka a poss. bejegyzése alapján: A Pázmány Egylet Könyvtárából; további poss.: négyzet alakú sing. Egyházmegyei Könyvtár Vác.

²⁵ PETRIK II, 957. HOMONNAY Imre, *Ovidius Naso szomorú verseinek öt könyve*, Pest, Petrózai Trattner János Tamás, 1825.

²⁶ PETRIK II, 146. VÁLYI NAGY Ferenc, *Homérosz Ilias fordítása*, Sárospatak, Nádaskai András, 1821.

²⁷ PETRIK II, 412. *Klió, vagy lélek-nemesítő, részént eredeti, részént fordított darabok között és köteletlen beszédben*. Kiadta Kis János Győrben, 1825.

²⁸ PETRIK III, 792. VIRÁG Benedek, *Euridice*. Pesten, 1814. Trattner Ján. Tam bet. – Könyvtári jelzete: 203.311; poss. bejegyzés: A Pázmány Egylet Könyvtárából; négyzet alakú sing. Egyházmegyei Könyvtár Vác.

²⁹ PETRIK I, 561. DORELL, Josef, *Istenes jószágára, és szerentsés boldog életre oktatott nemes urfi*. Irta anglus nyelven. Fordította olaszból FALUDI Ferentz. Nagy-Szombatban, 1771. A Jesus társasága academiái collegiumának böt.

(70) Révay Miklós, *Elegyes versei* 1787.³⁰

(54) Kazinczy Ferenc, *Utazás Pannon halmán* 1831.³¹

Magyar és idegen nyelv nyelvészeti könyvei között találjuk az első akadémiai magyar helyesírási szabályzatot a nyelvtudós Révay Miklós piarista szerzetes és Versegly Ferenc pálos szerzetes tollából. A korszak legjelentősebb összehasonlító nyelvészeti, történeti nyelvtudományi és rendszerező munkái sem hiányoznak.

(67) Versegly Ferenc, *Ungarische Sprache* 1805.³²

(69) Georg Nagy, *Einleit. in die ungarische Sprache* 1793.³³

(71) Révay Miklós, *Latina* 1792.³⁴

(75) Révay Miklós, *Grammatica hung.* 1806.³⁵

(76) *Gram. Ungarese* 1827.³⁶

(78) *Französische Sprachlehre* 1782.³⁷

(79) *Magyar Tudós Társaság Magyar helyesírása* 1832.³⁸

A klasszikus és szépirodalmi munkák mellett történettudományi, tudományos és gazdasági művek is sorakoznak a katalógusban:

(5) Stolberg, [Friedrich Leopold], *Geschichte der Religion Jesu Christi* 1811. 4 kötet.³⁹

³⁰ PETRIK III, 217. R. M. elegyes versei, és néhány apróbb köztetlen írásai. Függelékül hozzájuk adatnak másoknak is némelly hozzá íratott darabjaik, végre néhány régiségek is. Pozsonban, 1787.

³¹ PETRIK II, 350. KAZINCZY Ferenc, *Útja Pannonhalmára, Esztergomba, Vácra*. Pest, Landerer, 1831.

³² PETRIK III, 773. VERSEGLY Ferenc, *Neuverfasste ungarische Sprachlehre, worin die verschiedenen Mund und Schreibarten der ungarischen Sprache kurz angezeigt...* Pest, Eggenberger, 1805. – Könyvtári jelzete: 233.964; poss.: ovális sing. Váczi Püspök-Egyházmegyei Könyvtár 1875.

³³ PETRIK II, 826. NAGY, Georg, *Einleitung in die ungarisch-philosophische Sprachlehre*. Wien, 1793.

³⁴ PETRIK III, 217. RÉVAY Miklós, *Latina. Edita amicorum hortatv et svitibvs.* (8-r. 1941.) Javriani, 1792. Typis Jos. Streibig. – Könyvtári jelzete: 236.227; poss.: ovális sing. Váczi Püspök-Egyházmegyei Könyvtár 1875.

³⁵ PETRIK III, 218. RÉVAY Miklós, *Elaboratior Grammatica Hungarica Ad gehvinam patrii sermonis indolem fidehiet exacta, affinimqve lingvarum adminicvlis locpletivs illvstrata. 2 volumina, vtrvmqve in totidem tomos svbsidivm*, II. Pestini, Math. Trattner, 1806. Az első kötet 1803-ban jelent meg ugyanott, ahol a második is.

³⁶ Nem tudtam beazonosítani a művet.

³⁷ Nem tudtam beazonosítani a művet.

³⁸ *Helyesírás, Magyar -, és szóragsztás főbb szabályai. A magyar tudós társaság különös használatára*. Pesten, 1832. Nyomt. Petrózai Trattner J. M. és Károlyi Istv.

³⁹ STOLBERG, Friedrich Leopold (1811), *Geschichte der Religion Jesu Christi*. Hamburg, Friedrich Perthes. – Könyvtári jelzete: 161.087; poss.: ovális sing. Váczi Püspök-Egyházmegyei Könyvtár 1875.

- (60) Horváth István, Nagy Lajos és Hunyadi 1815.⁴⁰
(131) Kézai Simon, *Chronicon Hungaricum*.⁴¹
(63) Flor Ferencz, *Tetszhalottak felélesztése* 1835.⁴²

Az ajándékozott állományban találjuk az egykori piarista diák, Szeged város főépítészé Vedres István 1830-ban kiadott tiszántúli árapasztó csatornázási terveit (46), aki a magyar tudomány és művészet, illetve szépirodalom iránt elkötelezett verselő mérnök volt.⁴³

- (120) Kacs Kovics Lajos, *Mezei naptár* 1844.⁴⁴

Gyakorlati teológiai: pasztorális munkák, kateketika és valláspedagógia, lelki olvasmányok és prédikációs kötetek:

- (58) Kacs Kovics Lajos, *Kisdedovo Egyesület névkönyve* 1840.⁴⁵
(104) *Kisdedek oktatása* 1790.⁴⁶
(47., 123) Szabó Imre *Őrangyal* alman. 1843.⁴⁷ és 1844.

Rövid szemléltetésünkéből is kitűnnek a könyvválogatás szempontjai. Elsődleges szempont a kispapok műveltségének, nyelvtudásának fejlesztését és a magyar nyelv művelését elősegítő művek, másodlagos a gyakorlati teológiai, ezen belül homiletikai és pasztorációs kötetek. A nyelvújítás és a reformkor meghatározó költőinek és szépíróinak, valamint tudósainak ma-

⁴⁰ PETRIK II, 163. HORVÁTS István *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás híres magyar királyoknak*, Pesten Trattner János Tamás betűivel, 1815. – Könyvtári jelzete: 234.748; poss.: ovális sing. Váci Püspök-Egyházmegyei Könyvtár 1875; Academia Könyvtára.

⁴¹ Impresszum adatok hiánya miatt nem lehet beazonosítani a kiadást. – A Váci Egyházmegyei Könyvtárban három példány található Kézai Simon munkájából. A 114.139 jelzetű példány 1818-ban vásárolta közelebről nem ismert „Sz” monogramos személy.

⁴² PETRIK I, 801. FLOR Ferencz, *A tetszhalottak felélesztéséről szóló tanítás*. Pest, Esztergomi k. Beimel József betűivel, 1835. – Könyvtári jelzet: 220.124; poss.: ovális sing. Váci Püspök-Egyházmegyei Könyvtár 1875.

⁴³ PETRIK III, 755. VEDRES István, *Nemes szabad királyi Szeged városa meg nagyobbítandó tanácsháza talpkövének letétele alkalmatosságára készült versek* 1799. eszt. Kís-Asszony hava napján. Pesten, Fűskúti Landerer Mihály. – Könyvtári jelzete: 242.3272; poss.: négyzet alakú sing. Egyházmegyei Könyvtár Vác.

⁴⁴ KACSKOVICS Lajos, *Mezei naptár*. Gazdasági Kalendárium a ’nep’ használatául 1844-dik szökö évre. Magyar Gazdasági Egyesület. Budán, a’ Magyar Kir. Egyetem’ bet., 1843. – PETRIK II, 313-ban csak a 1843-re szóló 1842-i kiadás található. – Könyvtári jelzete: 810.536.

⁴⁵ *A kisdedovó intézeteket Magyarországon terjesztő egyesület’ 1840diki névkönyve*. Választottsági határozatból kiadta KACSKOVICS Lajos. Pest, 1840, Trattner-Károlyi ny. – Sem a Petrikben, sem a pótlásaiban nem található. – Könyvtári jelzete: 214.365; poss.: ovális sing. Váci Püspök-Egyházmegyei Könyvtár 1875.

⁴⁶ PETRIK I, 761. FEJÉR György, *A kisdedek vallásbéli oktatása. A katolikus szülőknek és tanítóknak közönséges hasznokra*. Posonyban és Pesten, 1790. Fűskúti Landerer Mihály bet.

⁴⁷ PETRIK III, 1. SZABÓ Imre, *Őrangyal. Vallási almanach, honunk gyöngéd hölgyeinek szentelve*. Nyomatva Budán, a Kir. Magy. Egyetem betűivel, 1843. Kiadva Beke Kristof költségén.

gyar nyelvű műveit szánta Nádasdy püspök a kispapjainak. Főpásztorként óvta őket a téves és zavart keltő egyházi és teológiai felfogásoktól, ugyanis egyetlen janzenista vagy ahhoz hasonló tévtanokat terjesztő kiadványokat, s persze indexre tett könyvet sem adományozott nekik. Sőt, csak elvétve találunk teológia-dogmatikai műveket a katalógusban. Ám azért becsúsztott egy janzenista, idexen lévő munka is. A holland Joanne Opstraet⁴⁸ (1651–1720) három művét is indexre tette a Hittani Kongragáció, köztük a katalógusban 128. sorszám alatt lévő *De locis theologicis dissertationis*⁴⁹ 1737-ben került a tiltott könyvek listájára.⁵⁰

⁴⁸ Claeys BOUUAERT (1958), Opstraet (Jean). In *Biographie nationale* publiée par L'Académie Royale des sciences, des lettres et beaux-arts de Belgique. Tome trentième. Bruxelles, Émile Bruylnt. 643–646.

⁴⁹ *De locis theologicis dissertationes decem Lovaniensis*. Lille, Jean Baptiste Brovellio, 1737. (de Bujanda, 665.)

⁵⁰ J. M. DE BUJANDA – Marcella RICHTER (2002), *Index librorum prohibitorum 1600-1966*. Montréal–Genève, Médiaspoul – Librairie Droz. 665.

Gróf Nádasdy Paulai Ferenc könyvtárának Szilocsai
 Páris által a Váci Növendék Papság ön-képző magyar egyesületének aján-
 lott könyvek jegyzéke.

szám	Szerző Neve.	Könyv Címe	Éve	Füzet	Írást	Reklám	Egyéb, ö Lsonka.
1.	Verin & katólikus	Sion	1839	11.	1.	1.	Lsonka.
2.	—	—	1838	12.	1.	1.	Egész.
3.	—	—	1839	11.	1.	1.	Lsonka
4.	—	—	1840	11.	1.	1.	Lsonka
5.	—	—	1841	12.	1.	1.	Egész.
6.	—	—	1842	12.	1.	1.	—
7.	—	—	1843	12.	1.	1.	—
8.	Dr. Weiss.	Der Katalik	1837	12.	1.	1.	—
9.	—	—	1838	12.	1.	1.	—
10.	—	—	1839	12.	1.	1.	—
11.	—	—	1840	1.	1.	1.	Lsonka
12.	—	—	1841	12.	1.	1.	Egész
13.	Dr. Döringer	—	1842	12.	1.	1.	—
14.	—	—	1843	12.	1.	1.	—
15.	Jeanes Lauen.	—	1844	12.	1.	1.	—
16.	—	—	1845	12.	1.	1.	—
17.	Dr. Plebe	Neuzeitl. kat. Schrift	1836	5.	1.	1.	Lsonka
18.	—	—	1837	6.	2.	1.	Egész.
19.	—	—	1838	6.	2.	1.	—
20.	—	—	1839	6.	2.	1.	—
21.	Dr. Frisch	Kathol. Kirchen Kath.	1842	12.	1.	1.	—
22.	—	—	1843	12.	1.	1.	—
23.	—	—	1844	5.	1.	1.	—
24.	Thais.	—	1845	5.	1.	1.	Lsonka.
25.	Wormsany Mikaly	Sas. Erdmanges Sgijlemeny	1822	15.	3.	1.	—
26.	—	—	1828	9.	1.	1.	—
27.	—	—	1839	12.	1.	1.	Egész.
28.	—	—	1840	12.	1.	1.	—
29.	—	—	1851	12.	1.	1.	—
30.	Hesváth Jstván	—	1836	12.	1.	1.	—
31.	—	—	1837	12.	1.	1.	—
32.	—	—	1838	12.	1.	1.	—
33.	—	—	1839	12.	1.	1.	—
34.	—	—	1840	12.	1.	1.	—
35.	—	—	1841	12.	1.	1.	—
36.	Stolberg.	Geschichte der Bel. J. K.	1811	—	4.	1.	Lsonka.
37.	Koleszy Károly	Monarch. Blutsack.	1816	—	4.	1.	Egész.
38.	Prof. Janos	Fllo.	1825	—	1.	1.	—
39.	Vilag Benedek	Essicade	1811	—	1.	1.	—
40.	Vilag Benedek	Horatius Gochcája.	1801	—	1.	1.	—
41.	Homonay Imre	Bul. Virgilius Naso.	1825	—	1.	1.	—
42.	Vályi Nagy János	Homer' Illias a.	1821	—	2.	1.	—

Év	Író neve	Műv. címe	Év.	ford.	Kötet.	Oldal	Egyéb Csonka.
42.	B. Can. Ricci	Vigili Mac. Opera.	1784.	—	1.	1.	Egyéb.
43.	Gaspar Seltényi.	S. Floris Ricci Deim.	1770.	—	1.	1.	—
44.	Emán. Sincerus	P. Ovid. Mac. hist. lib. 5.	1786.	—	1.	1.	—
45.	Udeady János	Plet.	1832.	—	1.	1.	—
46.	Vedec Selyeny.	Stárai tul. nagy erek gálly.	1830.	—	1.	1.	—
47.	Szabó Imre	En lingyal Valtási M.	1848.	—	1.	1.	—
48.	—	Sudományi Alap.	1832.	1.	—	1.	—
49.	Szabolc Mayer	Össze	1787.	—	1.	1.	—
50.	—	Az Arany Ezerélet	1834.	1.	—	1.	—
51.	—	Magyar János Szászog N. K.	1838. 9.	2.	—	1.	—
52.	—	—	—	—	—	—	—
53.	Lay Andrá	Mesei és Aphorizmai	1840.	1.	—	2.	—
54.	Karáczy	Utazás Bannon határai	1831.	—	1.	1.	—
55.	Borai József	Epigrammák.	1836.	1.	—	1.	—
56.	Jakoby József.	Utazás Erdély.	1772.	—	0.	1.	—
57.	—	Lakócai leckeik	1834.	—	1.	1.	—
58.	Károlyi Lajos	Sudányi Egyet. Név könyv	1840.	1.	—	1.	—
59.	W. J. M.	Publica Magyar fford.	—	1.	—	1.	—
60.	Borsák István	Magy Lajos és Hunyad.	1816.	1.	—	1.	—
61.	Leaky Sándor	Stetelet Altaria.	1811.	—	1.	1.	—
62.	Mauriti Mont	Offene Adalort	1818.	1.	—	1.	—
63.	Flor József.	Bevezetők jeletestise	1835.	—	1.	2.	—
64.	Állók László	Summa praceptor.	1829.	—	1.	1.	—
65.	Wlons Mutianell.	Denus unus liguae	1817.	—	10.	1.	—
66.	Vasegy József	Jeletet Philosoph.	1818.	1.	—	1.	—
67.	—	Magyarische Sprache.	1808.	2.	1.	1.	—
68.	Georg. Nagy	Lehrb. u. die ung. Spach	1790.	—	1.	1.	—
69.	Ant. Subenasth.	Ant. Ung. Hungaricae	1802.	—	1.	1.	—
70.	Révay Miklós	Clayes Versa	1787.	—	1.	1.	—
71.	—	Latina.	1792.	—	1.	1.	—
72.	Widthy József.	Magyarok leteke.	1836.	1.	—	1.	—
73.	—	Corcelli Opera.	—	—	4.	1.	—
74.	Collet Vilmos.	Ortestans Ref. Histori.	1834.	4.	1.	2.	—
75.	Révay Miklós.	Grammatica Hung.	1806.	—	2.	1.	—
76.	—	Gram. Ungarise aduse.	1827.	—	1.	1.	—
77.	—	Annuaire ungen	1789.	—	4.	1.	—
78.	—	Französische Sprach Lehr.	1782.	—	1.	1.	—
79.	Magyar Tudós-társ.	Magyar helyesírás?	1832.	1.	—	1.	—
80.	Egyéb István	Ótala díszedek.	1794.	1.	—	1.	—
81.	—	Sprach Spuellette.	1804.	—	1.	1.	—
82.	Dulek László	Iszamani Affrony	1806.	—	1.	1.	—
83.	Augustin Szeber.	Katechese Spelierung.	1830.	—	1.	1.	—
84.	Levi László	Kereseteny Tudomány	1832.	—	1.	1.	—
85.	Miklós László	Tobias Plet.	1803.	—	1.	1.	—
86.	Rátz Andrá	A körfal va. Scant.	1822.	—	1.	1.	—

Év	Író neve	Könyv címe	Év.	Fü. zet.	Kö. tet.	Bél. dauy	Geiz v. Conka
87.	Franc. X. Kaluck	Vistas Ecclesiae	1833.	—	1.	1.	Geiz.
88.	Michael Leonhard.	Schish. des Heran.	1821.	—	1.	1.	Geiz.
89.	Wielik Karol	Veivzame a Religional	1801.	—	1.	1.	—
90.	Weinet Mikaly	Élki paplái	1834.	—	2.	1.	—
91.	—	Bibliotheko v. Bredyten.	1794.	—	4.	1.	—
92.	Andeln Braema	Sammlung v. Bredyten	1791.	—	4.	1.	—
93.	Sebast. Muthelle	Remer. Rang. Bredy.	1796.	—	4.	1.	—
94.	—	Bredyten.	1794.	—	10.	1.	—
95.	L. D. Brummer.	Das Leben Bilgimbo	1834.	—	1.	1.	—
96.	Broz Istvan	Egyházi Benedek	1841.	1.	—	1.	—
97.	Gálvay József.	Stanes Ember	1798.	—	1.	1.	—
98.	—	Thomas a Kempis	1842.	—	1.	1.	—
99.	Pauli János	Summa Pastoral.	1801.	1.	—	1.	—
100.	Francisci Sales.	Philotea	1751.	—	1.	1.	—
101.	Pesti Köv. Lapjain	Élki Élet rend	1840.	1.	—	1.	—
102.	Juchs.	Memoriale vitae sac.	1804.	—	1.	1.	—
103.	Gálvay József	Memor. Hef.	1797.	—	1.	1.	—
104.	—	Küldedek' oktatásai.	1790.	1.	—	1.	—
105.	—	Bredyten	1791.	—	1.	1.	—
106.	Josef Kanber	Kanzel ridon	1796.	—	1.	1.	—
107.	Sanci. Sabrian. S.	Vicentii Diva Opera	1684.	—	1.	1.	—
108.	Eustini Sana.	Mama Spirituális	1704.	—	4.	1.	—
109.	—	Vallási és Egyházi társ	1832.	1.	—	1.	—
110.	Guzsich János	Egyházi társ	1836. 28.	8.	—	1.	—
111.	Francisci Szendrői	Francisci Vita kitétele.	1841. 42	12.	6.	1.	Conka.
112.	S. Maglath János	Vallási Mergalmak M. O.	1844.	1.	—	4.	Geiz.
113.	Noluar Ludr.	Ujörvölcsej.	1843.	1.	—	3.	—
114.	—	Egy Protestans Kérdések	1844.	1.	—	4.	—
115.	Józe György.	Két érmengőse illet az elhat.	1844.	—	1.	3.	—
116.	Márk Mikaly	Buzágoz uemeső a M. akad.	1842.	1.	—	2.	—
117.	—	Dorsodi levél paplái.	1842.	1.	—	2.	—
118.	—	Berichte Des Leopoldineu.	1832. 43.	47.	—	1.	Conka
119.	—	Hifung.	—	—	—	—	—
120.	Schematis. V. Cl. Hm. Doerf.	—	1835.	—	1.	4.	Geiz.
121.	Kacskavis Lajos	Mexei Maglax	1844.	1.	—	5.	—
122.	—	A egyes hársapárok egyházi és negyelytöré közzel fogó könyv.	1841.	—	1.	1.	—
123.	—	nehéti és egyes hársapárok a törvényes és nagytudományi besz.	1841	—	1.	1.	—
124.	Izabo Jozse	Oranymal Vallási Utuan.	1843.	—	1.	2.	—
125.	—	ja' utkoi: fe' Redekuel tartot orvagos utlések' naplójai.	1840.	—	1.	1.	—
126.	Poffine és Banki Ják.	Hosszok és Rang. v. Donykhat	1822.	—	2.	1.	—
127.	Elmacchal (Dankhad)	Concordantia S. Balam	1769.	—	1.	1.	—
128.	Vasceghy György.	Dicet. De vers. Hung. S. Scy.	1822.	—	1.	1.	—
129.	Gythaét József	De locis Haer. dicentibus	1779.	—	1.	1.	—
130.	Revsntaus Nicolauy	Mem. memorabilium in Bannonia sul Jucosy Jucyatorich a Captab.	1770.	—	1.	1.	—
131.	idonymus	Historia litterary & bonary orb.	1799.	—	1.	1.	—
132.	Keca Simon	Phonicon Hungaricum	—	—	1.	1.	—

Possessorbejegyzések Laskai Demeter kódexében:
a boszniai kapcsolat

1933-ban Krsto Stošić horvát történész, katolikus pap, a dalmáciai Šibenik konventuális-ferences kolostor (Samostan Sv. Frane) könyvtárosa katalógust készített a könyvtár kéziratos kódexeiről.¹ A jegyzék 10-es számú egységénél, egy XV. századi latin nyelvű kéziratnál a leírásban megjegyezte, hogy az a latin főszöveg mellett egy helyen magyar nyelvű sorokat is tartalmaz.² Stošić katalógusa, benne a magyar nyelvemlékről szóló bejegyzéssel sokáig rejtve maradt a magyar kutatás előtt. Megjelenése után 50 évvel, 1982-ben végül Holl Béla figyelt föl rá, s jutott el a horvát híradás nyomát követve jugoszláviai tanulmányútja során Šibenikbe, hogy ott, a kolostor könyvtárában végre kézbe vehesse a kéziratot.³

Stošić leírása pontosnak bizonyult: a 16. lap rektóján egy ötsoros magyar nyelvű verses imádság olvasható, amelyet a magyar kutatás – a kézirat nagy részének lejegyzőjéről és használatjáról, Laskai Demeterről – Laskai-soroknak nevezett el.⁴

Holl Béla néhány órát tölthetett a kolostor könyvtárában a kéziratot tanulmányozva. Tartalomjegyzéket készített róla, s figyelmét az sem kerülte el, hogy a kézirat bekötése során a kötéstáblák és a könyvtest közé elöl és hátul egy-egy pergamenlapot illesztettek, s hogy a főszövegnél valószínűleg sokkal korábbi kódexből kihasított pergamenlapok mindkét oldala nemcsak szöveget, de kottát is tartalmaz. 1982-ben ugyan még nem volt mód a kódex digitalizálására, Holl Bélának azonban zárai kollégái segítségével sikerült mikrofilmmásolatot szereznie róla. Ez a mikrofilm került az MTA

¹ Krsto Stošić (1933), *Rukopisni kodeksi samostana sv. Frane u Šibeniku*, Zagreb, Hrvatska bogoslovska akademija. (Croatia sacra. Arhiv za crkvenu povijest Hrvata, 3/5) 18–61.

² Cod. 10. *Liber Demetrii de Lasko*.

³ HOLL Béla (1984), Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és verses nyelvemlék 1433-ból. *Magyar Könyvszemle* 100, 1. 1–23.

⁴ HOLL 1984: 5 (facsimile); 16–19 (a magyar nyelvű sorok elemzése); a Laskai-sorok monografikus földolgozása és kiadása: MÁTAI Mária (1997, 2002²), *Első magyar nyelvű verses imádságunk. A Laskai Sorok (1433)*. Budapest, Universitas Kiadó; Tágabb nyelv- és irodalomtörténeti összefüggésben: HORVÁTH Iván (2015), *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 57–58.

könyvtárába, s ennek egy másolata a Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztályának mikrofilmarchívumába.⁵

Holl Béla a šibeniki kéziratot iskolás könyvnek nevezte, amely több egységből – traktátusból áll. A legterjedelmesebbek közt foglal helyet a XIII. századi Raimundus de Pennaforte *Summája* a ciszterci Adamus Coloniensis 100 évvel későbbi verses-hexameteres átiratában,⁶ Johannes de Polonia *Computus metricusa*,⁷ Bernardus Morvalensis értekezése a földi dolgok hiábavalóságáról.⁸ A traktátusok mellett szentírási szakaszokat találunk, magyarázatokkal vagy azok nélkül,⁹ a szentek kommentált, az egyházi év rendjében szerkesztett legendáit,¹⁰ bibliai történeteket rövid allegorikus magyarázatokkal,¹¹ valamint kalendáriumot.¹² A kódex egyes egységeinek végén a másoló kolofonba foglalta a lezárás tényét, többnyire magát is megnevezve, s a másolás befejezésének évét is szinte mindig megadva. A kéziratban így összesen kilenc kolofon található, három névbejegyzéssel és négyféle (nyolcszor leírt) évszámmal (1. táblázat).

⁵ A mikrofilmről a 2000-es évek elején Kiss Gábor irányításával elkezdődő mikrofilm-digitalizáció keretében digitális másolat is készült. A Z 519 jelzetű digitalizált mikrofilm a Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztályának belső hálózatán érhető el.

⁶ ADAMUS ALDERSPACENSIS (COLONIENSIS), *Summula de Summa Raimundi: Tractatus metricus cum commentariis* (f. 3r–14r). A népszerű, 408 hexameterből álló papi kézikönyvről lásd MADAS Edit (1986), Esztergomi iskoláskönyv a XV. század első negyedéből (Wien, Schottenstift Cod. Lat. 305). In FÜGEDI Erik (szerk.) (1986), *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, Budapest, Gondolat. 159–175, 334–339. Újraközlése: KÖRMENDY Kinga – MADAS Edit (szerk.) (2021), *Libri diversi magni et parvi. Válogatott tanulmányok a Főszékesegyházi Könyvtár állománytörténetéhez és Esztergom város középkori könyvkultúrájához*. Esztergom, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár. 50–69 (61–62).

⁷ Johannes de POLONIA (Johannes POLONUS), *Computus manualis metricus* (f. 67r–92r). MADAS 2021:65–66.

⁸ Bernardus MORVALENSIS, *Carmen paraeneticum de contemptu mundi* (f. 198v–241v).

⁹ Részletek mind az Ó-, mind az Újszövetségből: többek között a Deuteronomium 28. fejezete (f. 17r–18r), Tóbiás könyve (f. 56r–63r), a Genézis 16 fejezete (f. 188r–196v.), Szent János evangéliumának egy szakasza (f. 99r–09r).

¹⁰ 58 szent, köztük Szent Demeter legendája, (f. 115r–188r). E szakasz végén, annak egyfajta függelékeként jegyezte le Laskai Demeter Szent László legendáját, illetve szermóját (f. 186r–188r). A szermóról, valamint a benne található két szövegközi magyar glosszáról lásd MADAS Edit (1996), Szent László a középkori magyarországi prédikációirodalomban. In JANKOVITS László – KECSKEMÉTI Gábor (szerk.) (1996), *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem. 63–79.

¹¹ *Ewangelica Columba* (f. 19r–55r).

¹² f. 93r–98v, benne a magyar szentek piros betűs ünnepeivel.

1. táblázat. A Laskai-kódex kolofonjai

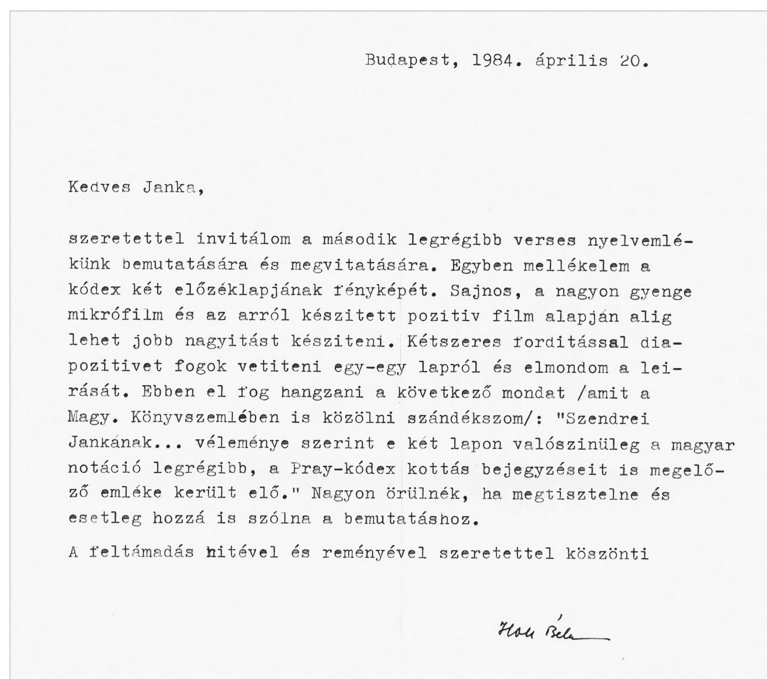
év	fólió	szövegrész, fejezet	bejegyzés/kolofon szövege
1428	f. 197r	csonka szöveg	Explicit per manus <i>Jacobi de Wybecz</i> anno domini 1428 ¹³
1433	f. 14r	Adamus Coloniensis, Summula de Summa Raimundi	Explicit iste liber parva sumpma per Dei gratiam omnipotentis est finis; finito libro sit laus gloria Christo. Anno Domini Millesimo CCCCmo XXXmo tercio
1434	f. 55r	Ewangelica Columba	Explicit Ewangelica Columba per manus cuiusdam studentis in Anno Domini Millesimo CCCC ^{mo} xxx iiiii ^o
1434	f. 63v	Liber Tobiae	Explicit liber sancti Thobie per manus <i>Demetri de Lasko</i> in Anno Domini M ^{mo} CCCC ^{mo} 34.
1434	f. 92r	Johannes de Polonia, Computus manualis metricus	Explicit conpotus per manus <i>Demetri de Lasko</i> in Anno Domini M ^o CCCC ^o XXXXiiii
1435	f. 188r	Legendae sanctorum	Explicit legenda sanctorum per manus <i>Demetri de Lasko</i> in Anno Domini M CCCC ^{mo} 3 ^o quinto.
1435	f. 241v	Bernhardus Morvalensis, Carmen paraeneticum de contemptu mundi	Explicit Bernhardus per manus <i>Demetri de Lasko</i> cum suis utilitatibus et pertinenciis in Anno Domini Millesimo quatuor centesimo tricesimo quinto. Non laus scriptori, sed laus Christo genitori. Penna fuit vilis et manus mea puerilis.
1435	f. 260r	Tractatus metricus de penitencia	Explicit summa penitencia per manus <i>Demetri de Zemlen</i> in anno domini 1435. Laus tibi sit Christe qui liber explicit iste. Non laus scriptori, sed laus Christo genitori. Penna fuit vilis et manus mea puerilis et sic est finis.
-	f. 266r	De ultimo iudicio	Laus tibi sit Christe, qui liber explicit iste.

A kolofonokból egyértelműen kiderül, hogy a kódex nagy részét Laskai Demeter jegyezte le 1434-ben és 1435-ben. Míg a másoló személyét és a másolás idejét Holl Béla ily módon biztosnak tekinthette, az összeállítás és használat helyszínének meghatározására csupán közvetett bizonyítékok alapján tehetett kísérletet. A személynevekbe foglalt helységnevek alapján úgy vélte, a kódex a középkori Magyarország délvidékén, a pécsváradi bencés kolostor iskolájában készült, és szolgált elkészülése után tananyagként.¹⁴

¹³ Holl Béla szerint ez a korábbi – a Laskai-kódex fő egységeinek lejegyzését hét évvel megelőző – szöveg, illetve az ezt tartalmazó papír tévedésből került a kéziratba, hiszen sem lejegyzőjét, sem a lejegyzés tartalmát tekintve nem illeszkedik környezetéhez. Vö. HOLL 1984:8.

¹⁴ HOLL 1984:8.

Tanulmányát Holl Béla a Magyar Könyvszemle 100. évfolyamának 1. számában publikálta 1984-ben. Ugyanebben az évben, még a tanulmány megjelenése előtt előadást is tartott az MTA Középkori Munkabizottságának ülésén. Bizonyosan tudjuk, hogy a fölfedezés és az előadás, azaz 1982 és 1984 között kapcsolatba lépett Szendrei Jankával, a középkori kottairások szakértőjével a Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztályáról, és a véleményét kérte a kódex előzéklapjaiként szolgáló kottás kódextöredékek dolgában. Erről nemcsak az említett tanulmány lábjegyzetében kifejezett köszönetnyilvánítása tanúskodik, hanem a Jankához intézett, 1984. április 20-án kelt levele is.¹⁵ A levélből kiderül, hogy Holl Béla nemcsak zenetörténeti-paleográfusi szakvéleményt kért Szendrei Jankától, de meg is hívta őt az akadémián egy hét múlva tartandó előadására, sőt arra kérte őt, hogy szóljon hozzá, fejtsse ki véleményét a töredékek kottairásáról és zenei tartalmáról. (1. kép)

1. kép. Holl Béla 1984. április 20-án kelt levele Szendrei Jankához

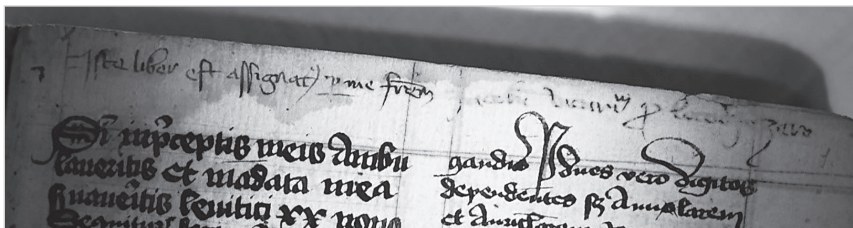
¹⁵ A levél ma a Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztályának úgynevezett Szendrei-szekrényében található. A szekrény Szendrei Janka kéziratos hagyatékát tartalmazza, benne a középkori kottás forrásokról készített jegyzeteivel, a hozzájuk kapcsolódó levelezésével. Ehhez lásd CZAGÁNY Zsuzsa (2021), A 'Szendrei-szekrény'-től a digitális fragmentológiáig. *Zenetudományi Dolgozatok, 2019–2020*. Budapest, Zenetudományi Intézet. 13–28.

Nem tudjuk, Janka elfogadta-e a meghívást, és mondott-e szakvéleményt, mindenesetre sem a 80-as években, sem később írt publikációiban nem foglalkozott a töredékekkel. Egészen biztosan nem azért, mert nem tartotta volna érdekesnek a fragmentumokat. Szekrényében külön dossziét nyitott a *Dalmáciai töredékek*, jegyzeteket készített kottairásáról és tartalmáról. Minden biztonnal arra várt, hogy a kézitról és a fragmentumokról jobb minőségű felvételekhez jusson, hiszen a kottairás aprólékos elemzését csak ilyenek alapján tudta volna elvégezni. Mivel azonban ilyen felvételek beszerzésére sokáig nem volt mód, a Laskai Demeter-féle töredékek a zene-történeti kutatás és a gregorián paleográfia fősapásán kívül maradtak.

A helyzet mostanra megváltozott. 88 évvel Krsto Stošić katalógusának publikálása és 37 évvel Holl Béla *Magyar Könyvszemle*-beli tanulmányának megjelenése után 2021 szeptemberében a „Lendület” Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport tagjai engedélyt kaptak arra, hogy elutazhassanak Šibenikbe, és ott, a kolostor könyvtárában nemcsak tanulmányozhassák, de digitalizálhassák is a kéziratot, sőt, különleges fényképtechnikai eszközöket is bevethessenek a digitalizáció során.¹⁶

Mindezeknek köszönhetően mind a kézitról, mind a töredékekről kiváló minőségű digitális másolat áll rendelkezésünkre. Nemcsak az előzőlapok XII. századi kottairását tudjuk a legapróbb részletekig elemezni,¹⁷ de a főszöveg, valamint a kötéstáblák eddig, részben vagy egészen rejtve maradt bejegyzéseit is alaposabban föltárhatjuk.

A kézirat legelső lapjának rektóján, a felső lapszélien – ultraibolya fényvel megvilágítva – tovább olvashatjuk a Holl Béla által félig kibetűzött possessorbejegyzést. Az *Iste liber est assignatus per me fratrem* szöveg folytatása: (...) *Iacobum vicarium pro loco Jezero*.¹⁸ (2. kép.)

2. kép. Laskai-kódex, f. 1r (részlet)

¹⁶ E helyen mondunk köszönetet fra Ivannak, a šibeniki ferences konventuális kolostor könyvtárosának, amiért hozzájárult a kézirat helyszíni tanulmányozásához és digitalizálásához, valamint Kemecsei Zsoltnak a digitális másolatok elkészítéséért.

¹⁷ Lásd Gilányi Gabriella összefoglalását a *Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Mediaevalis* weboldalon: <http://fragmenta.zti.hu/f990-sequentionale-s-12-2-folio-sibenik-samostan-sv-frane-cod-10-laskoi-demeter-kodex-elso-es-hatso-elozeklapja/> (2022. május 31.)

¹⁸ f. 1r. Köszönöm Molnár Antalnak a szöveg pontos elolvasásában nyújtott segítségét.

A mondat annál is inkább fontos, mert – amint azt Holl Béla írja – „alighanem ez a kódex elkészültét követő első tulajdonosokra vonatkozhat, akik talán ugyanabban a kolostori iskolában használhatták a könyvet, ahol az eredetileg készült.”¹⁹

További, feltehetően a kézirat későbbi használótól származó bejegyzések találhatók a kézirat elülső és hátsó előzéklapján, azaz a XII. századi kottás pergamenlapok mindkét oldalán. A ráírások egy része pusztán tollpróba, különösebb cél és funkció nélkül odavetett szövegfoszlány, zsoltárvers-részlet, énektétel-szövegkezdet.²⁰ Feltehetően e tollpróbák közé sorolhatjuk azt a levélcímzést is, amely nem kisebb rangú személyt szólít meg, mint a velencei dózsét, Francesco Foscarit (3.a és 3.b képek):

*Serenissimo principi et excellentissimo domino domino Francisco Fuscarum Dei gratia inclito duci veneciarum*²¹

A bejegyzések másik része az iskolai tananyaghoz kapcsolódik. A hátsó töredék rectóján többek között a latin deklinációk rövid összefoglalását vette oda a kézirat egykori használója: a lejegyző, nem sokat törődve az eredeti kotta- és szövegsorokkal, a kottaszisztémákba írta bele egymás alá a négy ragozási szabályt, befejezetlenül hagyva az ötödiket (4.a kép):²²

(1.) *Cuius declinationis? Prime. Quare? Quia eius genitivus singularis in -ae- diptongon desinit, ut hic: poeta huius poete;*

(2.) *Cuius declinationis? Secunde. Quare? Quia eius genitivus singularis in -i- productum desinit, ut hic: dominus huius domini;*

(3.) *Cuius declinationis? Tercie. Quare? Quia eius genitivus singularis in -is- corectum [correptum] desinit, ut hic: pater huius patris et hec: mater huius matris;*

(4.) *Cuius declinationis? Quarte. Quare? Quia eius genitivus singularis in -us- vel in -u- productum desinit, ut hec: manus huius manus et hec: cornu huius cornu.*

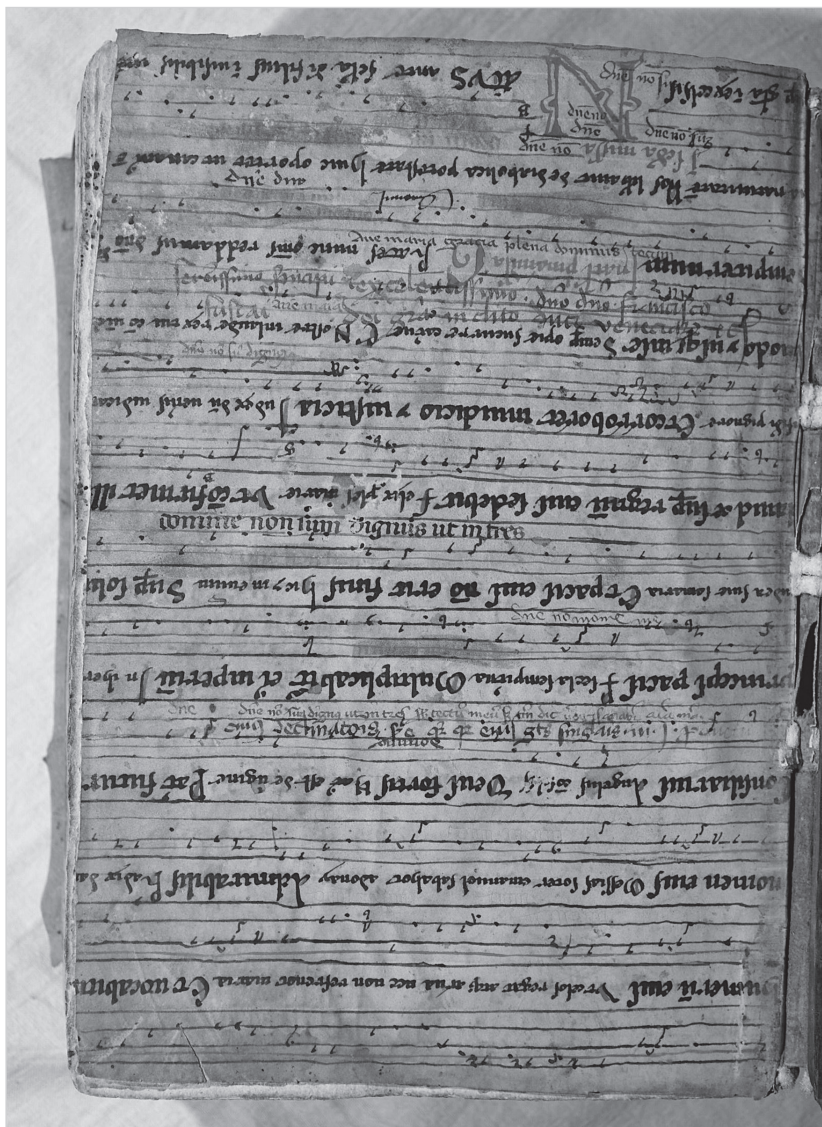
(5.) *Cuius declinationis? [...]*

¹⁹ HOLL 1984:4.

²⁰ A hátsó kötéstábla versóján az egyik használó többször és többféle betűtípussal is kipróbálta a *Domine non sum dignus* leírását, olykor csak a kezdőszavakat (*Domine, Domine non, Domine non sum*), a lap közepén kapitálisokkal *Domine non sum dignus ut intres*, végül valamivel lejjebb, a teljes szöveget: *Domine non sum dignus ut intres sub tectum meum, sed tantum dic verbo et sanabitur anima mea*. Lásd a 3.a képet.

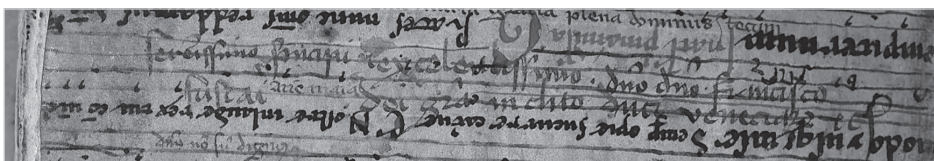
²¹ *Francesco Foscarum* velencei dózse 1423-tól 1457-ig volt hivatalban.

²² Átírásunkban megőriztük a bejegyzés eredeti ortográfiáját. A szöveget a megértést segítő interpunkciós jelekkel egészítettük ki.

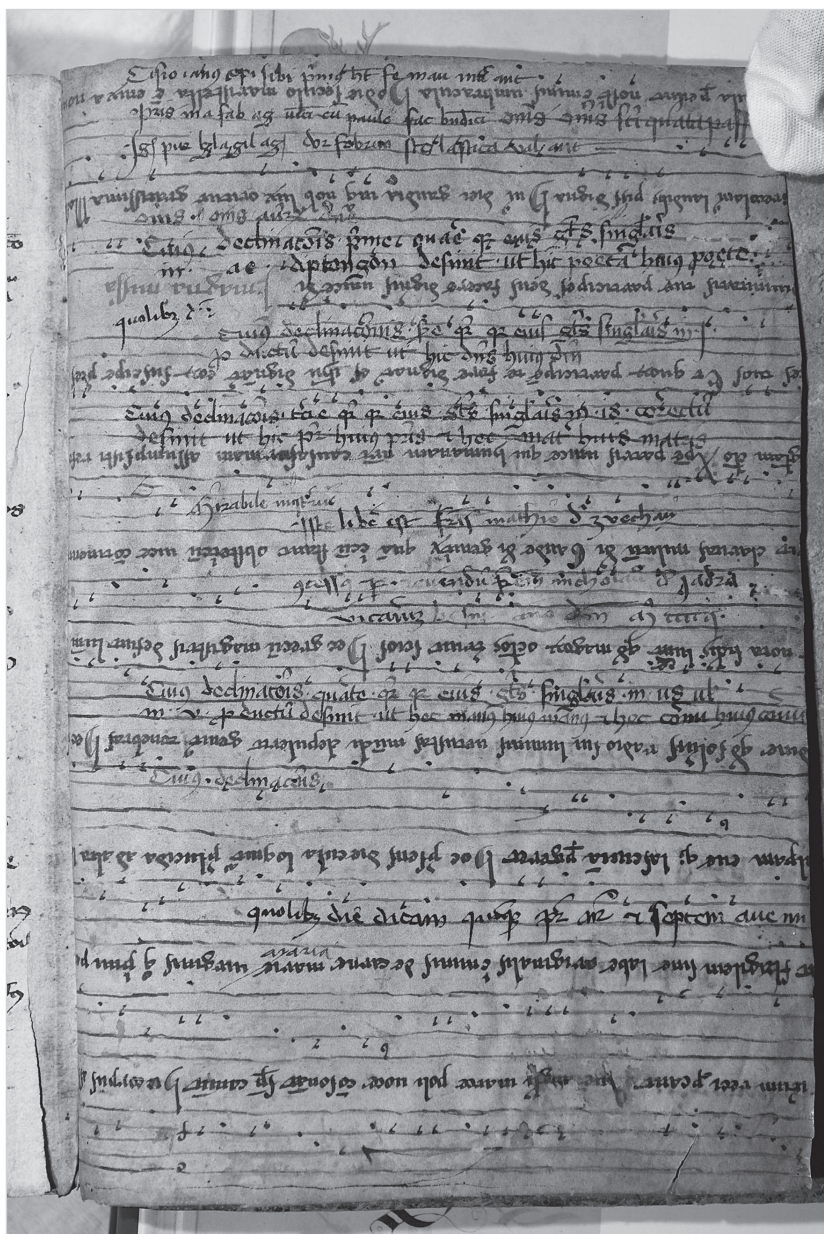

3.a kép. Laskai-kódex, hátsó előzéklap, verso.

Az eredeti kódexlapot fordított állásban (fejfelé) kötötték a könyvtesthez.

3.b kép. Laskai-kódex, hátsó előzéklap, verso (részlet)

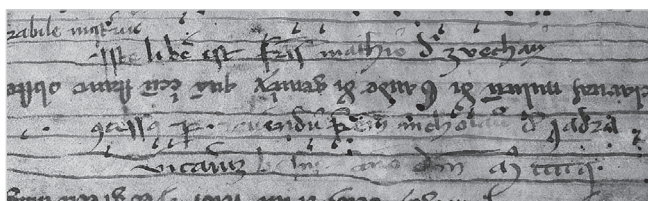
4.a kép. Laskai-kódex, hátsó előzéklap, recto

A könyvtörténeti kutatás szempontjából a legérdekesebbnek a bejegyzések harmadik rétege bizonyul. Az ezekben rögzített személynevek, évszámok, helymegjelölések adhatnak hírt a kézirat tulajdonosairól és tulajdonosváltásairól, segítségükkel tehet majd a kutatás kísérletet a kódex származási

és használati helyének, helyeinek meghatározására s ezáltal vándorútjának rekonstrukciójára. A vizsgálat jelen állapotában, egy-egy bejegyzés elolvasása alapján természetesen korai volna bármiféle végső következtetéseket levonni, a szövegfoszlányok apránkénti számbavétele azonban már most fogódzópontokat nyújthat és segítheti a tájékozódást. A hátsó töredék rectóján, a grammatikai szabályokkal azonos oldalon, sőt, azok sorai közé beszorítva²³ az alábbi tulajdonosi bejegyzést olvashatjuk: (4.b kép)

Iste liber est fratris Mathie de Zvechay concessus per reverendum fratrem Nicholaum de Iadra vicarium bosne anno domini M CCCC L.

Azaz: a könyv Zvecsáji Mátyásé, aki azt Zárai Miklós boszniai vikárius-tól kapta 1450-ben.

4.b kép. Laskai-kódex, hátsó előzéklap, recto (részlet)

A bejegyzésben szereplő személy- és helységnevek a kutató figyelmét egy meghatározott térség és intézmény felé terelik: Bosznia, illetve a boszniai vikária felé. Zvecsáji is itt található, Alsó-Boszniában, Banjalukától délre, szerzetes-rendházával és várával, amely a török elleni harcok során tölt be majd fontos szerepet, és fordul elő többször az írott forrásokban.²⁴

A XIII. század óta a magyar egyházszervezet kötelékébe tartozó boszniai püspökség területén 1339-ben jött létre a ferencesek által irányított vikária. Ettől kezdve egészen 1463-ig, az oszmán hadak előretöréséig Bosznia a ferences rend missziós területének számított. Mivel a boszniai püspökök 1252-től majdnem folyamatosan Diakóváron tartózkodtak, és gyakorlatilag nem léptek Bosznia földjére, az összes egyházi-lelkipásztori feladatot először a domonkosok, majd 1339-től a ferences misszionárius testvérek végezték.²⁵ Közülük kerültek ki a vikária tisztségviselői, maguk a vikáriusok is, akik pápai engedéllyel megerősítve széles jogkörrel, gyakorlatilag egy-

²³ A szövegjegyzések elhelyezkedéséből azok relatív kronológiájára is következtethetünk: a grammatikai szabályok minden bizonnyal akkor kerültek a lapra, amikor a tulajdonosi bejegyzés már rajta volt.

²⁴ Vö. THALLÓCZY Lajos (1915), *Jajca (bánság, vár és város) története 1450–1527*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. (Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum, 4) 272.

²⁵ MOLNÁR Antal (2002), *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon, I. (1572–1647)*. Budapest, Balassi Kiadó. 74–83; TERNOVÁČZ Bálint (2019), *A szerémi és a boszniai latin püspökség*

házi teljhatalommal bírtak a püspökség teljes területén.²⁶ A Laskai-kézirat hátsó töredékén megnevezett Zárai Miklós boszniai vikárius is minden bizonnyal ferences volt. Feltehetően azonosíthatjuk őt azzal a *Nicholaus de Iadra* obszerváns ferences szerzetessel, aki a zárai káptalan 1451-ben kelt jegyzőkönyve szerint Bosznia vikáriusaként szerepet vállalt a dalmát szigetekhez tartozó Ugljan, Pašman és Novigrad kolostori előjáróinak kinevezésében.²⁷

Tegyük mindezt mérlegre a kronológia szempontját szem előtt tartva. A Laskai-kézirat kolofonjai az 1433-tól 1435-ig tartó időszakot fedik le. Feltételezhetjük, hogy a kézirat egybekötése és „lezárása” nem sokkal 1435 után történt. Zvecsáji Mátyás a könyvet 1450-ben kapta Zárai Miklóstól, a boszniai vikáriustól. A kézirat tehát 1450 előtt Zárai Miklós boszniai vikárius tulajdonában volt, utána pedig Zvecsáji Mátyáshoz került. Hogy pontosan mikor került Zárai Miklóshoz, nem tudjuk, hiszen az 1435 és 1450 közötti időszakot illetően egyelőre nagyrészt a sötétben tapogatózunk. Gondolatmenetünk e pontján vegyük ismét szemügyre a kézirat első lapjának rektóján, a lap tetején az ultraibolya fénnel olvashatóvá tett tulajdonosi bejegyzést, amely *frater Iacobus vicariust* nevezi meg. Játsszunk el egy pillanatig a gondolattal, hogy ez a Jakab, aki magát vikáriusnak mondja, ugyancsak *boszniai* vikárius volt az 1430-as években. A boszniai vikáriusok sorában egyetlen Jakab nevűt ismerünk, aki éppen a kérdéses időszakban töltötte be ezt a tisztséget. Nem is akármilyen Jakabról lenne szó. 1432-ben ugyanis a ferences generális, Guillelmus de Casale a magyar történelemben is jól ismert Marchiai Jakab (Iacobus de Marchia / Giacomo della Marca) itáliai ferences prédikátort küldte Boszniába, ekkor még nem vikáriusként, hanem *commissarius visitator*-ként: inkvizítorként, missziós papként, hogy a meglehetősen rendezetlen boszniai egyházi-vallási viszonyokban az obszerváns ferences regula érvényre juttatásával rendet teremtsen.²⁸ Mi-

gek története a középkori Magyar Királyságban. PhD disszertáció. ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. 106–128.

²⁶ Vö. Antal MOLNÁR (2019), *Confessionalization on the Frontier. The Balkan Catholics between Roman Reform and Ottoman Reality*. Roma, Viella. 18–22.

²⁷ „Venerabilis religiosus frater Nicolaus de Iadra ordinis minorum de observantia ut asseruit tamquam vicarius tocius vicarie Bosne [...]” Petar RUNJE (2005), Nikola Cimelić – Zdranin: Duvanjski biskup i bosanski vikar? [A zárai Nikola Cimelić: duvnói püspök és boszniai vikárius?]. *Bosna Franciscana* 22, Sarajevo, Franjevačka Teologija. 151–160. Runje tanulmányából azt is megtudjuk, hogy 1460-ban Miklóst duvnói püspöknek nevezték ki. Ettől az időtől kezdve az írásos följegyzésekben már nem mint *vicarius Bosne* szerepel, hanem mint *Dei gratia episcopus Dunensis*.

²⁸ Lucas WADDING (1734), *Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*, X. Romae, Typis Rochi Bernabò. 194–195; Eusebius FERMENDZIN (ed.) (1892), *Acta Bosnae Potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*. Zagrabiae, Taberna libraria Societatis typographicae. 146–148; Vö. GALAMB György (2000), A ferences obszervancia magyarországi térnyeréséhez. In PITI Ferenc (2000)

után tevékenységéből kifolyólag összetűzésbe keveredett nemcsak a helyi, többségükben konventuális testvérekkel, de magával a boszniai királlyal, II. Tvrtkóval is, a korabeli leírások szerint sértődötten és földúltan távozott.²⁹ Ám 1435-ben már mint vikárius tért vissza, és ilyen minőségében további 4 évig, 1439-ig tevékenykedett, s mozdította elő több ferences obszerváns rendház alapítását immár nem csak Boszniában, de Magyarországon is.³⁰ Működésének e második, magyarországi hulláma jóval sikeresebb volt, mint az előző, hiszen amazzal ellentétben sokkal inkább élvezte a király, Luxemburgi Zsigmond támogatását. 1435 és 1439 között több magyarországi obszerváns ferences kolostor alapítását érte el, amelyek ekkor még a boszniai ferences vikária alá tartoztak.³¹ Korabeli dokumentumokból, levelezésekből és följegyzésekből tudjuk, hogy 1437 és 1439 között Bácsban, majd a pécsi püspökség területén és a Szerémségben tartózkodott.³² Óvatos fölvetésünk szerint ezen út során kerülhetett sor Marchiai Jakab és a Laskai-kódex találkozására. Majd miután a ferences prédikátor úgy vélte, az alapvető iskolai tananyagot tartalmazó kéziratnak nagyobb hasznát vennék az egyik frissen alapított boszniai kolostorban – Jezeróban – úgy döntött, hogy oda (*pro loco Jezero*) küldi a kódexet.

Természetesen nem állíthatjuk teljes biztonsággal, hogy Marchiai Jakab lett volna Laskai Demeter kéziratának első, Demeter utáni tulajdonosa. Írásunk nem kiforrott kutatói véleményt, csupán egyfajta vitaindító gondolat-kísérletet kíván megfogalmazni s a különböző tudományterületek képviselői elé tárni. A gondolat-kísérlet alapjait s a ráépülő következtetéseket a körültekintő, széles forrásbázison nyugvó történeti, kodikológiai és paleográfiai vizsgálat eredményei fogják majd kiegészíteni, illetve igazolni, vagy cáfolni.

(szerk.), *Magyaroknak eleiről: tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 165–181; GALAMB György (2011), Az emlékezet útvonalai. Itineráriumok a Kapisztrán Jánosról és Marchiai Jakabról szóló 15. századi életrajzokban. *Acta Historica* 128. 34–44 (35); Pawel CHOLEWICKI (2019), The Role of the Franciscans in the Kingdom of Bosnia during the reign of king Stjepan Tomas 1443–1461. *Annual of Medieval Studies at CEU* 25. 107–120 (113).

²⁹ GALAMB 2000:171.

³⁰ *Acta Bosnae*, 161–162. Vö. GALAMB György (2015), Eretnekség és inkvizíció Dél-Magyarországon. In GÁLFFY László – SÁRINGER János (szerk.) (2015), *Fehér Lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem. 139–151.

³¹ *Acta Bosnae*, 154–155; GALAMB 2015: 140–141.

³² *Acta Bosnae*, 158–159; Vö. György GALAMB (1997), San Giacomo della Marca e gli eretici di Ungheria. In Silvano Bracci (ed.) (1997), *San Giacomo della Marca nell'Europa del'400*. Padova, Centro Studi Antoniani. 211–220.

DOMOKOS GYÖRGY

Különös kézirat Beatrix királyné koronázásáról¹

(OSzK fol.ital.15)

A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen működő Vestigia Kutatócsoport célja elsősorban olaszországi gyűjtőhelyek magyar vonatkozású dokumentumainak feltárása és kutatása, ám kezdettől fogva foglalkoztunk a magyarországi olasz forrásokkal is. Nyári táboraink alkalmával a magyar könyvtárak és levéltárak olasz anyagának kutatását végeztük, így jutottunk el Vasvárra, Egerbe és Pannonhalmára is. Az itt közölt irat egyik különlegessége, hogy bár kétszáz éve az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik, mégis úgy tűnik, hogy a korszak kutatói eddig nem vették figyelembe.

Természetesen ennek egyik oka az is lehet, hogy nem eredeti kéziratról beszélünk, hanem egy XVI. vagy XVII. századi másolatról, míg a szöveg keletkezése 1476-ra tehető. Elképzelhető, hogy az eredeti irat valamelyik velencei levéltárban lappang, akár az Állami Levéltárban, vagy akár egy kisebb gyűjteményben, s nem kizárt, hogy a kutatások során a nyomára akadunk. Egyelőre nem tudunk egyebet tenni, mint a Budapesten fellelhető iratot ismertetni és megfogalmazni a feltevéseket a kézirat történetéről, amelyeket majd csak az eredeti birtokában lehet megerősíteni. *Habent sua fata quoque manuscripta.*

A szóban forgó irat Ludovico Bernardi beszámolója Budáról, Velencében tartózkodó édesapja számára Aragóniai Beatrix 1476-os Magyarországra érkezéséről, a székesfehérvári koronázásról, a budai esküvőről és az ünnepséget kísérő eseményekről. Bár a kéziratot XVII. századnak minősítették, az íráskép alapján akár a XVI. századi itáliai kalligráfiának is megfeleltethető. A kézirat korábbi tulajdonosai között Verancsics Antal² neve az első, aki követként járt Velencében is, még a XVI. század első felében, és tud-

¹ A jelen tanulmányban támaszkodtam a Vestigia Kutatócsoport tagjainak és más szakértők segítségére. Külön is köszönöm Kuffart Hajnalka, Szabó Ágnes, Hende Fanni és Horváth Richárd hasznos tanácsait.

² Verancsics Antal (Sebenico, 1504. máj. 29. – Eperjes, 1573. jún. 15.): bíboros, esztergomi érsek, Padovában tanult humanista történétíró. Előbb a Szapolyai-ház diplomatája (ekkor jár legalább két ízben Velencében), majd 1549-ben a Habsburgok szolgálatába állt. 1550-ben egri kanonok lett, 1553-ban pécsi püspökké nevezték ki, 1569-től esztergomi érsek. Nagyszabású kortörténeti művet tervezett Magyarországról.

ható róla, hogy tervei között szerepelt Bonfini történeti munkájának folytatása. Az utolsó lap tanúsága szerint [5v], amit talán már Jankovich Miklós³ jegyezhetett fel 1800-ban, Verancsics Antal gyűjteményéből származik a levélmásolat, majd a Jankovich-gyűjteménnyel együtt került a Nemzeti Múzeum, a későbbi Országos Széchenyi Könyvtár állományába.

Nyilvánvalóan másolatról van szó, amit a javítások két helyen egyértelműen is megerősítenek: az *a don Francesco* szavakat a másoló *ad on Francesco* formában jegyzi le, és azt később javítja egy másik kéz [2r]. Ugyancsak másolási tévesztésnek tűnik egy tipikus előreugrás hasonló helyre: a koronázás leírásakor a fehérvári bazilikába bevonuló Beatrixnál tévesen szerepel a *con la corona in testa* kifejezés (hiszen éppen a koronázásra érkezik), ezt a fordulatot a már benn ülő Mátyás leírásából előlegezi meg a másoló és azután törli [3v].

További különös jellegzetessége az iratnak, hogy egy későbbi kéz nyelvi javításokat eszközöl a szövegben, mintha kiadásra készítette volna elő. Alapvetően a dialektális (velencei) alakokat javítja a toszkán irodalmi olasz irányába és az egyszerűbb alakokat emelkedettebbekre cseréli. Ezeket a változtatásokat azonban csak az első bekezdésen és a második elején vezeti át [2r]. A lenti forrásközlésben valamennyi javítást jelöltem, ezeket itt fejtem ki részletesebben.

A korabeli és a modern velencei nyelvjárásban a toszkánon alapuló olaszszal ellentétben nem minden szó végződik feltétlenül magánhangzóra. A szöveget javító kéz a *corier* szót *coriere* alakra egészíti ki. Régiesnek és vidékiesnek hathatott a többes szám második személyű alakok használata az udvarias megszólításra, amit Ludovico Bernardi használt édesapja irányában. A *ve* alakot (akár pro- akár enklitikus helyzetben) a javító *le* alakra módosítja, ami az egyes szám harmadik személyű dativus. A *de* prepozíciót lecseréli *di*-re. Egyes szavak kicserélése inkább stilisztikainak minősíthető: az *achadeva* helyett az *occorreva* igét preferálja; az *etiam* régies latinizmust a modernebb *anco* váltja. Érdekes, hogy még a magyar helységnéven is javítani igyekszik: Csáktornya az eredetiben *Czakoturno*, ami helyett a *Czakvaturno* alakot látja jobbnak. Egyértelműen velencei jellegzetesség az egyes szám harmadik személyű igealakok jelenléte a szövegben többes számú alany mellett: a két báróra vonatkozó *vene* helyett ezért *veno* vagy talán *venero* áll a javító szándéka szerint, később a *presentò* helyett pedig *presen-tarano*. Nem hagyja jóvá azokat a mennyiségeket, ahol előbb szerepel a főnév és a mennyiségjelző számnév ezt követi: *caretti 4* helyett a *quattro*

³ Jankovich Miklós (Pest, 1773 – Pest, 1846. április 18.): földbirtokos, régiségbúvár, műgyűjtő, történész, bibliográfus, az MTA tiszteletbeli tagja. Egészen fiatalon kezdte a hazai régiségek, oklevelek, képek és irodalmi ereklyék gyűjtését. Nagy értékű kézirat-, könyv- és régiséggyűjteményét 1836-ban az országgyűlés megvette az Magyar Nemzeti Múzeum számára.

carette alakot látja jónak, és, mint látható, a főnév nemét is hímnemről nőnemre változtatja. Hasonló a *cavalli 100* és a *100 cavalli* esete is. A stílus szempontjából lehetett fontos, hogy a hintóban ülő hölgyeket nem a *con le sue donne suso* formával írja le, hanem szebben fejt ki: *dentrovi le sue donne*.

Bár a forrás nem az egyetlen, amely beszámol az eseményről, sok érdekes részletet említ, amit máshonnan nem ismerünk, Berzeviczy Albert leírása ugyanis a szászországi követ, Heinrich von Miltiz, valamint a Breslau történetét feljegyző Peter Eschenloer jelentésén alapszik.⁴ Balogh Jolán ismerte és használta is a forrást, de számos megjegyzését figyelmen kívül hagyta.⁵ Czagány István is futólag utal rá a budai várra vonatkozó források számbavételénél, ám magát szöveget nem közli.⁶ Ugyancsak pusztán az egyik szemtanúként említi meg Domonkos László is Beatrix koronázása és esküvője kapcsán, a részletek kidomborítása nélkül.⁷ Végül Király Péter is tud a forrás létezéséről, de nem taglalja a benne leírtakat.⁸ Ezek a tények teszik szükségessé a jelen forráskiadást, vállalva, hogy egyes részek (például a helységnevek) megnyugtató megoldása majd csak a tágabb szakmai közönség reakciói alapján lesz esetleg lehetséges. Az alábbiakban a szöveg tartalmi összefoglalóját adom egyes részek magyar fordításával, majd az eredeti szöveg átírását is megadom.

A megszólítás után Bernardi azonnal a tárgyra tér:

Tiszteletreméltó apám! Tudattam Önnel innen futár által mindazt, ami velem történt addig az időig, de nem tudtam beszámolni még a királyné ünnepélyes bevonulását, fogadtatását a fenséges király, valamint főurai és alattvalói részéről.

A forrás azt állítja, hogy Beatrixet magyar földön elsőként Túz János, majd Bánfi Miklós fogadta:

Elsőként egy Csáktornya nevezetű várba jött elé két úr, akiket négy aranyozott hintóban követtek hölgyeik, és 100 fegyveres kísért. Ők a hintókat

⁴ GEREVICH Tibor – JAKUBOVICS Emil – BERZEVICZY Albert (1914), *Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*. Budapest. (Monumenta Hungariae Historica. Diploma, 39.)

⁵ BALOGH Jolán (1966), *A művészet Mátyás király udvarában*. Budapest. I. Adattár, 686–687.

⁶ CZAGÁNY István (1988), A budai várra vonatkozó történetírás és művészettudomány története. In *Tanulmányok Budapest Múltjából* 22 (1988). 9–59., említés: 10.

⁷ DOMONKOS László (1999), The Tragedy of the Hunyadi Dynasty. *Magyar egyháztörténeti vázlatok* 11 (1999), 3–4. sz., 19–28., említés: 22.

⁸ KIRÁLY Péter (2009), Egykorú beszámolók Hunyadi Mátyás és Aragoniai Beatrix esküvőjéről: Forráskapcsolatok és ezekből adódó zenetudományi következmények. *Magyar Zene* 47 (2009) 1. sz., 73–83., említés: 74.

átadták a királynénak, a királyné testvérének pedig egy gyönyörű lovat, valamint Andria grófjának is egyet. Ezen a helyen kezdődött a tiszteletteljes fogadtatás és az ajándékok sora.

Túz és Bánfi látta vendégül Beatrixet várában, s mindkét úrtól hintókat és más ajándékokat kapott az egész olasz küldöttség.

Ezen a helyen fényes lakomát rendeztek és azután a királynénak adott egy hintót, amely az itteni módon készült, gránátszínű kelmével volt bevonva, hat gyönyörű szürke lóval, ugyanebből a kelméből készült lószerszámmal, s ajándékozott neki hat aranyozott ezüstkupát is, don Francescónak pedig két nemes hátaslovat, Andria hercegének is egyet.

Ajándékoztak nekik mintegy 30 köntös⁹ is, a következőket: egyet a fenséges királynénak, arany alapon karmazsin színű¹⁰ cobolyprémmel¹¹ bélelve, egy másikat arannyal szőtt török kelméből cobolyprémmel bélelve a testvérének, egy másik vörös színű cobolyprémmel Andria hercegének, s a többit is kiosztva a kíséret rangja és méltósága szerint.

Mátyás édesanyja, Szilágyi Erzsébet és Beatrix találkozáját Bernardi egy *Belgrado* nevű település mellé helyezi (a hangalak alapján ez lehet esetleg a Fehérvár előtt körülbelül tizenöt mérföldre elhelyezkedő Polgárdi), ez Berzeviczy forrásai szerint Ptuj mellett játszódtott le. Részletesen leírja a fogadás külsőségeit, a sátrakat, földre terített kelméket s a megrakott tüzet, az újabb ajándékokat.

...a királyné elé jött a király édesanyja, s vele Imre gróf, Magyarország főkapitánya, 400 fegyveres lovas kíséretével és négy szépen aranyozott hintóval, amelyek sokkal szebbek voltak az előbbieknél és amelyekben hölgyek érkeztek. A mezőn felállítottak két nagy sátrat és hatalmas tüzet raktak, s az egyik sátrtól a másikig tizenkét vég piros szövetet terítettek ki. Ezeknél a sátraknál állt a király édesanyja és ünnepélyességgel fogadta őt nagy örömben. Utána hintókba szálltak és a szállásukra mentek, s ekkor a kiterített kelméket szétkapkodták az emberek.

⁹ A *subba/subbe* szót jobb híján 'köntös'-sel fordítottam: prémmel bélelt, hosszú kabátról lehet szó, tekintettel a délolasz vendégekre, akik kemény téli időben érkeznek meg a Magyar Királyság területére.

¹⁰ *champo d'oro cremesin*: feltehetően aranyozott ezüsfonállal szőtt karmazsinvörös textil, luxuskelme.

¹¹ *fodra de zebelini*: cobolyprémből készült bélés.

Fehérvár előtt Mátyás fogadja leendő feleségét. Bernardi elragadtatással számolt be a király megjelenéséről, a gyönggyel tetőtől talpig gazdagon hímzett öltözékéről:

10-én kedden a király őfelsége kijött Fehérvár elé egy mérföldnyire és 1000 fegyveres lovas kísérte őt. A mezőn három sátor volt felállítva, az egyik karmazsinvörös színű volt, a másik kettő pedig fehér, s itt várt ő a főurakkal. Gyönggyel borított rövid ruha és hasonlóan díszített nadrág volt rajta.

A fogadtatás első eseménye az egri püspök, Gabriele Rangoni beszéde volt, amelyet már a város falai előtt mondott, majd bevonultak Fehérvárra, útközben pedig az urak bajvívással mulattatták a vendéget.

Amikor a városhoz közeledtek, előadták hadi játékukat a bajor herceg és másik három úr, mindegyik egy-egy találatig, igen dicséretes módon: úgy tesznek, mintha leesnének a lóról s a lovak is lefekszenek a földre. Ezután bevonultak a városba nagy üdvrivalgás közepette, mintegy 3000 fegyveres lovastól kísérve. Amikor beérkeztek a városba, az egész egyház eléjük vonult, s elmentek a templomba, ahol oratiót énekeltek, majd mikor ez véget ért, elkísérték őt szállására.

Fehérváron, a bazilikában történt a koronázás, és Bernardi egészen részletesen leírja a személyek elhelyezkedését, ruházatát, az ünnepség lefolyását. A Beatrixet elkísérő velencei kalmár egyébként minden ruhát, ékszert, lovat, hintót külön megemlíti és értékét is megbecsüli, sőt még a koronának sem áttallja felbecsülni az árát.

12-én csütörtökön az urak, bárók és követek a királyi felség palotájába mentek, ahol miután mindenki összegyűlt rangjának megfelelően, a templomba vonultak. Az urak és bárók gyönyörűen voltak felöltözve, 200-at számoltak meg közülük, akik aranyfonállal szőtt többféle színű ruhát viseltek, mások gyöngyöset, azután mások selymet, hogy pazar látvány volt. Amikor beléptek a templomba, a szentélyben az egyik oldal aranykelmével volt borítva a király őfelségének, a másik oldalon a bosnyák király foglalt helyet, egy kiemelt dobogón, baldachin alatt, s körbe minden aranykelmével volt borítva. Ezután bevezették a királynét a király édesanyjával és a többi hölgygel. Nápolyi módra volt öltözve és vállig le volt eresztve a haja, fején egy nagy gyöngyökkel ékes ékszer volt. Ezután a püspök misét mondott, tizenhat másik püspökkel, akik mind gyöngyökkel és ékkövekkel díszített miseruhában voltak. Miután elkezdtek a misét és elénekelték az evangéliumot, a királynét az oltárhoz vezették arany-

palástban, s a királyon is aranypalást volt, a fején pedig Szent István koronája. Miután bemutatták a királynét nagy ünnepélyességgel, ő letérdelt, megszentelték bizonyos szertartásokkal, majd megáldoztatták és esküt mondott. Ezután az említett püspök, aki a misét is mondta, a bosnyák király és a többi főúr megkoronázta őt, s egy olyan koronát helyeztek a fejére, amelynek értékét a hozzáértők 23 ezer dukátra becsülték. A koronázás után őfelsége a király törvényt ült az oltár előtt.

Fehérvárról ezután az egész kíséret Budára indul, és két nap alatt jutnak el a városba, ahol Máttyás ismét a város előtt fogadja Beatrixot 15-én.

A királyné őfelsége itt lóra szállt és koronát helyezett a fejére, azt, amelyet Nápolyból hozott magával és 4000 dukát értékű, és mintegy 25 hinton kísérték hölgyei, s ezek között 16 aranyhintó volt, és a legkisebb is megért 1000 dukátot.

A budai fogadtatás kapcsán a levél írója kitér a királyné fogadására énekelve, Mózes törvényeivel kivonuló budai zsidóságra is, ami nem tetszik neki.

Megérkezve Buda városához az első ünnepélyesség az volt, hogy a városon kívül egy nyíllövésnyire eléje jöttek mind a kiöltözött zsidók egy ernyőféle alatt hozva Mózes törvényeit, énekelve, ami nekem nem tűnt valami dicséretes dolognak.¹²

Budán azután végbemegy a házasságkötés, ám előbb egy hatalmas lakoma leírását olvassuk, főként az arany és ezüst étkészlet részletezésével.

...egy nagy terembe mentek, ahol lakomára volt megterítve. Ebben a teremben állt egy pohárszék sok ezüstművel, s ezek között volt egy annál az asztalnál, ahol a király őfelsége evett. E pohárszék négyszögletű volt, olyan magas mint a terem s minden oldala hat lépés volt. Az egyik oldalon minden pohár, kupa, tál tiszta aranyból van, amint mondják, a többi oldalon pedig gyönyörű poharak és más megmunkált ezüstműk. A po-

¹² Ennél részletesebben találjuk a jelenet leírását Berzevicynél, aki a pfalzi követre támaszkodik: „Legelől jött a zsidók küldöttsége: egy előkelő agg zsidó vezette őket lóháton, kezében karddal, melyről ezüsttel telt edény függött le; mellette lovagolt fia szintén karddal és ezüstös edényvel, utána huszonnégy lovas, sötétpiros öltözetben, strucztollas süvegekkel, majd meg mintegy kétszáz zsidó jött gyalog, rajtuk imádkozó palást, ábrándos jelképekkel himzett piros zászlót vittek elől s közepén a vének mennyezet alatt hordozták a tíz-parancsolatot, melyet üdvözlésképen a királynénak is bemutattak, ányújtván ajándékaikat s pártfogásáért esedezván.” BERZEVICZY Albert (1908), Beatrix királyné 1457–1508. Budapest, Magyar Történelmi Társulat. (Magyar Történelmi Életrajzok, 52.) 181.

hárszék két oldalán két ezüst egyszarvú áll, olyan nagyok, mint egy-egy számár; másfél lépés hosszúak, a sörényük és farkuk csupa aranyból. Azután van egy szépen megmunkált ivókút, mintegy 300 font súlyú, benne egy 6 akós ezüsthordó, innen vitték a bort a király asztalára. Állt ott hat-hordónyi nagyságú ezüstedény mindannak összegyűjtésére, ami az asztalon megmaradt. Az említett egyszarvúaknak a nyakában széles aranyhímzéses kantár is van, ékkövekkel és gyöngyökkel.¹³ [...] A lakoma után tánc volt, s ők a mieinktől igen eltérő táncokat táncolnak, azután mindenki hazament. Szerdán és csütörtökön tánc volt, 22-én csütörtökön a Szűz Máriáról nevezett székesegyházban nagy ünnepélyességgel megházasodott a királyné.

Velencei hazafiként Bernardi kitér Gabriele Bertucci velencei követ elegáns beszédére és lovaggá ütésére is:

Lakoma után bajvívás következett. Hétfőn, 23-án vívott Bertucci mester. A bajvívás után őfelsége hintóba szállt a királynéval és körbejárták a várost. 25-én szerdán volt karácsony napja, s őfelsége a király főuraival, Gabriele Bertucci mesterrel és Antonio Vitturi mesterrel, a ferrarai követtel részt vett az ünnepi szentmisén, és őfelsége, a király úgy döntött, nagy ünnepélyességgel lovaggá üti ez utóbbi kettőt, s ez így is történt, Velence nagy dicsőségére.

Ludovico Bernardi édesapjának írt levelének másolata megerősíti a Beatrix Magyarországra érkezéséről tudottakat, ugyanakkor érdekes apró részletekkel gazdagítja ismereteinket. Az eredeti levél vagy Gabriele Bertucci követ jelentésének megtalálása és a jelen forrással történő összevetése hitelesítheti forrásunkat. A szöveg javításai, a kézirat sorsa ugyancsak érdekes adalék Verancsics Antal módszeréhez (ha ő keresendő a javítások mögött). Nyelvészeti szempontból természetesen izgalmas az is, hogy egy velencei kalmár családon belüli levelének nyelvezete miben tér el a korabeli kancelláriai olasz stílustól. A fordításban a helynevek nehéz azonosíthatósága, a felsorolt tárgyak megnevezésének bizonytalansága olyan tényező, amely megkérdőjelezhetővé teheti a magyar szöveget – az olasz átírat közlésével re-

¹³ Összehasonlítás gyanánt idézzük fel ismét Berzeviczy Albert leírását, amelyet a német követek beszámolója alapján írt: „A király asztala mellett álló, valószínűleg a boltozatot tartó kőoszlophoz támaszkodó pohárszék nyolcz polczra oszlott, ezen magán ötszázhatvan arany és ezüst serleg, kupa, kancsó, csésze, tányér díszlett. A legalsóbb polczot díszképen két, összesen 700 márka ezüsből vert, Mátyás czimerét viselő egyszarvú foglalta el, mindkettő valószínűleg a narváltól kölcsönzött valóságos 3 rőf hosszú szarvval a fején, 1 e polcz előtt 600 márka súlyú magas ezüstmedence állott, részben megaranyozva, benne ugrókút csobogott, körülötte pedig öt nagy ezüst kenyérkosár sorakozott.” BERZEVICZY 1908:184.

mélem biztosítani, hogy pontosabb megoldások születhetnek idővel, amikor több ismeretünk lesz a kéziratról és keletkezésének körülményeiről.

*Forrás*¹⁴

OSzK fol.ital.15

Coronatione della Regina Beatrice 1476 (XVI/XVII. századi másolat)

Ludovico Bernardi levele édesapjához

Beatrix királyné Magyarországra érkezéséről, fogadtatásáról,
a fehérvári koronázásról és a budai menyegzőről

[1r]

1476

La coronatione della regina Beatrice, consorte di Matthia Corvino, re d'Hungaria, seguita l'anno 1476, scritta dall' Lodovico Bernardo all' Eccellentissimo suo padre a Venetia

[2r]

+ La coronatione della regina Beatrice

/S. eccellentissime pater. de qui per il corier¹⁵ ve¹⁶ denotifichai quanto all' hora me achadeva¹⁷ per il quale non poté¹⁸ mandarvi¹⁹ ne scriverve²⁰ quanto²¹ è seguito circa li trionfi fatti per la venuta de²² questa regina, sì per la maestà del re come etiam²³ per sui²⁴ baroni et suditti.

¹⁴ Az átírás során törekedtem csak azt változtatni a szövegen, ami az érthetőséget zavarhatja. A szöveg tagolását egyértelműbbé tettem vesszők, pontok használatával, az aposztrófok, hangsúlyjelek, az egybe és különírások a jelenlegi olasz helyesíráshoz vannak igazítva. A kijavított részben az eredeti szöveget tartottam meg a főszövegben, és a javítást közlöm lábjegyzetben. A javítások magyarázatát és nyelvészeti értékelését lásd a bevezető szakaszban.

¹⁵ Javítva: *corriere*.

¹⁶ Javítva: *le*.

¹⁷ Javítva: *occorreva*.

¹⁸ Javítva: *pottuto*.

¹⁹ Javítva: *mandarLe*.

²⁰ Javítva: *scriverLe*.

²¹ Javítva: *quello*.

²² Javítva: *di*.

²³ Javítva: *anco*.

²⁴ Javítva: *suoi*.

Et²⁵ p.a²⁶ <prima> à uno castello chiamato²⁷ Czakoturno²⁸ vene²⁹ duo³⁰ baroni con caretta 4³¹ dorate, con sue Donne suso³² con cavalli 100 circa³³, armadi³⁴ qualli³⁵ presentò³⁶ alla regina³⁷ uno cavallo bellissimo ad un fratte³⁸ della regina³⁹ e al ducha d'Andri⁴⁰ un'altra per chadauno, et qui in questo loco fu comenzata a esser honorata et apresentata da suo, et poi venissimo ai Vmonarch,⁴¹ nel qual loco alosassimo luntan da quello uno miglio talian. Il signor Tüz Janus⁴² à uno suo castello bellissimo invidò la regina con tutta la sua corte à disinar elli, in el qual logo li feze uno sontuoso pasto, et dapoì li donò una caretta pur fatta al modo de qui, coperta di panno de grana con sei bellissimi cavalli leardi con i fornimenti de ditto panno, e' donolli coppe sie d'arzeno dorate, ad on⁴³ Francesco doi nobil corsieri, al signor ducha d'Andri ñe² un'altro, poi del ditto Signor Tüz Janus fu accompagnata fino qui, con cavalli 200 ben in ordine, de lì se partissimo e' si venissimo à una villa chiamata Polgia,⁴⁴ nel qual logo el vene uno capitano del re chiamato Banffi Nicolo⁴⁵ con cavalli 400 armati tutti, il qual nomine regio li apresentò caretta 5 tra le quali ne era tre dorate come di sotto narrerò, le qual era fornite in questo modo, la prima era bellissima tutta dorata et intaiada, co-

²⁵ Javítva: *E'.*

²⁶ Javítva: *prima.*

²⁷ Javítva: *detto.*

²⁸ Javítva: *Czakvaturm* = Csáktornya (ma: Čakovec, Horvátország). A javítás leginkább a város német nevére (*Tschakturn*) hasonlít.

²⁹ Javítva: *veno.*

³⁰ Javítva: *doi.*

³¹ Javítva: *con quatro caretta.*

³² Javítva: *dentrovi le sue donne.*

³³ Javítva: *e con 100 cavalli incirca.*

³⁴ Javítva: *armati.*

³⁵ Javítva: *quali.*

³⁶ Javítva: *presentarono.*

³⁷ Betűzve: *le quatro caretta.*

³⁸ Javítva: *frattel.*

³⁹ Federico d'Aragona (1451–1504), Beatrix bátyja, majdani nápolyi király I. Frigyes (Federico I d'Aragona) néven.

⁴⁰ Francesco II del Balzo, Andria hercege, Beatrix nagybátyja.

⁴¹ A város nevének olvasata és ezért a település azonosítása bizonytalan.

⁴² Tüz János (?–1498), horvát bán, tárnokmester, kincstartó, a Hunyadiak familiárisa. Kegyesztettként Velencébe menekült és ott is halt meg.

⁴³ Javítva: *a don.*

⁴⁴ A város nevének olvasata és ezért a település azonosítása bizonytalan. Tüz János vára Somogy megyében, az akkor használt út mentén Lak vára, Somogyvár mellett, ezzel nemigen azonosítható ez a név. Ez a település, amely ma az Öreglak nevet viseli, a Horvátország felől Fehérvárra vezető út mentén feküdt. Ezt megerősíti a Somogy középkori útjainak rekonstruált térképe: KAROLINY Márton (1975), *Somogyi Utak*. KPM Kaposvári Igazgatósága. 7. (Köszönet a hivatkozásért Veszprémy Mártonnak.)

⁴⁵ Bánfi Miklós (?–1500), nemes és diplomata, később főudvarmesterségig emelkedett.

perta di panno d'oro cremesin con cavalli 8 leardi [2v] dignissimi, la seconda pur dorata ma non si bella, coperta di scarlato con cavalli 8 pezadi, la terza pur dorada, coperta di scarlato con cavalli otto bai, la quarta non dorada, coperta di panno verde con cavalli 8 sasinadi, la quinta pur coperta di panno verde con cavalli otto morelli schuri, etiam folli appresentà da circha subbe 30, distribuide in questo modo: una alla maestà della regina, di campo d'oro cremesin, fodra de zebelini, un'altra di panno d'oro turchesco, fodra de zebelini al fratte, un'altra di panno rosso fodrà di zebelini al signor Ducha d'Andri, le altre distribuide secondo i gradi e' condition loro. Adì 6 de li si partissimo et adì 8 di domenega lontan dal Belgrado⁴⁶ miglia 15⁴⁷ vene incontra a questa regina la madre del re⁴⁸ con la quale era il conte Hemerigo capitano zeneral dell'Ongaria⁴⁹ con cavali 400 belli in ordine tutti armadi con carette 4 dorade belle e molto più belle delle prime con donne suso, e sula campagna erano apparati pavioni doi, con fuogi grandenissimi, et da uno pavion al'altro era desteso più di 12 di panno rosso, dove alli ditti pavioni era la madre del re et con certa sua solenità se receveteno con grandissima letitia, et montadi in caretta per venir al allosamento fo messo a sacho i ditti panni, et adì 10 di marti la maestà di questo re uscì fora de Alba Regal⁵⁰ per uno miglio con cavalli 1000 armadi, e' su la campagna era drizato tre pavioni, uno coperto di panno de cremesin, li altri doi bianchi, et lì era con tutti li sui baroni, et havea indosso una vesta <curta> di perle tutta, et similiter le calzze richamade di perle, con corsieri diece notabilissimi con le sue sopraveste non troppo grande ri- [3r] chamade di perle et similiter tutti altri fornimenti di perle che li era gran trionfo à veder. E' dismantata fu la regina, per il legato agrimense⁵¹ fu fatta un oration di letitia della venuta sua, e con grandissimo gaudio e letitia sua regia maestà la ricevette e poi montò a cavallo alli qual pavioni dal un all'altro i erano desteso circa pezza 16 di panno bianco, i qualli fono messi a sacho et approssimandose verso la terra fo iostrado essi iostro, el ducha de Baviera e tre altri signori fezeno uno colpo per cadauno, i qualli eran da esser molto laudati e feno come signori si buttono da cavallo tutti, etiam li cavalli per terra. Poi s'intrò in la terra con gran trionfo de cavalli circa numero 3000, tutti armati, et intradi in la terra

⁴⁶ Fehérvár neve, olaszra fordítva – vagy esetleg Polgárdi torzult neve.

⁴⁷ Ha Fehérvár előtt tizenöt mérfölddel fogadja Szilágyi Erzsébet Beatrixot, akkor ez történetett Polgárdinál, szemben Berzeviczy Albert más forrásokon alapuló feltételezésével, aki Ptujba helyezi az eseményt. Lévéen, hogy már Csáktornyan voltak előző napon, Ptuj egyszerűen nem esett útba.

⁴⁸ Szilágyi Erzsébet (1410–1483), Hunyadi János kormányzó özvegye, Hunyadi Mátyás édesanyja.

⁴⁹ Szapolyai Imre nádor, horvát-szlavón bán (?–1487), a Hunyadiak híve és a Szapolyai-ház első jelentős tagja.

⁵⁰ Fehérvár.

⁵¹ Gabriele Rangoni (a régebbi irodalomban Veronai Gábor), ferences szerzetes, egri püspök.

tutta la chieresia vene incontra, et andono alla chiesa elli desmontadi fo cantada alcuna oration, compita quella fò accompagnata a casa e questo è quanto fine al' hora seguì. Adì 11 de mercore la maestà del re e della regina andono in chiesa e lì fo cantado una solenne messa. Adì 12 de zubia tutti li signori e baroni et ambadori se reduseno al palazzo della maestà del re dove essendo tutti congregati secondo i gradi suo, veneno alla chiesa, li qual signori e baroni nobilissimamente i erano vestiti, tra i quali furono contadi 200 tutti con veste di panno d'oro de più colori bellissime et altri con veste di perle, et poi successive de seda che i era una nobil cosa di veder, et intradi nella chiesa et in choro da una banda i era aparato de panno d'oro per la maestà del re, dal altra banda i era lo re di Bosnia, suso uno logo eminente chome uno pergolo era aparato tutt'intorno di panno d'oro, poi la rezina vene accompagnata [3v] con la madre del re et altre signore vestita con sui habiti alla napolitana con i capelli zo per spalla, con una zoia de perle grosissime in testa, deinde venne el vescovo che cantò la messa accompagnato con vescovi sedesi, tutti con paramenti de perle et zoie benissimo apparati, et principiato la messa et dapoi cantado el evanzelio fezeno vegnir la regina al altar vestita d'uno pivial de panno d'oro indosso ~~con la corona in testa~~⁵² e similiter el re havea etiam uno pivial di panno d'oro indosso con la corona in testa, che fò de Santo Steffano re. Apresentata che fo e se insenochio et prima la sagrò con alcune solenità deinde li dete el sagramento e fezela iurar etc. Poi per il detto vescovo che cantava la messa et re di Bosna⁵³ et altri baroni la incoronorono e folli messo uno corona in testa la quale fo stimata per persone se intende⁵⁴ da ducati 23mila. Dapoi incoronata la maestà del Re sentò in tribunal appeso l'altar, elli fè 19 cavaliere tra li quali feze el ducha de Baviera,⁵⁵ don Francesco et altri sui cortesani. Compida la messa la maestà del re andò a disinar con la resina et similiter li ambadori, el qual pasto fò molto degnio e sontuoso, al quale el fo apresentado per i ambadori ragusei do ramini e do bazili belli d'arzeno, 4 scope dorade, 8 piadene grande de arzeno, el quale presente fo stimato da ducati 1000, deinde fò apresentado pur arzeno da altri sui subditi. Doppo disinar fo giostrato, doppo la giostra fo menado do carette dorade degnie degnie e sontuose con cavalli 8 leardi per chadauna, una iera coperta di panno d'oro cremesin, l'altra de campo d'oro verde, la prima fo' stimada con tutti i cavalli et così se afferma [4r] che à costado da ducati 4000, l'altra da ducati 3000, e lasso a considerare a voi se le son degnie e cosa signoril da veder.

⁵² Tévésztes, minden bizonnyal előregrott a másoló szeme a Mátyás királyt leíró részre.

⁵³ Újlaki Lőrinc (1459–1524), Bosznia hercege, később macsói bán, országbíró.

⁵⁴ Velencei típusú egyeztetés: a többes számú *persone* mellett a *se intende* állítmány egyes számban áll.

⁵⁵ (Erős) Kristóf (1449–1493) bajor herceg.

E adì 13 e 14 venissimo verso Buda, e adì 15 de domenega la maestà del Re vene incontra su la campagna con cavalli 7000 tutti armati, et circa uno miglio la maestà della Resina montò a cavallo e messesi la corona in testa, quella che la portò da Napoli, val da ducati 4000⁵⁶ accompagniata con circa carette 25 de donne, tra le qual ne era 16 dorate e la minima de quella valeva da ducati 1000, et per la prima solemnità al intrar dentro da Buda fuora della porta della terra per una balestrada vene tutti li zudei appariati incontra con una ombrella sotto la qual ne era la leze del Moise, cantando, la qual cosa a mi non me parse laudabile, et avanti se intrasse, su la campagna fò fatta una giostra. Dapoi intrati nella terra, sempe ben accompagniati divenne fò stimato primo di cavalli circa 8000 in 9000, era tutto la chieresia aparata con tutte le solemnità dieno esser, sì de reliquie come de paramenti accompagniada con la procession alla chiesa cathedral elli desmontono in chiesa e fò ditto per il legato alcune oration di letitia, poi fo accompagniata al castello, e lo luni, che fo adì 16 non fo fatto nulla, stettero a repossare. Adì 17 de marti per la maestà del re fo fatto uno solenne convivio nel quale ne giera tutti signori baroni et ambadori, dove publice per il magnifico messer Bertuczi Gabriel orator della illustrissima signoria⁵⁷ fo esposto la sua ambasada, la qual esponete degna et elegantemente, e sua maestà fece per quella sua exposition grandenissimo honor [4v] sì alla serenissima signoria come etiam a sua magnificenzia, onde per la maestà del re e per tutti l'altri fo summamente comandato et merito, perché sua magnificenzia merita esser comendata et dapoi fatta la sua exposition se reduseno in una magna ~~salla~~ sala dove era aparechiato per il convivio, in la qual sala era preparato primamente un credentiere con arsentis suso, fra le quali ne era una granda in testa preparata sula tavola dove manzò la maestà del re, quadra in quatro cantoni, alta quanto è la sala, e larga passa 6 passi quadro, e su la prima fazada tutti vasi, coppe, bazzili, sono tutti d'oro masizzo, per quello vien ditto, su le altre tre fazade altri vasi e arsentis bellissimoi lavoradi e su do cantoni de ditta credentiera ne era do lioncorni d'ariento grandi quanto un asino con uno liacorno⁵⁸ in fronte per cadauno longi passa uno e' mezzo con le crene e coda tutte d'oro, deinde una fontana granda ben lavorada pesa circa libra 300, con una botta d'ariento po'l tagnir da circa quarte 6, della qual se traseva el vin per la tavola del re, poi ne era 6 vasi de ariento grandi, quanto uno bigonzo dove si trova butava dentro le reliquie della tavola, e ditti lioncorni havea una gorzerina larga al colo d'oro con asai sogie e' perle

⁵⁶ Beatrix királyné a budai bevonuláskor a Nápolyból hozott koronát viselte, amit Bernardi 4000 dukát értékűre becsült – szemben a Magyarországon kapott korona 23 000 dukátos becsült értékével.

⁵⁷ Gabriele Bertucci (v. Bertuzzi) (1441–1487), velencei diplomata.

⁵⁸ A *lioncorno* (v. *leocorno*) a mitikus unikornis egyik megnevezése.

dentro, su ditta credentiera era pezzi per numero 600 tra oro et arzento, compuntate tutte, altre credentiere erano in tutto pezzi 1000. ¶ In la tavola della maestà del re manzò sua maestà e' la maestà della rezina, e don Francesco, el ducha d'Andri, el conte de terra Miona, el ducha di Baviera, 4 duchi de Bohemia. [5r] I ambadori della illustrissima signoria et l'ambador di Ferrara, dove era apariato la tavola atorno atorno el tribunali erano panno d'oro el cielo di sopra fatto de panno cremesin con l'arma del re d'Ongaria e della rezina, fatta di perle relevada e tutto lo resto tempestà di perle, alla quale tavola i erano tutti serviti dai principali baroni e parenti suo et con grandenissimo ordene, po' su all'altre tavole i erano prelati et altri signori le quali erano tavole sette e chadauno havea la sua credentiera. Da po disnar fo balato, feno balli molto diversi dalli nostri,⁵⁹ poi tutti andono a casa. El mercore e zobia fo balato, adì 22 di domenega in la chiesa di Santa Maria cathedral⁶⁰ con gran solenità fò sposà la maestà della rezina. E dapoì la Epiffania lo la menarà nel qual dì, la maestà del re fece un'altra solenne pasto, pur parato d'arzento et altre cose al modo primo, da po disnar fo giostrato, e lo luni adì 23 suo magnificenzia giostrò, dapoì giostrato suo maestà montò in caretta con la rezina et andò a so passo per la terra, adì 25 de mercore che fo el dì de nadal, essendo la maestà del re con suo baroni e la magnificenzia de messer Bertuczi Gabriel e Messer Antonio Vitturi, e l'ambador de Ferrara in chiesa alla messa solenne el parse alla Maestà del Re farli cavalieri, et con gran solennità e reputation de quella serenissima signoria fono fatti. Questo è quanto di cosa degnia fino a qui è seguito. Data ex Buda di 28 decembris 1461 1476.

Filius Lodovicus Bernardus

[5v]

La coronatione della Regina Beatrice

[későbbi kéz, tintával:] Ex Mss. Antonii Verantii Sibenici detectis comparatum. 1800 per N.J.

⁵⁹ Bernardi megjegyzi, hogy a magyar táncok nagyon elűtnek az itálieiaktól.

⁶⁰ A koronázó templom titulusa Nagyboldogasszony (Szűz Mária mennybevitel), vagyis a budavári Mátyás-templomról van szó,

⁶¹ A dátum javítása lehet esetleg az oka, hogy a másolatot XVII. századnak tartják. Az íráskép alapján XVI. századi másolat is lehet.

Kéziratos kegyesség a XX. századi magyar nyelvterület népi vallásosságában¹

Tanulmányomban a kéziratosság kérdéskörének e sorozatban eddig kevésbé érintett témáját, a hagyományos népi vallásosság kutatásában felbukkanó kéziratos ima- és énekesfüzeteket szeretném a középpontba helyezni. Ez a forráskorpusz mind korszakát (XIX. század végétől napjainkig), mind pedig társadalmi kontextusát² tekintve önmagában is vizsgálatra érdemes. Egy 2018-as csíkszentdomokosi terepkutatás tapasztalata döbbsentett rá arra, hogy ebben a faluban milyen hallatlan nagy szerepe van mind az egyéni, mind a közösségi kegyességi gyakorlatokban a nagyon sok családban meglévő, generációk óta örökített és tovább írt kéziratos füzeteknek. Ennek kapcsán igyekeztem a hazai néprajzi szakirodalomban összegyűjteni mindazokat az adatokat, amelyek a népi vallásos gyakorlatokhoz kötődő kéziratos ima- és énekesfüzeteket mutatják be. Nem volt nehéz dolgom, hiszen csekély számú feldolgozás született. Ezek főleg egy-egy füzetet, egy személy vagy település kéziratos anyagát mutatják be, ám a vallásos tárgyú népi kéziratosok áttekintése, elemzése eddig elmaradt. Jelen tanulmányban azt a célt tűztem ki, hogy egy első, átfogó jellegű összegzést adjak a népi kegyességhez tartozó kéziratos füzetek sajátosságairól, fennmaradásuknak okairól, és a hivatalos, nyomtatott kegyességi művekkel való kapcsolatukról.

Előjáróban

Az itt bemutatott kéziratos füzetek jórészt XX. századiak és számos közülük – ezt egy fontos szempontnak tekintem – máig használatban van. Nyilvánvalóan nem ismeretlen az a tény, hogy az egyéni és közösségi vallásgyakorlatokban, illetve gyakorlatokhoz a nyomtatás általánossá válása után is

¹ A tanulmány megírásához szükséges kutatásokat az OTKA 132785-ös számú kutatási projektje tette lehetővé.

² Nem a hivatalos egyházi személyek kéziratos írásbeliségéhez, hanem a társadalom alsóbb rétegeihez, a többnyire népi írásbeliségként említett jelenségkörhöz tartozik. Témáját tekintve a vallásos szövegek dominanciája jellemzi.

használtak kéziratos műveket. Ezt igazolják Szabó T. Attila és Stoll Béla XVI–XIX. századot felölelő³ és a Barokk Lelkiségtörténeti Csoport által gondozott, jelenleg is bővülő bibliográfiái, melyekben gazdag anyagot találunk az 1800 előtti kéziratos, vallásos népénekeket tartalmazó könyvekről.⁴ Ezek elsősorban „alacsony sorban élő értelmiségiekhez”: papokhoz, prédikátorokhoz, diáksághoz, kis- és köznemességhez, kántorokhoz kötődő alkotások,⁵ amelyek nagy többségben zsoltárokat, népénekeket és más vegyes tartalmú szövegeket (olykor imádságokat is) tartalmaznak. Keletkezésük hátterében egyrészt a gazdasági okokat említhetjük (kevés volt a nyomtatott énekeskönyv), másrészt a felekezetiesedés folyamatába illeszthetőek.⁶

Paraszti használatban a XIX. század utolsó harmadától jelentek meg nagyobb számban kéziratos füzetek, amikor már az 1868-as népiskolai törvény hatására, mind nagyobb tömegekhez jutott el az írásbeliség, illetve a felbomló feudális társadalomban a népköltészet hagyományos, szóbeli megnyilatkozási formája elveszítette korábbi kizárólagosságát.⁷ A paraszti írásbeliség tárgyköréhez tartozó kéziratosok azonban csak az 1980-as évektől kaptak nagyobb figyelmet tudományunkban. Ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy a hazai néprajztudomány „a folklórt jobbra a szájhagyománnyal azonosította, az írást-olvasást pedig, amelyet a XIX. század utolsó harmadáig valóban kevesek birtokoltak – mondhatni, privilegizált tudás volt – a magaskultúrához rendelte hozzá.”⁸ 1980-ban a *Néprajzi Lexikon* még úgy fogalmazott, hogy „A mo.-i kéziratos énekeskönyvek virágkora a XVII–XVIII. sz. volt. De a kéziratos énekeskönyvek léte az irodalmi műveltségtől elzárt parasztság, mezővárosi kispolgárság, iparosrétegek körében a XIX. sz. végéig, a XX. sz. elejéig tartott.”⁹ Kutatásaim és a szakirodalmi adatok azonban egyértelműen cáfolják ezt a megállapítást és arra mutatnak rá, hogy a népi kéziratosok műfaja gyakorlatilag a XX. század egésze folyamán élt és virágzott, sőt felvirágzott. Elsőként néhány példával

³ SZABÓ T. Attila (1934), *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézirateink a XVI–XIX. században*. Zilah, Füssy József Könyvnyomdája.; STOLL Béla (1963), *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája 1565–1840*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

⁴ SZÁDOCZKI Vera (megjelenés előtt), *1800 előtti magyarországi katolikus népénekek és énekeskönyvek bibliográfiája*. Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti bibliográfiák.) 17–30.

⁵ KÜLLŐS Imola (1980a), *Kéziratos énekköltészet. Néprajzi Lexikon*, 3. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 190–191, 190.

⁶ „Mert a katolicizmus csak a reformáció hatására kezd gondot fordítani a gyülekezet nemzeti nyelven való énekeltesére.” SZABÓ T. 1934:33.

⁷ KÜLLŐS Imola – SZEMERKÉNYI Ágnes (1981), *Paraszti írásbeliség. Néprajzi Lexikon*, 4. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 182–184, 182.

⁸ TAKÁCS György (2018), *Az én lelkeimmel elfújlok – A magyarcsügségi ráolvasófüzetek*. Budapest, L' Harmattan. 7.

⁹ KÜLLŐS Imola (1980b), *Kéziratos énekeskönyv. Néprajzi Lexikon* 3. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó. 189–190, 189.

szemléltetem mindezt, majd azokat a narratívákat veszem sorra, amelyekkel véleményem szerint a műfajnak ezt a szívósságát megmagyarázhatjuk.

A forráskorpusz

Jelen tanulmány megírásához saját gyűjtésekre és olyan szakirodalmi adatokra támaszkodtam, amelyek egy-egy személy, faluközösség vagy régió vallási jellegű kéziratot füzeteit mutatják be.

Elsőként a saját gyűjtéseim helyszínén, Csíkszentdomokoson talált kéziratokról essék szó. 2018 júliusában és 2021 szeptemberében végeztem itt, főként a népi/paraliturgikus vallásgyakorlatokhoz, az imádkozás szokásköréhez tartozó témában kutatásokat. Ekkor kerültek sorra elő, főként rózsafüzér társulati szereppel is bíró asszonyok fiókjaiból ilyen füzetek. Magam 11 füzetet fotóztam be öt személytől, de a szintén a faluban kutató Fábrián Gabriella néprajzkutató gyűjteményében 38 füzet van digitalizálva. Ezek 28 személytől származnak, a legrégebbi 1948-as, a legutolsó 2013-as.

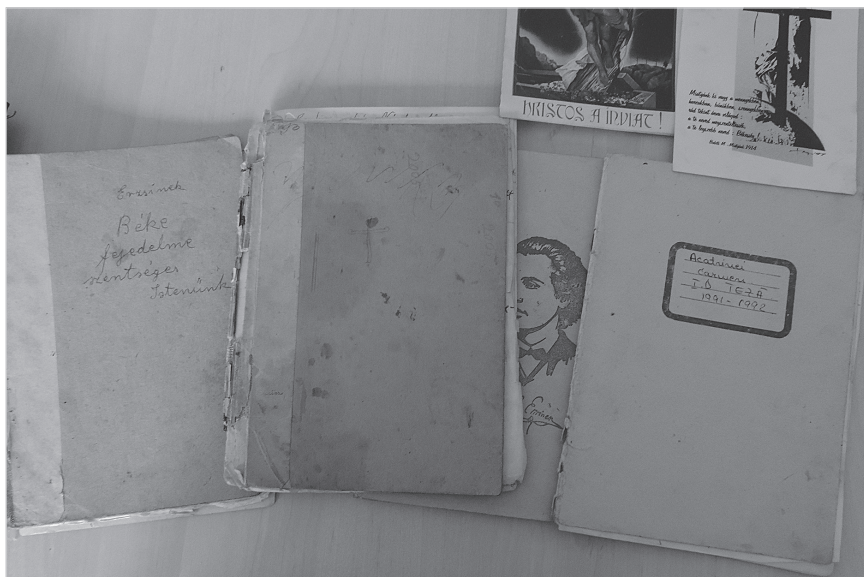
A helyiek elbeszéléseiből az derült ki, hogy Domokoson a kéziratos énekes- és imádságos könyvek írása nem speciális személyekhez kapcsolódik. Az egységesen katolikus, nagyon mély és hagyományos vallásosságáról ismert faluban nagyon sokan vannak ilyen füzei. Generációk óta bővítik és örökítik tovább őket a családokban, elsősorban a nők. A faluban Skapuláré Társulat, Kamillianus Családok, Házás Hétvége, Élő Rózsafüzér Társulat is működik, de a legnagyobb múlttal és létszámmal,¹⁰ legszerteágazóbb tevékenységgel a Rózsafüzér Társulat rendelkezik. Napjainkban is több mint 40 csoportja van, amelyek nem egyforma aktivitással, de működnek.¹¹ A faluban tehát aktív, a templomi kereteken is bőven túlmutató lelkeségi élet zajlik. Imádkozási alkalmakat szerveznek az emberi életfordulóihoz (születés, házasság, halál), valamint az egyházi év ünnepeihez, böjti időszakaihoz (Szent Antal napja,¹² nagyböjt, advent¹³) kapcsolódóan, továbbá a közössé-

¹⁰ 1996-ban a falu női lakosságának 50%-a volt Rózsafüzér társulati tag. A férfiak nagyon kis mértékben, 1%-ban képviseltették magukat a szervezetben. Az adat forrása: FÁBIÁN Gabriella (2005), A nők Csíkszentdomokos vallásos kisközösségeiben. In GULYÁS Judit – TÓTH Arnold (szerk.) (2005): *Mindenek Gyűjtemény II. Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE Folklore Tanszék. (Artes populares, 22.) 409–419, 418.

¹¹ FÁBIÁN Gabriella – HABI Csilla – KISS Dóra (2020), A csíkszentdomokosi harangozás és zászlóhasználat a közösségi kultuszok szolgálatában. In FÁBIÁN Gabriella – FRAUHAMMER Krisztina (szerk.): *DiákKörkép 4. Tudományos diákköri írások a néprajz szegedi műhelyéből*. Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. 9–39, 10–12.

¹² Szent Antal napja fogadott ünnepe a falunak, van olyan csoport, amely előtte kilencedet végez. FÁBIÁN – HABI – KISS 2020:12.

¹³ Az advent utolsó időszakában a faluban mai napig *Szállást keres a szentcsalád* kilencedet végeznek.

1. kép. Márton Ida kéziratos füzetei Csíkszentdomokoson, 2018
(Frauhammer Krisztina felvétele)

gek tagjainál fellépő krízishelyzetek (betegség, megpróbáltatások) esetén is.¹⁴ Ezekben az *imádkozókban* kapnak szerepet a nyomtatott imakönyvek, ponyvák mellett a kéziratos füzetek, hiszen azokban olyan ima- és ének-szövegek is rögzítve vannak, amelyek más, nyomtatott könyvekben, vagy a meglévő imakönyv-kínálatban nem szerepelnek.

Következő példám szintén a Csíkszékhez, Szentegyházafaluhoz kötődik.¹⁵ Ullmann Péter 1986-os tanulmánya még élő hagyományként említi itt a halottvirrasztók gyakorlatát.¹⁶ Azt olvashatjuk írásában: „a virrasztókat többnyire férfiak irányítják [...] ezek azok a többnyire 60 éven felüli emberek, akiknek kéziratos énekeskönyvük van. A könyv birtoklása már önmagában rangot jelent. A legrégebbi virrasztókönyvek sorsát az idősebb férfiak figyelemmel kísérik, és a gazdájukat vesztett könyvért komoly áldozatokra képesek. Egy 1926-ban írt könyvért, amelyből a ma használt könyvek jó

¹⁴ FÁBIÁN Gabriella (Kézirat), *Egy felcsiki falu közösségi imaalkalmai. Nagyböjti paraliturgikus imagyakorlatok Csíkszentdomokoson.*

¹⁵ ULLMANN Péter (1986), *Halottvirrasztás egy mai erdélyi faluban.* In: Tüskés Gábor (szerk.) (1986), *Mert ezt Isten hagyta. Tanulmányok a népi vallásosság köréből.* Magvető Kiadó, Budapest. 481–495.

¹⁶ A halottvirrasztók szokását jelentősen megváltoztatta a 2010-es évek óta, az EU-s előírások betartása miatt megszűnő háztól temetés. A higiéniai szabályok miatt a halott felravatalozása ma már a temető melletti ravatalozóban zajlik, így a virrasztót is ide szervezik. Ezáltal az időtartama is lerövidült.

részét másolták, jelenlegi tulajdonosa egy koporsót készített. P. J. idős cipészmeister 1962-től haláláig (1974?) vagy 20 könyvet másolt. Egy könyv ára állítólag egy szekér trágya, vagy egy öl fa volt. Kerül, aki két-három esztendő minden hosszú téli estéjét a virrasztókönyv másolásával tölti. Ma (1986-ban, a szerző megjegyzése) 20 énekes birtokában van II. vh. utáni könyv és ugyanennyi régebbi könyvről tudunk, melyek közül néhányat ma is használnak.”¹⁷ Ullmann Péter azt is leírta, hogy a legrégebbi füzet 1908-as, de legjobbnak tartott az 1926-os volt.

Bukovina az a másik olyan régió, ahol jól adatolt az a tény, hogy a különféle paraliturgikus gyakorlatoknál – főként a halottvirrasztókban – széles körben elterjedt volt a kéziratosok használata a XX. század folyamán. Forrai Ibolya kutatásai nyomán tudjuk, hogy „a XIX. század derekától már országszerte elterjedt szokásrendbe sorolható a bukovinaiak népi írásbelisége. Körükben is elterjedt jelenség a »könyvírás«, s valószínűleg nem előzmény nélkül (bár erre vonatkozó emlékeink a XIX. századból még nincsenek). [...] Az első világháború után e gyűjtemények száma és jelentősége növekszik, amikor Bukovinát a Román Királysághoz csatolták. A bukovinai magyar falvak is román tanítókat kaptak, visszaszorult a nyelvhasználat és kultúra, nehezen jutottak magyar nyelvű könyvekhez. Részben ezek pótlására íródtak nagyobb számban a kéziratos könyvek.”¹⁸ Forrai Ibolya összesen 17 darab gyűjteményes füzetet vizsgált meg, amelyek 10 ember tollából születtek. Több tanulmány és írás keletkezett emellett a bukovinai (Istensegíts) Gáspár Simon Antal,¹⁹ és László Márton (Andrásfalva)²⁰ szintén sok kézirattal büszkélkedő kéziratos halottaskönyveiről is. A halottaskönyvek a két világháború közötti időszakban keletkeztek és afféle szertartáskönyvként működtek a halotti virrasztókban. A kedvelt kéziratos típus kapcsán emelte ki 1980-ban Katona Imre, hogy a „bukovinai székelyek néha több száz oldalra rúgó halottaskönyvei valóságos kódexek: a virrasztó és halotti éneken kívül meséket, betyártörténeteket, találós kérdéseket stb., sőt még hasznos tudnivalókat is tartalmaztak; a 48 órán át tartó halottvirrasztás ennek segítségével könnyebben volt megoldható, főként a virrasztók szertartásmesterei, a paraszti kántorok vagy előénekesek, énekvezetők vették nagy

¹⁷ ULLMANN 1986:483.

¹⁸ FORRAI Ibolya (1986), A bukovinai székelyek kéziratos irodalma. In GÁSPÁR SIMON Antal (1986), *Az én szülőföldem, a bukovinai Istensegíts*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Facsimile kiadás) 145–165., FORRAI Ibolya (1987), *Népi írásbeliség a bukovinai székelyeknél*. Budapest, Múzsák. (Néprajzi Közlemények, 30.) 42–43.

¹⁹ DOMOKOS Mária (2001), Gáspár Simon Antal halottas énekei. In Pócs Éva (szerk.) (2001), *Lélek, halál, túlvilág: Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest, Balassi Kiadó. (Tanulmányok a Transzcendensről, 1.) 383–395.

²⁰ FÁBIÁN Margit (1985), László Márton, a bukovinai székelyek halottaskönyv írója. *Honismeret*, XIII. 2. 34–38.

hasznukat.”²¹ A bukovinai székelység áttelepedése és a virrasztók hagyományának elmaradása után a füzetek használata ugyan megkopott, de maguk a füzetek fennmaradtak a családok hagyatékaiban, illetve múzeumi archívumokban.

A kéziratos ima- és énekesfüzetek jelenlétére Moldvából van még több adatunk. A szakirodalmi adatok alapján az körvonalazódik, hogy itt szintén nem egy-egy specialistához kapcsolódik a füzetek írásának gyakorlata, hanem széles körben elterjedt, minden vallását gyakorló család nőtagjainak, olykor férfiaknak is volt ilyenje. A Takács György által elemzett magyarcsügi füzetek például épp egy férfi, Gábor János tulajdonában voltak, 1933 és 1934 között keletkeztek. Ő a falvakat járó *tudományos ember* volt, aki a rontásoktól oltalmazta a közösséget a füzetben szereplő ráolvasó és imádság szövegek felhasználásával.²² Hasonló, 16 ráolvasást tartalmazó füzetet mutatott be több tanulmányában Csoma Gergely Somoskáról.²³ Végül Kővári Réka írását kell említenünk, amelyben Vajdók Jánosné Gyurka Anna 11 darab, többségükben virrasztókban használt halottas énekeket tartalmazó füzetét mutatja be a moldvai Klézséről. A kéziratosok 1953 és az 1990-es években voltak használatban.²⁴

A „végeknél” maradva Kárpátaljai adatainkat kell még említeni. Küllős Imola írta le 2009-ben, hogy a Molnár Ambrus református esperessel folytatott terepmunkája során ők maguk is tapasztalták, hogy sok családnál vannak és még az 1970-es 1990-es években is készültek népi kéziratok (rendszerint közönséges iskolásfüzetekbe) a legkülönbözőbb céllal és tartalommal. Így „külön voltak a halottvirrasztáskor használt, illetve temetési búcsúztató énekeket, verseket tartalmazó vallásos énekesfüzetek, illetve olyan verses gyűjtemények, amelyekben népi imádságok, „érzékeny” (nemegyszer irreddenta) műdalok, sírversek, köszöntők, esetleg a szovjet munkatáborokba elhurcoltaktól tanult lágerdalok, versek voltak feljegyezve.”²⁵ Ilyen, énekeket, imákat, verseket tartalmazó, a történelmi Ugocsa megyében gyűjtött füzeteket (200 darabot) vizsgált Kész Margit folklorista. Kiemelten foglal-

²¹ KATONA Imre (1977), Énekesönyv. *Néprajzi Lexikon*, 1. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 691–692, 692.

²² TAKÁCS György (2018), *Az én lelkeimmel elfújlok – A magyarcsügi ráolvasófüzetek*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

²³ CSOMA Gergely (1994), A somoskai ráolvasófüzet. *Néprajzi Látóhatár*, III/1-2, 253–259; CSOMA Gergely (2000), Varázslások és gyógyítások a moldvai csángómagyaroknál. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület.

²⁴ KŐVÁRI Réka (2013): Halottas énekek Bukovinában és Moldvában. Nyomtatott énekeskönyvek és népi kéziratok kapcsolata. In BOGÁR Judit (szerk.) (2013), *Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem. (Lelkiségtörténeti tanulmányok.) 145–158.

²⁵ KÜLLŐS Imola – SÁNDOR Ildikó (szerk.) (2009), *Két kárpátaljai parasztpróféta szent iratai*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 16.

kozott egy asszony 12 darabból álló füzet anyagával, rámutatva ezzel a kéziratok egyéni áhítatban betöltött szerepére.²⁶ A néprajzos így jellemezte a hatalmas anyagot: „A kéziratok imádságos füzetekben található szövegtörzsek műfajilag változatos, tematikai egységbe nem sorolható. Fellelhető bennük a szakrális szövegek különböző műfajai, pl.: népi és hivatalos egyházi liturgikus énekek, szent levelek, rózsafüzér imádságok, archaikus imák. Találhatunk azonban a vallásossághoz köthető profán szövegeket is, pl. sok esetben a családtagok születési dátumai, egyházi ünnepek időpontja, sőt a települést szolgáló papok névsora is olvasható. A kéziratok használói gyakran imádságoskönyv megnevezéssel definiálták a füzetet, mintegy magasabb, a nyomtatott könyvek státuszába emelve.”²⁷

Némiképp eltér ezektől a vegyes tartalmú füzetektől a Küllös Imola és Sándor Ildikó által vizsgált kéziratok anyag. Mindketten két parasztproféta kézírásos füzetekben fent maradt szent iratait gyűjtötték össze és elemezték. A biblioparafrazisnak is tekinthető írások egyike a tisztaáglelki Borku Mária tollából származott, és a *Lettszövetség* nevet viselte. A kárpátaljai egyszerű parasztság az 1930-as években kezdte írni ezeket az „igéket, látomásokat, szózatokat, jövendöléseket és tanításokat, melyeket Jézus vagy a Szentlélek sugallt neki. Mintegy negyven évig gyarapította írását, amely aztán másolatokban terjedt és a hívek otthoni ájtatosságain került használatba. A szomszédos nagydobronyi Szanyi Mikó Borbála szintén látomásokban részesült, ezeket *Örökkévaló Evangélium* címen jegyezte fel húsz éven keresztül füzetébe.”²⁸

Végül egy „hazai” példával szeretném zárni a sort. A kéziratok füzet a bátyai rácokhoz (katolikus délszlávok) köthető, egy itteni kántor kéziratok ének- és imagyűjteménye egyházi alkalmakra és zárandoklatokra.²⁹ A 62 szöveget tartalmazó füzetben elsősorban vallásos népénekek vannak, mellettük két archaikus ima szöveg, valamint két prózai írás az utolsó ítéletről és Mária álmáról. Feltehetően a XVIII. század utolsó éveiben keletkezhetett egy archaikus horvát dialektusban, Molnár János egykori kántor kézírásával. A benne lévő énekek alapján zárandoklatokkor és közösségi liturgikus alkalmakkor lehetett használatban.

²⁶ KÉSZ Margit (2019), „Sok szép imádságot leírtam.” Archaikus imák a szakrális népi kéziratok füzetekben Úgocsa megye magyar falvaiban. In JAKAB-ALBERT Zsolt – PETI Lehel (szerk.) (2019), *Aranymadár. Tanulmányok Tanczos Vilmos tiszteletére*. Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriza János Néprajzi Társaság. 79–91.

²⁷ KÉSZ 2019:81.

²⁸ KÜLLÖS, SÁNDOR 2009.

²⁹ ROMSICS Imre (szerk.) (2019), *Molnár János énekös könyveikéje. Bátyai kéziratok kántor- és zárandokkönyv*. Kalocsa, Viski Károly Múzeum.

A kéziratosok kapcsolatai a nyomtatott kegyességi művekkel

Felsorakoztatott példáim szinte mindegyikére igaz, hogy szövegeik jelentős részénél feltételezhető a nyomtatott kegyességi művek hatása, illetve az onnan való másolás. Csíkszentdomokos esetében a füzetek részletes elemzése még várat ugyan magára, de az komolyabb mélyfúrások nélkül is látható, hogy az ima- és énekszövegek, Mária-látomások stb. szövegei régebbi imakönyvekből, ponyva nyomtatványokból kerülhettek be egykor a kéziratosok szövegtörzskéjébe. Mind a mai napig rendkívül sok régi és új imakönyvet, imafüzetet, cernával összevarrott ponyvafüzetet őriznek a helybeli, imádkozókat vezető asszonyok.³⁰

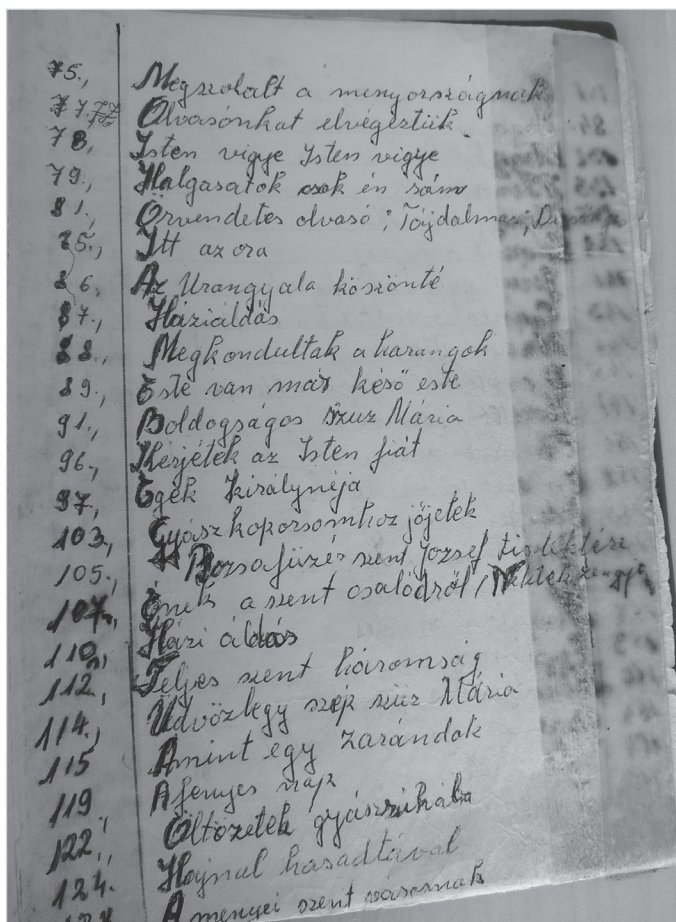

2. kép. Both Edit nagymamájától örökölt füzetei, fénymásolt ima szövegei, Csíkszentdomokos, 2018 (Frauhammer Krisztina felvétele)

A háztartásokban máig fellelhető kegyességi művek gazdagsága mellett, a füzetek következő fontos forrása az egymástól másolás. A különféle paraliturgikus alkalmakon az egyes szövegeket hallva, a népszerűvé vált imákat és énekeket egymás között is sokat másolták. Így is tanulva egymástól (például a hosszabb kórházi tartózkodás volt az egyik legáltalánosabb „tanulási” alkalom).³¹ Ez a másolással terjedő szöveghagyomány a korábban széles

³⁰ A teljesség igénye nélkül felsorolok néhányat, az adatközlőknél talált nyomtatott imakönyvek közül: *Kis lelki kincs*, *Lelki Manna*, *Erdélyi imádságos könyv*, *Szent vagy, Uram!*, *Katolikus imakönyv*, *életünk Krisztusban*, *Páduai Szent Antal imakönyv*, *Szent Antal élete és csodálatos cselekedetei*, *Magyarok áhítata*, *Áldjuk az Urat!*, *Jóillatú rózsáskert*, *Örökimádás* stb.

³¹ Ezt saját kutatási tapasztalatom is megerősíti, de Küllös Imola is felhívja rá a figyelmet. KÜLLÖS-SÁNDOR, 2009:15.

3. kép. Sali Anna kéziratos füzetének tartalomjegyzéke, Csíkszentdomokos, 2018
 (Frauhammer Krisztina felvétele)

körben ismert és használt halotti énekkincs esetén volt különösen gyakori, földrajzi elhelyezkedéstől függetlenül.

A bukovinai és moldvai füzetek esetén történtek már a szövegek recepció-történetét feltáró kutatások is. Így tudható, hogy Bukovinában a másolások kedvelt forrása volt például a *Verses Szentírás*,³² a *Nagy Világcsapás*, *A bűn hatalma*, a *Szent Gergely története*, a *Genovéa XIX.* és *XX.* század elején

³² A *Verses Szentírás*, az előző századforduló egyik legnépszerűbb olvasmánya volt. 1898–1899-ben írta egy Varga Lajos (1855–1909) nevű művelt parasztember. Többféle formátumban 1932-ig öt kiadásban és 16 000 példányban jelent meg. Bővebben lásd: BARNÁ GÁBOR (2014), *Tanulmányok a Verses Szentírásról*. Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 45.)

népszerű ponyvák és sok különféle imakönyv.³³ A nagyszámú, halotti virasztókban használt kéziratos énekeskönyvek énekei sok esetben Kájoni *Cantionale*-jának második (1719), harmadik kiadásából (1805), vagy az Illyés István-féle *Zsoltári és halottas énekek* (1693) című műből származtak.³⁴

Moldvában Takács György a barokk kortól népszerű Szent Mechtild és Gertrúd imáit tartalmazó *Két atyafi szent szűzek* imakönyvet és más XIX. századi olcsó imakönyveket, ponyvanyomtatványokat nevez meg forrásként.³⁵ Ugyanakkor utal arra is, hogy a gyógyításhoz használt ráolvasó szövegek eredetét nem a nyomtatott forrásokban kell keresnünk.

A rác imakönyv esetén szintén vannak adataink egyes szövegei (Szent György ének, a végítélet 15 jeléről szóló legenda) eredetét illetően. Horváth Sándor több, a bunyevácok körében a XVII. század óta ismert imakönyvet és egy Pécssett szolgáló horvát hitszónok hatását feltételezi ezek háttérben.³⁶

Források tekintetében a kárpátaljai füzetek anyagáról van a legkevesebb adatunk. Részint a feltárások hiányosságai miatt, részint pedig maguknak a kéziratosoknak a specialitása miatt. Így például a két parasztproféta saját látomásait, próféciáit vetette papírra, tehát itt nem összemásolt szövegekről, hanem egyértelműen autográf alkotásokról van szó.

Mindezek a tények arra világítanak rá, hogy a népi vallásosság területéhez kötődő kéziratos füzetek és könyvek, a nyomtatott kiadványokkal párhuzamosan kerültek használatba. Sőt, a füzetek számának gyarapodása, tartalmi változatossága szoros kapcsolatot mutat az alfabetizációval, könyvkiadással, a könyvek és különféle sajtótermékek olvasásával.³⁷ Ahogy Forrai Ibolya is utal rá, épp ez a körülmény tette lehetővé, hogy „bárki egybegyűjtse, egy füzetbe összeírja azokat a verseket, amelyek érdeklődésének megfeleltek. Emellett a szóhagyományban élő közkedvelt dalokat, énekeket vagy különböző alkalomra szóló hagyományos verseket is összeírták.”³⁸ Így mindenki személyre szabott imakönyvet alkothatott magának, azaz kielégíthette, perszonalizálhatta vallási igényeit. Kész Margit azt is megjegyzi ennek kapcsán, hogy már maga a másolás, a leírás is egyfajta szakrális

³³ FORRAI Ibolya (1987), *Népi írásbeliség a bukovinai székelyeknél*. Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó. 41.

³⁴ DOMOKOS, 2001:384., KÖVÁRI, 2013:145.

³⁵ TAKÁCS, 2018:94–95.

³⁶ HORVÁTH Sándor (2019), *A bátyai kéziratos kántor- és zarándokkönyvről*. In ROMSICS Imre (szerk.) (2019), *Molnár János énekes könyve*. *Bátyai kéziratos kántor- és zarándokkönyv*. Kalocsa, Viski Károly Múzeum, 169–178.

³⁷ KESZEG Vilmos (2008), *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 3) 351.

³⁸ FORRAI 1987:39.

élmény, imaaktus.³⁹ Ebben is megragadható az egyéni vallási élmény, illetve annak keresése. Az is több kutatónál olvasható, és saját gyűjtéseim során is ezt tapasztaltam, hogy a kéziratosokat – főként idős korban – az egyéni imához is előszeretettel használták/használgák. Emellett sok füzet forgatókönyvként is működött a hivatalos egyházi liturgia körein kívül eső ájtatossági gyakorlatoknál, tehát egyfajta közösségi önellátást is szolgáltak/szolgálnak.

A kéziratosok fennmaradásának lehetséges narratívái

Az eddig leírtakból is körvonalazható, hogy – jóllehet mind az egyéni, mind a közösségi önellátást is jól kiszolgálták – a kéziratosok használata napjainkra már csak a hagyományos, olykor még archaikus jegyeket mutató magyar nyelvterület peremvidékein maradt fenn. A következőkben azokat a lehetséges narratívákat veszem sorra, amelyek hozzájárulhattak ehhez.

1. Elsőként a füzetek nemzeti kisebbségekhez, szórvány léthez való kapcsolódását, így az anyanyelvi kultúra fenntartásának jelentőségét emelem ki, egyetértve Küllös Imola szavaival: „Közismert tény, hogy a 20. században kisebbségi sorba szorult magyarság anyanyelvi kultúrájának a vallásosság az egyik legfontosabb, szinte utolsó territórium.”⁴⁰

Forrai Ibolya a bukovinai kéziratosokat áttekintve írja le, hogy ott az első világháború után nő meg jelentősen a gyűjtemények száma, amikor Bukovinát a Román Királysághoz csatolták. A bukovinai magyar falvak is román tanítókat kaptak; visszaszorult a magyar nyelvhasználat és kultúra, nehezen jutottak magyar nyelvű könyvekhez. Részben ezek pótlására íródtak nagyobb számban a kéziratos könyvek. Ez az írásos emlékegyes tehát a szórványba kényszerült római katolikus egyházhoz, illetve istentiszteleti gyakorlatához kötődve alakult ki.⁴¹ Itt említhetjük a rác imakönyvet is, amelynek megmaradásához is talán épp ez az anyanyelvűség, egy egykori nyelvi állapot megőrzése is hozzájárulhatott.

2. Másodikként a rugalmas túlélési metódus narratíváját említem. Az évtizedekig tiltott, nyomtatott szakrális irodalom hiánya főként Kárpátalján, de Moldvában és Csíkban is egyfajta önellátásra készítette a hívő lakosságot. Kész Margit írja le, hogy Kárpátalján például 1945 után a szakrális élettér tiltása, leszűkülése miatt kialakult egy rugalmas túlélési metódus, amelynek folyamánként a vallásos élettér beszűkült. Ez a laikus vallásgyakorlási módok bővüléséhez, a hagyományos szokásrendtől való eltérés meghonosodásához vezetett. A vallásosság megélése egyre inkább a privát

³⁹ KÉSZ Margit (Kézirat), *Egy salánki görögkatolikus asszony kéziratos imádságos füzetei*.

⁴⁰ KÜLLÖS 2009:7.

⁴¹ FORRAI 1987:41.

szférába szorult, ahol a tiltás ellenére rejtett utakat alakított ki.⁴² „A vallásos és kegyességi irodalom ezért aztán részint a szóbeliségben, részint kéziratos másolatokban/változatokban élt és terjedt a hívek között egészen a Szovjetunió összeomlásáig (1990), amikor is a határok könnyebb átjárhatóságával (elsősorban a magyarországi református lelkészek, illetve különböző egyházi és civil humanitárius szervezetek jóvoltából) hirtelen hatalmas mennyiségű, igen heterogén összetételű és minőségű újabb nyomtatott kegyességi irodalom árasztotta el a kárpátaljai falvakat.”⁴³ Mindennek ellenére napjainkig számosan akadnak, akik ragaszkodnak régi kéziratos füzeteikhez, sőt továbbra is írják, gyarapítják azokat.

3. A fennmaradás harmadik narratívájának középpontjában a hivatalos egyházi szöveg repertoárból már elhagyott és sok esetben különösen hathatósnak tartott szövegek megőrzése áll. A kéziratosokban ugyanis nagyon sokszor találunk olyan régi, archaikus, hathatós(abb)nak tartott szövegeket (szent levelek, látomások, csodatörténetek, ráolvasó imádságok, archaikus imák), amelyek vagy egy tudatos korszerűsítés, vagy egyházi tiltás miatt nem találhatóak már meg a hivatalos nyomtatott kegyességi munkákban.

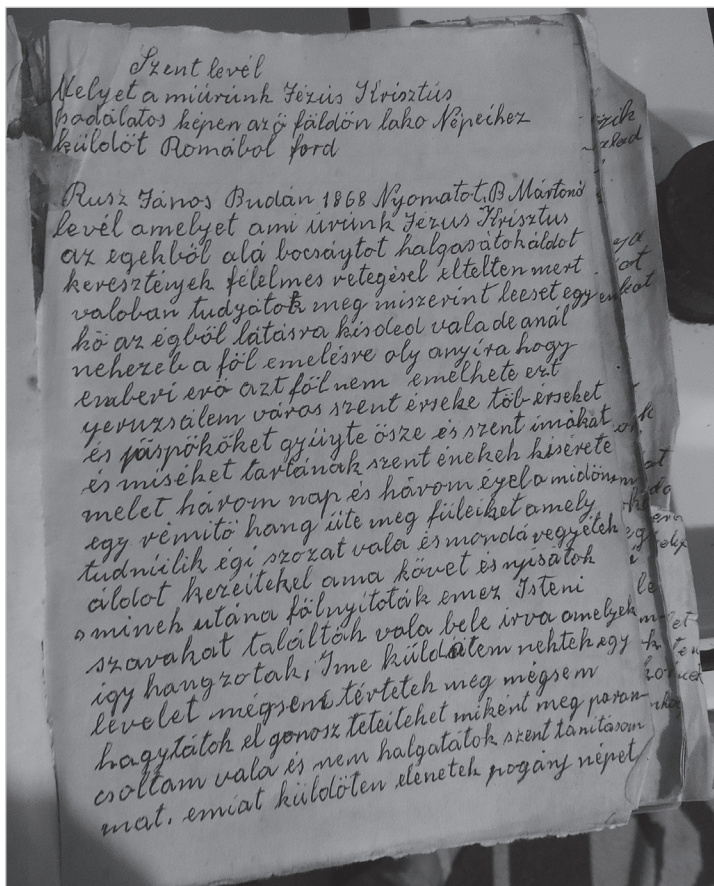
Háttérben a XIX. század első évtizedeiben – a felvilágosodást kísérő racionalizmus, természettudományos gondolkodás jegyében – zajló folyamatok állnak. Ekkor ugyanis számos, a barokkban kedvelt, és utána is használatban maradt népszerű imakönyvet átdolgoztak. Így például az *Arany Koronát*, a *Két atyafi szent szüzek*, a *Mindenkor magával hordozandó lelki kincs*, a *Jó illatú rózsás kert*, és a *Lelki fegyverház* című kedvelt munkákat, valamint a *Makula nélkül való tükkör* című híres népkönyvet is.⁴⁴ Például az *Arany Korona* imakönyvből kimaradtak egyes hathatós imák, és nem találjuk már bennük a szenteltvíz és a kereszt ördögűző hatását megerősítő csodatörténetek sem. A *Két atyafi szent szüzek* (korábban *Len kötelecske* és *Mennyei követek* című) imakönyvből kimaradtak az égi eredetre utaló ima felvezetőket, a Szent Mechtild és Gertrúd látomásairól szóló leírások. A *Mindenkor magával hordozandó kincs imakönyvből* elhagyták Szent Bernárdhoz boldog kimúlásért való nyolcz versei, avagy lövöldöző imádságait; Szent Borbála mártírhoz boldog kimúlásért való imát; Szent Antal dicséretéről és tisztességéről való imák elé nyomtatott, az imák hathatóságát igazoló csoda történeteket; és a Jézus kínszenvedését számadatokkal megjelenítő, Brigitta imaként ismert imát.⁴⁵ Ám az imakönyvek modernizálásával, a babonásnak tartott tartalmak „kigyomlálásával” nem tűntek el teljesen

⁴² KÉSZ 2019:80.

⁴³ KÜLLÖS 2009:17.

⁴⁴ Az első alkalommal 1712-ben kiadott Jézus-életrajzot 1805-ben dolgozta át Fejér György kanonok, és ő volt az átdolgozója a *Lelki fegyverház* imakönyvnek is 1808-ban.

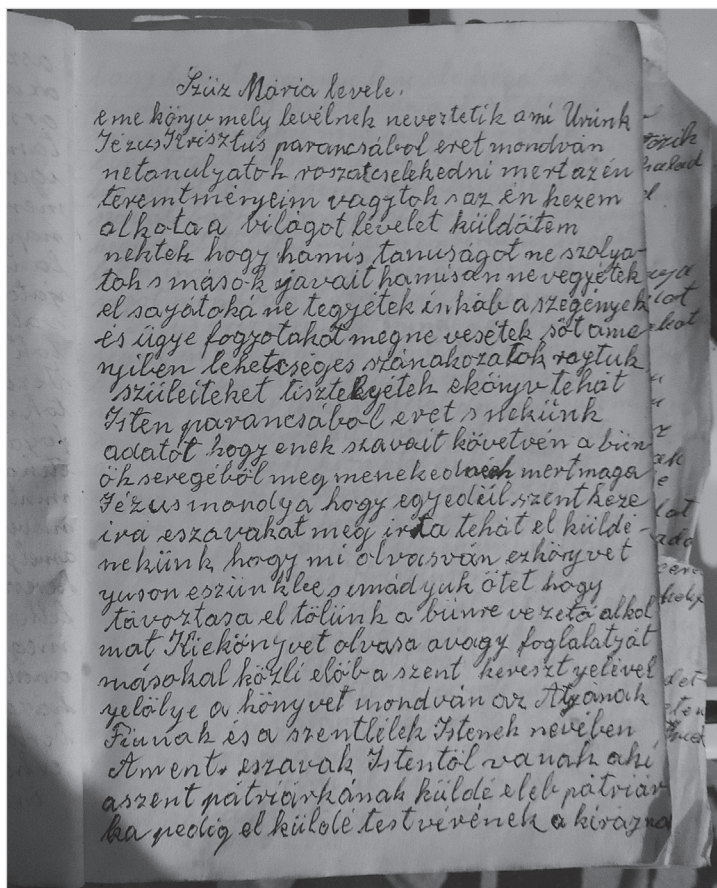
⁴⁵ FRAUHAMMER Krisztina (2019), *Babonás imádságok, racionalizált imakönyvek*, in Uő (szerk.), *Imák és olvasatok*. Szeged, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport. 151–165.

4. kép. Egy Szent levél szövege Kurkó Annamária kéziratosában, Csíkszentdomokos, 2018 (Frauhammer Krisztina felvétele)

ezek a szövegek. A XIX. század végén nagy lendületet kapott a ponyvanyomtatványok, kalendáriumok, sajtótermékek, vagy hathatós imákat, szent levelek tartalmazó nyomtatott imalapocskák formájában sokszor egyházi tiltás ellenére is népszerűek maradtak, és gyakran másolták őket kéziratos füzetekbe.⁴⁶ A csíkszentdomokosi Kurkó Amália kéziratosáiban például

⁴⁶ Míg az orális imagyakorlatokra nem volt hatása az egyházak képviselőinek, addig a nyomtatott médiumokon terjedő imaszöveg kínálatát mederbe tudták terelni az illetékesek. Egy erre tett kísérlet volt az egyház részéről az, amikor az egyetemes katolikus egyház kodifikálta viszonyát a vallásos nyomtatványokhoz. Az 1910-es évek végétől ugyanis a vallásos ponyvanyomtatványok és kiadásuk helyzetét alapvetően befolyásolta, hogy 1918-ban hatályba lépett a *Codex Iuris Canonici*, a latin nyelvű egyetemes *Egyházi Törvénykönyv*, amely külön fejezetcímmel ellátva foglalkozott a vallási élettel kapcsolatos, előzetes cenzúra nélküli nyomtatványok tilalmazásával. Mindezen intézkedések hatására lassú visszaszorulás következett be a nyomtatott pony-

5. kép. Szűz Mária levele Kurkó Annamária kéziratosában, Csíkszentdomokos, 2018 (Frauhammer Krisztina felvétele)

egész sor szent levél (*A pápa levele, Mária levele, Mária jegygyűrűjének csodás története* stb.) olvasható. Takács György a *Két atyafi szent szüzek* imakönyv szövegeit azonosítja be a magyarcsüges kéziratosokban. A rác kéziratosban szintén vannak olyan szövegek (*Ének az istenszerető lelkekről, Ének Szent Györgyről*), amelyek a kora barokk imakönyvi anyagát őrizték meg a füzet lapjain.

4. Negyedikként az írott szó erejének, hatalmának a narratíváját hozhatjuk fel, elsősorban a ráolvasásokat tartalmazó magyarcsüges, somoskai füzetek és a hathatósan tartott szent leveleket tartalmazó domokosi füzetek nyomán. „Az archaikus szájhagyomány – szélesebb körű írásbeliséget nél-

vák kiadásában és eladásában, ugyanakkor megjelentek a zug kiadások, a házi, kézzel írott imakönyvek és lapok, sőt a régi ponyvák összevarrásából készítették füzetek is.

külöző – világában az írás-olvasás, a könyv a nem e világi eredetű „tudomány” képzetéhez kötődik. A kultúrtörténetben a betű, az írásjel a világról való tudás, a misztérium birtoklása és az ebből fakadó hatalom megtestesítője, a könyv pedig a tudás, a bölcsesség és az isteni titkok szimbóluma, amely zárva megőrzi titkát, kinyitva azonban, aki keresi, megtalálhatja benne a rejtett, transzcendentális üzenetet.”⁴⁷ A magyarsügi Gábor János *tudományát* jelentették ezek a lapok, már pusztán a füzetek birtoklása, benne a hatásos, gyógyító szövegekkel tekintélyt parancsolt a helyiek körében. Somoskán szintén tudunk a szövegek gyógyításban (*Hassérelemtől/Hos siralamtul*) való alkalmazásáról.⁴⁸ Domokoson pedig a *Pápa levele* című levélről jegyeztem le 2018-ban, hogy haldokló felett olvasva hatásos, megkönnyíti a halált, illetve a Mennyországba jutást.

5. Végül a kihelyezett emlékezet, a tudás megtartásának és fenntartásának narratíváját említem, elsősorban azoknak a szövegeknek a kapcsán, amelyek az orális hagyományból kerültek rögzítésre a füzetekbe. Itt elsősorban a kárpátaljai és moldvai kéziratokat, illetve azokat a szövegeket hozom példának, amelyek nem írott forrásból táplálkoznak. Így például az ugozsai füzetek számos archaikus imáját, a moldvai gyógyító erejű ráolvasásokat. Feljegyzésükkel az ősök hagyományának megmentése, illetve az ősi tudás megtartása valósulhatott meg.

Konklúzió

Tanulmányomban a kéziratosságának egy kevésbé ismert forráskorpuszára, a népi vallásosság tárgyköréhez sorolható kéziratok ima- és énekgyűjteményekre szerettem volna ráirányítani a figyelmet. E kéziratcsoport elsősorban a XX. században volt, sőt néhol még használatban van, ám alapos vizsgálata és elemzése arra mutatott rá, hogy szövegei egy sokkal korábbi időszak írott egyházi szövegeihez, illetve egy egykor feltételezhetően autochtón orális népi vallási gyakorlathoz vezetnek vissza minket. Így kutatásuk, vizsgálatuk a hivatalos és népi gyakorlatok közötti tudásáramlás, szelekció és hagyományozódás folyamatainak megértését, valamint az egykor élő gazdag orális hagyományok megismerését segíthetik. Mindezek miatt érdemes lenne az ilyen jellegű kéziratok anyagára is figyelmet fordítani, módszeresen gyűjteni és elemzés tárgyává tenni őket.

⁴⁷ TAKÁCS 2018:35.

⁴⁸ CSOMA 1994:253–259., CSOMA 2000:17.

A zenei fragmentológia mint könyvtörténeti segédtudomány*

A zenei fragmentológia kifejezés új keletű, ezért magyarázatot kíván. A kódex-töredékek kutatásán belüli önálló részterület megragadására és elkülönítésére szolgáló terminussal először 2018-ban, az oxfordi Magdalene College illusztris zenetudományi szimpóziumának témakiírásában találkoztunk, majd az előadásokat közreadó kötet alcímében: *Studies in Musical Fragmentology*.¹ A címadást feltehetően a Fribourgi Egyetem 2018-ban elindított *open access* folyóirata, a *Fragmentology* ösztönözhetette, amely a világ legjelentősebb digitális töredékkutató „laboratóriumát”, a *Fragmentariumot* tudhatja háttérében. Ez utóbbiak ötletgazdája, Christoph Flüeler, a Fribourgi Egyetem középkori kéziratokkal foglalkozó professzora az említett oxfordi konferencián tárta a muzikológusok elé a töredékkutatást új (interdiszciplináris) alapokra helyező online kezdeményezés nagyszabású tervét.² A *musical fragmentology*/zenei fragmentológia elnevezés azóta – kis túlzással – az egész világon elterjedt a kottás kódexlevelekkel foglalkozó zenetörténészek, gregoriánkutatók körében, ezért esett rá választás, amikor 2019-ben megalakult Lendület-kutatócsoportunk.³ Úgy tűnt, a zenei fragmentológia a digitális jelzővel kiegészülve egyrészt alkalmas a vizsgálatok tárgyának,

* A tanulmány a Lendület Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport (LP-2019-2-2020) és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Ezúton szeretném megköszönni Diós Istvánnak és Eva Veselovskának a könyvtári kutatómunkához nyújtott támogató segítséget. Külön köszönettel tartozom Hende Fanninak segítő észrevételeiért.

¹ Giovanni VARELLI (2020), ed., *Disiecta membra musicae: studies in musical fragmentology*. Berlin–Boston, De Gruyter. (Studies in Manuscript Cultures, vol. 21.)

² A *Fragmentarium* a világ legnevesebb könyvtárainak középkori kódex-töredékeit dolgozza fel és teszi digitálisan elérhetővé azok fotóit és leírásait, ezzel együttműködésre és közös gondolkodásra hívja a középkorral foglalkozó társtudományok művelőit. A *Fragmentology* című folyóirat szerkesztői előszavában a fragmentológia név eredetére is fény derül, a terminust egy spanyol kutató használta először az 1980-as években. Vö. Anscari MUNDÓ (1985), Comment reconnaître la provenance de certains fragments de manuscrits détachés de reliures, *Codices manuscripti* 11. 116–123, 116. Vö. továbbá William DUBA – Christoph FLÜELER (2018), *Fragments and Fragmentology* (editorial). 1–5. (DOI:10.24446/a04a)

³ A kottás kódex-töredékek rendszeres kutatására jött létre 2019-ben az MTA Lendület Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport. Témavezető: Czagány Zsuzsa, kutatóhely: ELKH BTK Zenetudományi Intézet.

forrásterületének világos és logikus körbe határolására. Másrészt keretbe tudja foglalni azokat a XXI. századi módszereket, amelyek a gregorián-kutatás hagyományos, háromosztatú (liturgikus-paleográfiai-dallami) elemző szempontrendszerével egyesülve elősegítik a fragmentumok azonosítását, és ezzel évről évre halványítják a forráshiánnyal küszködő középkori magyar zenetörténeti feltárás fehér foltjait.

Fontos azonban megjegyezni, hogy a zenei kódextörédek vizsgálata Magyarországon bejáratott úton haladhat: a forrásterület kutatása komoly előzményekre tekint vissza. Egyrészt Mezey László dolgozott ki teljes kutatási tervet a magyar gyűjteményekben lappangó kódextörédek feltárására, amelyet az általa 1974-ben alapított *Fragmenta Codicum* kutatócsoport, majd annak új intézményi keretek között működő utódja, az ELKH-OSZK *Fragmenta et Codices* Kutatócsoport valósított-valsít meg.⁴ Másrészt a zenei tartalmú fragmentumok önálló gyűjteménybe foglalása is ekkoriban kezdődött: a zenetörténész Szendrei Janka 650 kéziratot katalogizált 1981-ben,⁵ s ezzel lefektette a hazai zenei fragmentológia alapjait. A 650 úgy is jelentős szám, ha figyelembe vesszük, hogy a feltárt zenei kódextörédek mennyisége azóta megsokszorozódott.⁶

Nem tagadható ugyanakkor, hogy az egyre kontúrosabb alakot öltő gregorián diszciplína az önállósodási törekvések dacára továbbra is több tudományterület határmezsgyéjén egyensúlyoz. A zenei fragmentológia művelője mindenekelőtt a borítónak szétvágott középkori, liturgikus dallamokat őrző anyakódex nyomába ered, az eredeti kézirat minél teljesebb rekonstrukciójára törekszik a fennmaradt kódexrészek alapján, még abban az esetben is, ha csak egyetlen pergamencsík áll rendelkezésére az azonosításhoz. Sok esetben egy ilyen kis rész alapján is sikerre vezethet az egykori könyvműfaj, énektétel, liturgikus időszak és funkció meghatározása. A kottaelemkből következtetünk a provenienciára, korra vagy a másolóműhelyre, míg a pergamen levél kiállításának jellemzői és a hangjegyírás alapján aprólékos képet alkothatunk az anyakódex háttérében álló egykori intézményről, annak írásbeliségéről-színvonaláról.

A kutatócsoport működésének harmadik évében ugyanakkor világosan látszik, milyen további kihívásokat, lehetőségeket rejt a vizsgálatsorozat.

⁴ Vö. MEZEY László (1978), *Fragmenta Codicum*. Egy új forrásterület feltárása. (1974. január – 1975. február.), *MTA I. Oszt. Közleményei* 30. 65–90.

⁵ SZENDREI Janka (1981), *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, MTA Zene-tudományi Intézet. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 1). 97–122 (F jelzésű források).

⁶ A Lendület Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport *Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Mediaevalis* weboldala számos olyan kottás töredék leírását tartalmazza, amely újonnan került napvilágra, azaz Szendrei Janka katalógusából még hiányzik. Ennél is több az azóta feltárt, ám még feldolgozatlan töredékek száma. Vö. <http://fragmenta.zti.hu/>

Például hogyan vezet út a pergamenlevelektől az őrzőköteteken át a kora újkori művelődéstörténet egyes intézményeinek könyvtörténete felé, s miképp csábítják az új ösvények a középkori zenetörténet kutatóját, ha csak ideiglenesen is, saját komfortzónájának elhagyására.

Már 2018-ban, a II. Scriptorium konferencián felhívtuk a figyelmet a zenei töredékkutatás eredményeinek sokoldalú felhasználhatóságára, ám azóta tovább gyarapodott a tudásunk, amelyhez olykor szűkebb szakterületünkön és korszakunkon túllépve jutottunk el. E tanulmányban a zenei fragmentológia és a kora újkori könyvtörténet néhány izgalmas találkozási pontjára mutatunk rá.

A XVI–XVII. század könyvkötészeti gyakorlatában az elavult-feleslegessé vált középkori kódexek, közöttük kóruskönyvek leveleit olcsó, tartós és az elegáns kottairásnak köszönhetően tetszetős könyv- és iratborítóként, előzéklapként, tömítőanyagként újra hasznosították. Jóllehet elsőre barbárságnak tűnhet a régi kódexek szétvágása, ám még a kézirat iránt érdeklődő mai szakember sem csak a veszteséget tapinthatja az eljárás mögött. A kimetszett kódexlevelek – az eredeti teljes kézirat darabjai – ugyanis általában nemhogy nem pusztultak el, de egy teljesen hétköznapi funkcióban lehetőséget kaptak a túlélésre. A borítótöredékek évszázadok múltán is fellelhetők *in situ*, az őrzőkötetekkel együtt, megengedve együttes vizsgálatukat úgy, hogy a pergamen borítóból és az abba kötött könyvből nyerhető adatok együtt formáljanak kerek, rétegzett történetet. Ahogy a possessorbejegyzés elárulhatja a könyv tulajdonosának személyét, úgy egy kódexlapba kötött levéltári iratesomó a borítónak szétvágott kódex eredetére utalhat. A levéltári akták-jegyzőkönyvek bekötéséhez szükséges pergament többnyire az iratok közvetlen környezetéből szerezték be az intézmények, így például a kolozsmonostori hiteleshely dokumentumát fedő, Budapesten és Kolozsvárott a közelmúltban egyesített antifonále-töredékek egyike⁷ láttán helyesen következtethettünk arra, hogy a borítónak szétvágott kódex Kolozsvár környéki, azaz erdélyi egyházmegyes kóruskönyv lehetett egykor. Ezt a véleményt utóbb a zenei analízis (dallami-tartalmi-zenei paleográfiai vizsgálat) is alátámasztotta.⁸ Tisztán hordozókönyvek esetében sajnos kevesebb fogódzó áll rendelkezésre az azonosításhoz.

⁷ Vö. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár F 15 Protocollum No. 1. [1629–1638].

⁸ Vö. GILÁNYI Gabriella, Adrian PAPAĦAGI (2019), *Membra disiecta from a Transylvanian Antiphonal in Budapest and Cluj*, *Fragmentology. A Journal for the Study of Medieval Manuscript Fragments* 2. 5–34. (DOI:10.24446/tk.50). A vizsgálat által feltárt egy darab hordozódokumentumról és három hordozókönyvről átfogóan, s a könyvkötés körülményeinek értékelésében és az erdélyi antifonále azonosításában néhány ponton továbblépve vö., HENDE Fanni (2020), *Egy erdélyi antifonále provenienciájának kérdései*. In HENDE Fanni – KISDI Klára – Ko-

Feltárásaink kétségtelenül legizgalmasabb esete, amikor ugyanazon kottás kódex szétszabdalt fóliódarabjait több helyen, több könyv vagy dokumentum borítójaként találjuk meg. E kottás pergamendarabok virtuális egyesítése során a hordozókönyvek beírásai általában két irányban vezetnek tovább a kutatót. Bizonyos esetekben az adatok szerteágazók. Például a possessorok, a könyvkötésre utaló nyomok nem kötődnek egyetlen intézményhez, közösséghez, személyhez. Ha például világi könyvkötőműhelyek állnak a háttérben, amelyek a kottás pergamenhez például vásárlás útján juthattak hozzá, aztán véletlenszerűen használták fel a különféle darabokat a megrendelő igénye és pénztárcája függvényében. Szemléletes példát kínál a széttartó hordozókönyv-adatokra a középkor legmonumentálisabb hangjelzett kódexének, a XV. századi *Váradai Antifonále* töredékeinek rekonstrukciója, amelyet nemrégiben Czagány Zsuzsa végzett el.⁹ A váradai kódexekből szinte minden magyarországi és határmenti történeti könyvgyűjtemény őriz egy-két darabot, s hogy a töredékek feltárása még egyáltalán nem zárult le, arról a legfrissebb töredékfeltárások tanúskodnak.¹⁰

A kora újkori könyvtulajdonosoknak egy másik csoportjában a kottás pergamenkötések és az őrzőkötetek egy irányba mutatnak, s így mind az anyakódexre, mind az adott intézmény könyvkultúrájára nézve koncentráltabb adatokkal szolgálnak. Az elmúlt években több ízben fedeztünk fel olyan, egyazon kódexből kimetszett gregorián kódexleveleket, amelyeket nagy távolságban lévő gyűjteményekben őriznek, ennek dacára többé-kevésbé egyetlen nagy korábbi intézményi keretbe foglalhatók: valamiképp a ferences rend könyvgyűjteményeihez kapcsolódó ősnymtatványokat, antikvákat fedtek.¹¹

Ha megvizsgáljuk a kódexrészeket, többnyire azt találjuk, hogy a borítónak használt levelek a rend közvetlen környezetéből valók, s a kódexekből kimetszett fóliókat hasonló – szűkebb – körben használták fel könyvkötés-

RONDI Ágnes (szerk.) (2020), „*Mestereknek gyengyének*”. *Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Szent István Társulat, 79–91.

⁹ CZAGÁNY Zsuzsa (2019), *Antiphonale Varadinense s. XV, Vol. I–III*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont. (Musicalia Danubiana, 26.)

¹⁰ Új Zalka-töredékről értesülünk Hende Fannitól, aki a szegedi Somogyi-könyvtár gyűjteményében talált újabb levélrészre. Lendület-kutatócsoportunk 2022. februári kolozsvári tanulmányútján is nagy valószínűséggel a váradai kódexsorozatból azonosított még egy pergamenborítót a Kolozsvári Egyetem Könyvtárban (Biblioteca Centrală Universitară).

¹¹ Vö. GILÁNYI Gabriella (2019a), 15. századi erdélyi antifonále-töredékek és ferences hordozókönyveik. In K. MARKALY Aranka (szerk.) (2019), *Csiki Székely Múzeum Évkönyve*, XIII–XIV. Csíkszereda, Csiki Székely Múzeum. 95–110. A németújvári (Güssing, Ausztria) ferences kolostor könyvtárában 14 könyvet ugyanazon erdélyi antifonáléból kimetszett kódextöredékbe kötöttek. Vö. GILÁNYI Gabriella (2019b), *Mozaikok Erdély ismeretlen gregorián hagyományából. Egy Anjou-kori antifonále töredékei Güssingben*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet, Régi Zenetörténeti Osztály. (Resonemus pariter. Műhelytanulmányok a középkori zenetörténethez, 1.)

hez. Talán nem szükséges hangsúlyozni, milyen fontos ez a felismerés. A zenei kódexlapok egyesítése, az anyakódex utáni nyomozás ilyen esetekben akár a kora újkori könyvtárak helyreállítását, vagy legalábbis a nagy, egykor összetartozó könyvállományok kiegészítését segítheti, ahogy fordítva, a borítónak szétvágott kódex története gyakran kiolvasható a kötetet fedő kódexlap zenei-liturgikus tartalmából, amely egyúttal arra is utal, vajon milyen körülmények között juthatott a ferencesekhez a kötet.

A könyvkötés körülményeit sajnos az esetek többségében nem rekonstruálhatjuk, úgy tűnik, olykor maguk a ferences testvérek végezték el ezt a feladatot egy-egy könyvtárrendezés során, oly módon, hogy részben saját régi kóruskönyveiket vágták szét a kötéshez. Mint a gyöngyösi ferences rendház *Historia Domusa* hírül adja, 1755-től is könyvtárrendezésre, egyes kötetek újrakötésére került sor,¹² amelyhez egy pszaltériumot és egy graduálét is felhasználtak. Ahogy azt Szendrei Jankától tudjuk, a középkorban a rend nagy gondot fordított a liturgikus énekhez szükséges kóruskönyvek másolására, s a kódexeket a tagok itt maguk készítették az internacionális előírások szerint.¹³ Minden jel arra utal, hogy a ferences rendnek a középkorban sok kottás liturgikus kódexe lehetett; ebből kevés teljes kódex maradt fenn (lásd például Csíksomlyói graduále, pszaltérium, nokturnále¹⁴), viszont annál több töredékforrás tanúsítja az egykori gazdagságot. A gyöngyösi ferences őrzőkönyvek kódexborítóiból pl. egy közel teljes graduále rekonstruálható, ahogy arra Szendrei Janka rávilágított.¹⁵ Nem nehéz azonosítani és egyesíteni a ferences graduále maradványait: mind szabványos kvadrát notációval készültek, a dallam- és szövegfoszlányok mögött a középkori ferences kuriális hagyomány zenei tételrendjét, válogatását, ének-dallamait ismerhetjük fel. Szendrei szerint a gyöngyösi ferences kolostor őrzőkönyveiről rekonstruálható 113 darab kottás fólió (vö. *Gyöngyösi graduále*) darabjait használhatták fel a könyvek 1755-ös újrakötésére. Ha tehát ugyanebből a graduáléból más gyűjteményekben is ismerünk fel részeket, akkor azok őrzőkötetei nagy valószínűséggel egykor szintén Gyöngyösön lehettek. Kutatócsoportunk tagjai nemrég két új fóliót dokumentáltak ebből

¹² FÁY Zoltán (2013), Adalékok a Göngyösi Ferences Könyvtár történetéhez. In MEDGYESY S. Péter – ÖTVÖS István – ÓZE Sándor (szerk.) (2013), *Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a rendi lelkiségről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák, 8/2.) 1166–1183. 1167.

¹³ SZENDREI Janka (1984), XV–XVII. századi zenei emlékek Gyöngyösről és Gyöngyöspatáról. In HAVASI Péter – KECSKÉS Péter (szerk.) (1984), *Tanulmányok Gyöngyösről*. 179–194. 179.

¹⁴ Vö. MUCKENHAUPT Erzsébet (1999), *A csíksomlyói Ferences Könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985*. Budapest–Kolozsvár, Balassi Kiadó, Polis Könyvkiadó. 95–97. PSALTERIUM ordinis fratrum minorum, jelzet: I. 2. A IV 1/5264., GRADUALE de tempore, jelzet: I. 3. A IV 2/5261., NOCTURNALE, jelzet: I. 4. A IV 3/5266.

¹⁵ Vö. 13. lapolji jegyzet.

a graduáléból Szatmárnémetiben a Szatmári Műemlékkönyvtár két könyvén,¹⁶ következésképp nem csak a meglévő possessorbejegyzés, de a kódexborító maga is bizonyítéka annak, hogy a kötetek Gyöngyösről kerülhettek Szatmárba, valószínűleg 1913-ban, amikor a ferencesek több száz évnyi távollét után visszatértek a területre.¹⁷ Nem egyedi eset, hogy rendi gregoriánkódexeket metéltek szét könyvborítónak, erről a németújvári leletcsoport is tanúskodik: a ferencesek saját használatára készült egykori rendi antifonáléjából összesen 27 könyvborítót azonosíthatunk a güssingi ferences kolostor könyvein.¹⁸

A rend saját gregorián kódexein kívül még egy területről juthatott hozzá liturgikus célú hangjelzett pergamen kéziratokhoz, s ez a magyar kultúrtörténet szemszögéből igen fontos: olyan magyar hagyományt őrző helyi egyházmegyés kottás kéziratok is a kolostorokba kerülhettek, amelyek a ferences lelkipásztori tevékenység adott területéről, pl. a csíksomlyói rendház esetében Székelyföldről származtak, s a Trienti zsinat után feleslegessé váltak. Több becses középkori hungarikumról van itt szó.¹⁹ Ezek a kódextöredékek ugyanis a magyar zenetörténet számára a legértékesebb források, hiszen az internacionális ferences liturgikus hagyománnyal szemben helyi rítus- és gregoriánvariánst, a középkori magyar gregoriánmot őrizték meg, s közvetítették a magyar (esztergomi) notáció korabeli helyi változata révén.

Néhány éve került kutatásaink látószögébe egy kottás fragmentumsorozat, amelynek darabjait jelenleg egymástól nagy távolságra található gyűjteményekben őrzik. A leletek feltárása azóta is meglepetésekkel szolgál. Legelőször 2016-ban, a Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtárában figyeltünk fel egy XV. századi antifonáléból származó könyvborító szemet gyönyörködtető magyar hangjelzésére (lásd *Facsimile 1–2*).²⁰ Ismerős volt a kotta-

¹⁶ A 2021 őszi kutatóút során viszont csak egyet találtak a helyén: az R 149 jelzetű kötetet (Francisco Maria DE CAPELLIS A BONONIA [1683], *Circulus aureus seu breve compendium ceremoniarum*. Velence.), a címlapon kéziratos bejegyzés: *Conventus Gyöngyösiensis*. Ugyanezzel a beírással: RMK I. 476 (LÉPES Bálint: *Pokoltol rettenteo es mennyei boldogsagra edesgeteo tükör*. Pápa, 1617), jelenleg a töredékkel együtt lappang, nem találtuk a helyén.

¹⁷ EMÖDI András (2010), *A Szatmári Római Katolikus Egyházmegye Műemlékkönyvtárának régi állománya*. Nagyvárad, Szatmári Római Katolikus Püspökség, Varadinum Script. 10.

¹⁸ SZENDREI 1981:114. F 508–534.

¹⁹ A Németúvárott azonosított 14 darab XIV. századi erdélyi antifonále-töredék is ebbe a forráskörbe tartozik. Vö. 11. lábjegyzet.

²⁰ A budapesti Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtárának töredékanyagát 1983-ban dolgozta fel a Fragmenta Codicum kutatócsoport Mezey László irányításával. A katalógusban Fr. l. m. 87 jelzet alatt található meg az említett töredék. Lásd Ladislaus MEZEY et alii (1988), *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Seminarii Cleri Hungariae Centralis*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae, I/2.) 84–85.

kép, hiszen már láttuk azt korábban a Gyöngyösi Ferences Könyvtár egyik antikvájának²¹ pergamen borítóján, a Zenetudományi Intézet fekete-fehér fotóanyagában – a méretazonosság azonnal megerősítette az összetartozást. Később ismét ugyanehhez az anyakódexhez vezettek a szálak: a csíksomlyói Ferences Könyvtár töredékkatalógusában találtunk újabb pergamenlevél-borítót a szóban forgó gregorián kódexből.²² A XV. századi kóruskönyvnek már három darabja állt a kutatás rendelkezésére, amikor 2018-ban váratlanul még két teljes fólió került elő a martini (turócszentmártoni) Szlovák Nemzeti Könyvtár szakolcai leletanyagában (az egyik: *Facsimile 3*), egy szlovák–magyar töredékkutató tanulmányúton mindkettőt lefejtetlen könyvborítóként találtuk meg.

Az elmúlt években részletes zenei-tartalmi elemzés alá vontuk az öt antifonáletöredéket,²³ ennek során a középkori magyar egyházmegyes kottairóhagyomány egy ritka, Erdélyhez, ezen belül Székelyföldre kapcsolódó változatát azonosítottuk. A hangjelzés a magyar középkor egyik legkülönlegesebb kottairása, nemzetközi összehasonlításban is az egyik legsztétikusabb-legelegánsabb középkori notáció, amelyet teljes forrás sajnos nem tartott fenn. Kizárólag kódextöredékek révén ismerhető meg, emlékeivel a *Mozaikok Erdély ismeretlen gregorián hagyományából* című monográfiában foglalkoztunk összefoglalóan.²⁴

A középkori gregorián fóliók zenei tartalmára itt és most nem térünk ki, a könyvtörténeti összefüggésekre helyeznénk inkább a hangsúlyt. A borító-töredékek által laza egységbe foglalt öt hordozókönyv közül az alábbiakban két kötet történetét próbáljuk rekonstruálni. Egyrészt azért e kettőt,²⁵ mert a budapesti Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtárában őrzött kolligátum kapcsán (ez az első hordozókönyv) kutatásaink fontos adatokkal gyarapodtak korábbi publikációnk óta,²⁶ és néhány ponton módosítani szükséges

²¹ Jelzet: Ant. 674. Lásd a *Táblázatot*.

²² CZAGÁNY ZSUZSA – MUCKENHAUPT ERZSÉBET – PAPP ÁGNES (2006), Liturgikus és kottás középkori kódextöredékek a csíksomlyói Ferences Kolostor egykori könyvtárának állományában. In: MURÁNYI János (szerk.) (2006), *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2005. Társadalom-és Humántudományok*. Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum. 149–231. 187–189: Cz. Fr. 10 (Sign. Inv. 1766–69), illetve 225: 5. kép.

²³ GILÁNYI Gabriella (2021), Newly Identified Codex Leaves from a Fifteenth-Century Transylvanian Antiphoner in Martin. In: Eva VESELOVSKÁ (ed.) *The Image of Piety in Medieval Manuscripts in Slovakia and in Europe*. Bratislava. Institute of Musicology of the Slovak Academy of Sciences. 26–41. A Pálos Könyvtár töredékének (Fr. l. m. 87) zenei-tartalmi elemzését publikáltuk kutatócsoportunk *Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Mediaevalis* weboldalán F 675 jelzettel. Vö. <http://fragmenta.zti.hu/f675-antiphonale-s-15-1-1-1-csonka-folio-budapest-kozponti-papnevelo-intezet-palos-konyvtara-fr-l-m-87/>

²⁴ Vö. 11. jegyzet.

²⁵ Ti. Budapest, Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtár, Bbj 15 1–4.; Martin, Archiv literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice, MSBaFrSk 02845/0274 (vö. *Táblázat*).

²⁶ Vö. GILÁNYI 2019a.

az ott megjelenteket. Másfelől azért, mert a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtárban (Martin, Slovenskej národnej knižnice) fellelt hordozókötetek történetéről mindeddig nem szól irodalom, jöllehet egyikük érdekes possessorbejegyzéseket foglal magában. Sem ezeket, sem a 2018-ban általunk felfedezett-azonosított újabb kottás töredéket nem vonták részletes vizsgálat alá ezt megelőzően.²⁷

Táblázat.

A XV. századi erdélyi antifonáléba kötött hordozókönyvek és tulajdonosaik

<p>Budapest, Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtár Jelzet: Bbj 15 1–4. Kolligátum – 1. Laurentius Arturus Faunteus, <i>Disputatio thologica de D. Petri ... in ecclesia Christi principatu</i>. Posnaniae, 1583. Kolligátum – 3. Stephanus Tuccius, <i>Oratio in exequiis Gregorii XIII</i>. Cracoviae, 1585. Possessor: <i>Ex libris Michaelis Tabij Canonici Vesprimiensis Archidiaconi Simighiensis 1652. – Ab R. D. Michaele Tabio donatus Conventui S. Martiny OSPB 1656. – Est Stephani Zöld Szögediensis anno 1611.</i></p>
<p>Gyöngyösi Ferences Könyvtár Jelzet: Ant 674. Petrus Tartaretus, <i>Clarissima singularisque totius philosophie</i>. Lyon, 1503. Possessor: <i>Conventus Gyöngyösiensis Frater Minorum Reformatorum SS. Salvatoris</i></p>
<p>Csíksereda, Csíki Székely Múzeum Jelzet: Sign. Inv. 1766–69. Kolligátum – 1. Augustus Rotundus, <i>De dignitate ordinis ecclesiastici regni Poloniae</i>. Cracoviae, 1582. Kolligátum – 2. Stanislaus Socolovius, <i>Compositio sive pro dote ecclesiastica et haereditate Christi ad ordines Poloniae regni ... concio</i>. Cracoviae, 1582. Kolligátum – 3. Calistus Placentinus, <i>De libero arbitrio atque eius virtute ac dignitate</i>. Trad. Lat. Ingolstadtii, 1542. Kolligátum – 4. Johannes Cochlaeus, <i>Sacerdotii ac sacrificii novae legis defensio, adversus Vuolfgangi Musculi</i>. Ingolstadtii, 1544. Kolligátum – 5. Johannes Cochlaeus, <i>Replica brevis ... adversus prolixam Responzionem Henrici Bullingeri. De scripturae et ecclesiae autoritate</i>. Ingolstadtii, 1544. Possessor: <i>Conventus Csikiensis 1682.</i></p>
<p>Martin, Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice Jelzet: MSBafFrSk 02845/0274. Johannes Eck, <i>Quinta pars operum Johannis Eckii, contra Lutherum et alios declamatoria</i>. Augsburg, 1533. Possessor: <i>Conventus Zakolczensis. – Liber fratris Francisci Ozoraii de Lyppa 1533. – Donatus ab eodem iusto precio fratri Franciscus a Zegedino et ab eo Petro de Mekche.</i></p>
<p>Martin, Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice Jelzet: MSBafFrSk 25757. Stanislaw Hozyusz, <i>Confessio catholicae fidei</i>. Vienna, 1561. Possessor: <i>Conventus Zakolczensis.</i></p>

²⁷ A zenei-tartalmi elemzés friss eredményeit vö. GILÁNYI 2021:31–33.

Nemcsak a két említett könyv (a Pálos Könyvtár jezsuita kolligátuma, illetve a Szlovák Nemzeti Könyvtárban Johannes Eck homiliáriuma), hanem mind az öt tartalmaz tulajdonosra utaló bejegyzéseket, intézmény- vagy személyneveket. Négy kötet ferences kolostort nevez meg possessorként (igaz, e bejegyzések némelyike késői, XVIII. századi lehet): egy kötet a gyöngyösi, egy a csíksomlyói, kettő a szakolcai ferences kolostorban volt (lásd *Táblázat*). Kivételes ebből a szempontból a Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtárának hordozókötetete, egy jezsuita kolligátum, benne Laurentius Fauntus 1583-ban Poznanban kiadott *Disputatio Theologica*-jával és Stephanus Tuccius *Oratio in exequiis Gregorii XIII* című, 1585-ben Krakkóban kiadott írásával – e kolligátum az egyetlen az ötből, amelyben nem található utólagos ferences intézménymegjelölés. Viszont a beírt személynevek segítségével ennek a kötetnek a története is követhető 1611-től, és mint látni fogjuk, mégiscsak kapcsolatba hozható valamiképp ferences kolostorral.

A Pálos Könyvtár kötet-előzéklapjának kézírása Tabi Mihály veszprémi kanonokot, somogyi archidiakónust nevez meg tulajdonosként (*Ex libris Michaelis Tabij Canonici Vesprimiensis Archidiaconi Simighiensis 1652*) (*Facsimile 4*). A címlapon is olvashatjuk Tabi Mihály nevét a Szegedi Zöld István név fölött, amelynek áthúzása azt jelzi, egy korábbi tulajdonosról van szó. A két név, Tabi Mihály és Szegedi Zöld István, nem ismeretlen a könyvtörténészek előtt. Tabi Mihályt a gyöngyösi ősnymtatványok, antikvák kora újkori tulajdonosait számba vevő munkáiban Soltész Zoltánné gyöngyösi possessorokként említi.²⁸ Nem ő az első: Ethei Sebők László és Dezséri Bachó László is a gyöngyösi plébánia első káplánjaként nevezték meg Tabit.²⁹ A kötet tehát Gyöngyösön volt, itt került Tabi Mihályhoz, feltehetően káplántársra, Szegedi Zöld István tulajdonából. Izgalmas egybeesés, hogy a kevés hódoltságkori gyöngyösi plébános közül mindjárt kettő is a látóterünkbe kerül.³⁰ A személyeket a könyv mellett összeköti az is, hogy mindketten jelentős egyházi karriert futottak be pályafutásuk későbbi szakaszában.³¹

²⁸ SOLTÉSZ Zoltánné (1993), A gyöngyösi ferences könyvtár ősnymtatványainak possessorai, *Magyar Könyvszemle* 109, 2. 129–145. 140. SOLTÉSZ Zoltánné (1997), Neves possessorok újabban felismert kötetei II, *Magyar Könyvszemle* 113, 3. 266–281. 279–280.

²⁹ „1624-ben pedig Püspöki Katalin egy szőlőt hagy örökre a gyöngyösi káplánoknak a püspöki hegyen... Ekkor Szegedy István volt plébános, és Taby Mihály az első káplán.” Vö. ETHEI SEBŐK László (1880), *Gyöngyös és vidéke története*. Gyöngyös, Herzog. 147; vö. továbbá DEZSÉRI BACHÓ László (1941), *Gyöngyös város a török hódoltság idejében*. Gyöngyös, Herzog. 121.

³⁰ Lásd MOLNÁR Antal (2005), *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*. Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya Levéltára (METEM könyvek, 9.) 35–42.

³¹ Szegedit a fellelt iratok 1646-ban már plébánosként és hevesi esperesként említik. Vö. MOLNÁR (2005):38.

Tabi Mihály neve egy másik kötetben is olvasható, amelyet jelenleg a Gyöngyösi Ferences Könyvtár állományában őriznek: Petrus de Palude szentek ünnepeire szóló *Sermones*-kötetében 1657-es dátum mellett szerepel.³² Legkorábban a nevezett halálát követően kerülhetett a ferences kolostorba a könyv, sajnos ezt tisztázó adat nem maradt fenn.³³

Szegedi István hosszú élettartamára utaló korai dátumok szerepelnek a kolligátumban (*Est Stephani Zöld Szögediensis anno 1611*) és a Palude-kötet possessor-bejegyzésben is: *Ex libris. Stephanj Zöld Szögediensis parochj tunc Szent Ersebetiensis anno 1610*. A szóban forgó Szent Erzsébet egyház Szegedi Zöld István nevével összefüggésben egy tizedbevételezhez kapcsolódó 1605-ös nyugtatóványon is megjelenik, amelyet Szederkényi Nándor Heves vármegye történetével foglalkozó munkájában ismertet.³⁴ A nyugtán a Szegedi Zöld István itt a „szenterzsébeti egyház szolgájaként” szerepel, ő az, aki „a tizedbevételekből a debroi járásban, illetékét teljesen, a nyolczadot s a káptalani cathedraticumot parochiája s filiái, ugymint Szent-Erzsébet, Várasszó és Szent-Domonkos javára kezéhez vette sept. 1-én.” A Szent Erzsébet-egyház azonosítása azonban nem magától értetődő. Szegedi későbbi gyöngyösi működéséből kiindulva³⁵ elsőre a gyöngyösi Szent Erzsébet-ispotálytemplomra gondolhatnánk, amelyet a XVII. század legelején állítottak helyre, onnantól dokumentálható működése.³⁶ A dátumok elsőre nem állnak ellentmondásban, sőt, támogatják egymást.

Az ispotálytemplomot a szakirodalom a betelepülő szlovák népesség katolikus hitre térítésének helyszínéként említi, de csak az 1620-as évektől kezdődően.³⁷ Ám a század korai éveiben csak egyetlen tanács által kineve-

³² Petrus de Palude, *Sermones de sanctis*. Strassburg, 1488. Inc. 178. Vö. SAJÓ Géza – SOLTÉSZ Erzsébet (szerk.) (1970), *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 2662d. Vö. továbbá SOLTÉSZ 1993:140.

³³ A legkorábbi gyöngyösi könyvlista (1613–1620) említi Palude *Sermones*-ét, ám a temporálét és a szanktorálét is (*Sermones Petrj de Palude de tempore et Sanctis*). Ebből és a jegyzék korából arra következtetünk, hogy ez nem Tabi példánya lehetett, hiszen az csak a szentek ünnepeire szóló szermókat tartalmazta, hanem egy másik, teljesebb kötet. A gyöngyösi könyvjegyzéket vö. ZVARA Edina – MONOK István (2001), *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon 1526–1726*. Szeged, Scriptorum, 310. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 9/1). Palude *Sermones*: 312, 94. tétel.

³⁴ SZEDERKÉNYI Nándor (1891), *Heves vármegye története III. Egerháza elcsatolástól visszavételéig. 1596–1687*. Eger, Érseki Lyceumi Nyomda. 26.; ZSINKA Ferenc (szerk.) (1929), *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XIII*. Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság. 53: „Hevesvármegye, Bükk-szenterzsébet: Szegedi Zöld István”. A nyugtákon feltűnő lelkész/plébános megnevezések Zsinka szerint is következtetlenség, nem utalnak egyértelműen az egyházi személy felekezeti hovatartozására. Szegedi Zöld István bizonyosan nem protestáns lelkész, hanem katolikus pap volt.

³⁵ Lásd a 29. és a 31. lábjegyzet.

³⁶ MOLNÁR 2005:108–109.

³⁷ Például DEZSÉRI BACHÓ László (1944), *A gyöngyösi templomok története*. Gyöngyös. 110.

zett plébánosról olvashatunk, Sidnich Miklósról, a Szent Bertalan-templom Rózsafüzér oltárának mesteréről, s az ispotálytemplom saját papot később már nagy valószínűséggel nem kapott.³⁸ Szegedi itt nem lehetett plébános.

A nyugtatónyban említett évszám ráadásul korábbi, mint a kolligátumbeli tulajdonosi bejegyzés, 1605-ös és nem 1611-es, és a rajta olvasható Szenterszébet két filiával szerepel. Ez bizonyítja, hogy a plébánia a Gyöngyöستől nagyjából 40 kilométerre északkeletre található Szenterszébet (Bükkszenterszébet) lehetett, hiszen az említett filiák, Váraszó és Szentdomonkos, itteni szomszédos falvak. A Gyöngyösi Ferences Könyvtárban a Palude prédikációgyűjteményébe írt 1610, sőt, a Pálos Könyvtár kottás pergamenel borított jezsuita kolligátumának 1611-es évszáma Szegedi Istvánt tehát még bükkszenterszébeti plébánosként találhatta.

A két könyv nagy valószínűséggel Szegedi évtizedekkel későbbi halálakor kerülhetett új tulajdonoshoz, Tabi Mihályhoz, Szegedi egykori káplán-társához. A kötetek innentől viszont bizonyosan eltávolodtak egymás közeléből. Míg Petrus de Palude beszédgyűjteménye Gyöngyösön maradt és végül a ferences kolostorba került, a poznani kiadású kolligátumot, amelyet az erdélyi antifonále egy darabjába kötöttek, feltehetően Pannónhalmára vitték: az egyik bejegyzés szerint az akkor már veszprémi kanonok Tabi Mihály 1656-ban az apátságnak adományozta.³⁹

Jó volna tudni, mikor és hol kötötték be a Pálos Könyvtár kolligátumát, Szegedi, majd Tabi könyvét a XV. század erdélyi antifonále leveleibe. Csak egy támpontunk van erre nézve, az 1656-os évszám, amely *terminus ante quem*ként jelölhető ki: a könyv pergamen borítójával ekkor került Pannónhalmára, majd onnan évszázadok múltán a budapesti szeminárium Pálos Könyvtárba. A pergamen és hordozója az 1980-as években vált szét, ekkor fejtették le nagy gondossággal a Fragmenta Codicum kutatócsoport megbízásából. Biztosan tehát nem állíthatjuk, de a jelek arra mutatnak, Gyöngyösön köthették be a kötetet valamikor 1656 előtt. Talán könyvkötésben is járatos ferences testvérek végezheték a műveletet, másképp nemigen kerülhetett volna ugyanabba az erdélyi egyházmegyes antifonále-borítóba a könyv, melynek töredéktársai mind valamiképp ferences intézményhálózat-hoz kapcsolható könyveken maradtak fenn. Ráadásul ezek között szerepel Tartaretus *Clarissima singularisque totius philosophie* című műve (lásd *Táblázat*),⁴⁰ amelybe a 1721-ben beírták a *Conventus Gyöngyösiensis Frater Minorum Reformatorem SS. Salvatoris* szöveget. A kódex, vagy még na-

³⁸ A Szent Erzsébet ispotálytemplomban Sidnich Miklós, a Szent Bertalan-templom Rózsafüzér oltárának mestere látott el plébánosi teendőket 1602-től, s az ispotály ezután valószínűleg nem kapott többé saját papot. Lásd MOLNÁR 2005:110.

³⁹ *Ab R. D. Michaele Tabio donatus Conventui S. Martiniy OSPB 1656.*

⁴⁰ Az antifonále egyik töredékébe kötött Ant 674 jelzetű kötet jelenleg is a Gyöngyösi Ferences Könyvtárban őrzött antikva.

gyobb valószínűséggel nem a teljes korpusz, hanem annak pergamenlevelei ferencesek útján kerülhettek el Erdélyből – hogy már csak darabok lehettek, az mutatja, hogy csíksomlyói könyvre kötve is találtunk ebből az anyakódexből.⁴¹ Ezen a ponton meg kell állnunk a következtetésekkel: a könyvkötéssel kapcsolatos kérdések végiggondolása a jövő feladatai közé tartozik, s bizonyosan nem csak zenetörténész kompetenciája, reményeink szerint más tudományterület eredményei lendíthetik majd tovább a kutatást.

Hogy a kottás kódexlevélbe kötött Tabi-féle kötet tényleg Pannonhalmára került-e, azt a Récsey Viktor által kiadott 1658-as pannonhalmi könyvtárjegyzék megerősíteni látszik: listáján szerepel Fauntus *Disputatio Theologica*-ja.⁴² Persze nem zárható ki teljesen, hogy Magger Placid apát egy másik példányt is beszerzett korábban, de ez az egybeesés a fent ismertetett körülményekkel karöltve mégis inkább azt sugallná, hogy a jegyzékben szereplő tétel a két évvel korábban ajándékba kapott gyöngyösi kötet, Szegedi István és Tabi Mihály könyve lehetett.⁴³

A XVIII. század végén került a kolligátum II. József abolíciós rendelete nyomán az Egyetemi Könyvtár állományába, majd a Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtárába, amelyet az Egyetemi Könyvtár fölös kötetpéldányaiból töltöttek fel a XIX. század elején. A kolligátum végül itt lelt tartósan otthonra, lefejtett, szakszerűen feldolgozott és tárolt középkori pergamen borítójával együtt. Hogy a pazarul kottázott antifonálelevél talán önmagában is elvezetett volna a gyöngyösi ferencesekhez, azt a kolostori könyvgyűjtemény Tartaretus-antikvája bizonyítja, amelyet ugyanebből a kódexből származó töredékbe kötöttek be. A kódexborítók egyezése nem lehet véletlen: a Pálos Könyvtár kötetének sorsa vékony szálon mégis összefonódni látszik a ferencesekkel és a másik négy hordozókötetel: talán mind az öt – közöttük a gyöngyösi plébánosok kötete – a ferenceseknél kapott szép pergamen borítót.

Az erdélyi antifonále társtörödékeivel fedett kötetek közül az egyik Szlovákiában őrzött könyv is részben megfejthető possessorbejegyzésével tűnik ki. Ahogy már utaltunk rá, 2018-ban két új fóliót fedeztünk fel XV. századi erdélyi antifonálénkából a turócszentártoni Szlovák Nemzeti Könyvtárban, közülük az egyik a katolikus hitvitázó, Johannes Eck ötkötetes beszédgyűj-

⁴¹ Vö. Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda Jelzet: Sign. Inv. 1766–69.

⁴² RÉCSEY Viktor (1902), *A pannonhalmi Főapátság könyvtárának jegyzéke 1658-ban, Magger András Placid főapát kormánya alatt*. Budapest: Neuwald. 23, 425. tétel: *Disputatio. Theologica D. Petri et Romani Pontificis successoris eius in Ecclesia Christi principatu*.

⁴³ Magger Placid a korábban elszegényedett bencés könyvtár gyarapítását szívügyének tekintette, s feltehető, hogy a több mint 2000 tételre növelt új állomány részben a Tabi Mihályéhoz hasonló adományok révén gyűjthette össze.

teményét borítja (*Facsimile 5*).⁴⁴ A kötetet és a kódextöredéket szlovák könyvtörténészek ugyan katalogizálták korábban,⁴⁵ legújabban Eduard Lazorík a Szlovák Nemzeti Könyvtárba került szlovákiai ferences könyvanyag kódextöredékeit számba vevő kötete említi őket,⁴⁶ ám a magyar nevek nyomába sem ő, sem szlovák kollégái nem eredtek.

A homiliarium legelején, az adventi evangéliummagyarázatoknál kézírás betűzhető: *Liber fratris Francisci Ozoray de Lyppa, 1533*, ezt később áthúzták (*Táblázat*). Elsőként az tűnik fel, hogy a possessorbejegyzés dátuma egybeesik a mű kiadásának címlapon látható időpontjával.⁴⁷ A szakolcai kolostor nevéből kiindulva korábbi ferences possessorra gondolnánk, még ha szokatlan is ilyen esetben a könyvtulajdon jelzése. Egy Lippán működő Ozorai Ferencet kerestünk a XVI. század első feléből: az alábbi gondolat-kísérlet egy lehetséges megoldást vázol.

Az Ozorai Ferenc név ismerősen cseng a zenetörténész számára, az ún. Ozorai-graduále ferences gregorián kézirat ragadványnevéből emlékezhet rá. A szóban forgó kötet egy XVI. századi kéziratot ferences gregorián-kolligátum, amely jelenleg az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található.⁴⁸ A kolligátum a rend középkori liturgikus gyakorlatának megfelelő kuriális, kvadrát notációval lejegyzett énekeket tartalmaz.⁴⁹ Ragadványnevét a kötet végére beírt Ferenc de Hozora után kapta, 1529-ben ő lehetett a legutolsó főlíók kottázója. A közeli dátumok (1533 és 1529) és az azonos helyszín (Lippa) alapján joggal vetődhet fel, vajon e két Ozorai Ferenc egyazon személy lehetett-e. Kósa Ödön XVIII. századi ferences provinciális

⁴⁴ Slovenská národná knižnica, jelzet: MSBaFrSk 02845/02745.

⁴⁵ Klára KOMOROVÁ – Helena SAKTOROVÁ (2014), *Generálny katalóg tlači 16. storočia zachovaných na území Slovenska: III. zväzok. Tlače 16. storočia vo františkánskych knižniciach*. Martin, Slovenská národná knižnica. 200.

⁴⁶ Eduard LAZORÍK (2019), *Stredoveké rukopisné fragmenty na tlačiach 16. storočia z fondu františkánskych knižnic Slovenskej národnej knižnice*. Martin, Slovenská národná knižnica. 132:Nr. 42.

⁴⁷ Mintha a teljes liturgikus évre szóló, reformációellenes üzenetű beszédgyűjtemény-sorozat első kötetének gyors beszerzése azt sugallaná, várták a kötetet. Abban, hogy Johannes Eck kötetei több erdélyi gyűjteményben is fellelhetők, a szerző helyi népszerűsége érződik a könyvtörténészek szerint is, a beszédek bizonyára kapóra jöttek a vallási viták által megosztott száz városok egyre szűkülő katolikus közösségei számára. Jóllehet még csak 1533-ban vagyunk, az erdélyi ferencesek beszerzése mögött is a veszélyes tanok elleni küzdelem húzódnak meg: nem találhattak volna alkalmasabb eszközt e célra az egyik legelkötelezettebb Luther-ellenfél, a lipcsei disputában szenvedélyesen felszólaló teológiai professzor beszédeinél. Vö. Paula COTOI, *Sermon Collections of Iohannes Eck in Transylvanian Libraries, Studia Universitatis Babeş-Bolyai – Historia* 62, 1. 11–22.

⁴⁸ Ozorai-graduále, XV–XVI. század, ELTE Egyetemi Könyvtár és Kézirattár, Cod. Lat. 124.

⁴⁹ A kottás töredékgyűjtemény külön érdekessége, hogy gregorián éneken kívül primitív orgánumstílusban készült többszólamú tételek (karácsonyi olvasmány, Mária-alleluja) maradtak fenn benne, tehát a nagyon csekély hazai vokális polifónia emlékmagyarázatát gyarapító értékes forrásról van szó.

munkája nyomán Karácsonyi János rendtörténete egy énekben járatos Ferenc testvért említ Lippán, akit épp 1533-ban, tehát a homiliárium kiadásának, egyúttal a possessorbejegyzés születésének évében neveztek ki éneklőnek a lippai ferencesek templomába,⁵⁰ a felvetés tehát nem áll minden alap nélkül.

Az Eck-féle beszédgyűjtemény második possessorbejegyzése (lásd *Táblázat*) újabb nevekkkel szolgál: Szegedi Ferenchez, majd Mekcsei Péterhez került a kötet.⁵¹ Itt ismét lippai kötődés tapintható, amely a fenti könyvutat alátámaszthatja: a lippai kolostorban ugyanis nyomát találjuk egy Szegedi Ferenc nevű testvérnek. Az utolsó lippai guardiánt hívták így, akit a kolostor 1551-es elvesztésével összefüggésben név szerint említ Karácsonyi rendtörténete.⁵² A lippai várak ellen jövő keresztény seregek és a törökök végső összecsapása során, 1551 végén a kolostort földig rombolták, s az életben maradt testvéreknek azt végleg el kellett hagyniuk. Szegedi Ferenc lippai őr is a túlélők között volt, őt az 1559-es pozsonyi közgyűlésen a mariánus rendtartomány provinciálisává választották.⁵³ A kötet bejegyzésében szereplő másik személy, Mekcsei Péter is azonosítható személy, a keszthei, majd váradi őr is viselte a provinciális tisztséget akkoriban (1551-ben, 1554-ben és 1559-ben), lakhelye Pozsonyban volt.⁵⁴ A kötet tehát talán Pozsonyban is járt, majd ismeretlen körülmények között és időpontban a szalvatoriánusok szakolcai rendházába került. 1950-ben, az államosítás után a Szlovák Nemzeti Könyvtár lett a hatalmas könyv otthona,⁵⁵ ahol régi pergamen borítójával egységben lelhető fel ma a szakolcai leletanyag részeként.

Az azonos kódexből származó, utólag egyesített és rekonstruált kottás töredékből vizsgálatok a középpontba kerülnek azok hordozói is. Vizsgálat tárgyát képezhetik a kötés körülményei, a kötetek közötti kapcsolatok, vagy akár e kapcsolatok hiánya. Bízunk benne, hogy a szóban forgó öt gregorián kódexlevél mellé a jövőben újabb töredékeket helyezhetünk, s ezek nemcsak a középkori antifonále anyakódexet gyarapítják majd újabb fóliókkal, hanem a hordozókötetek számát is, s ezzel újabb adatokat tárnak fel

⁵⁰ Ferenc testvér ezen kívül feladatául kapta a női harmadrend, a beginák lelki vezetését, vagyis mind zenei, mind lelkipásztori teendői voltak, azaz napi munkájához a szóban forgó könyvtípusokra, graduáléra és homiliáriumra egyaránt szüksége lehetett. Vö. KARÁCSONYI János (1923), *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig I. A mariánus ferenczrendűek tartománya*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1923, 198.

⁵¹ A bejegyzés elolvasásához köszönöm szépen Hende Fanni segítségét.

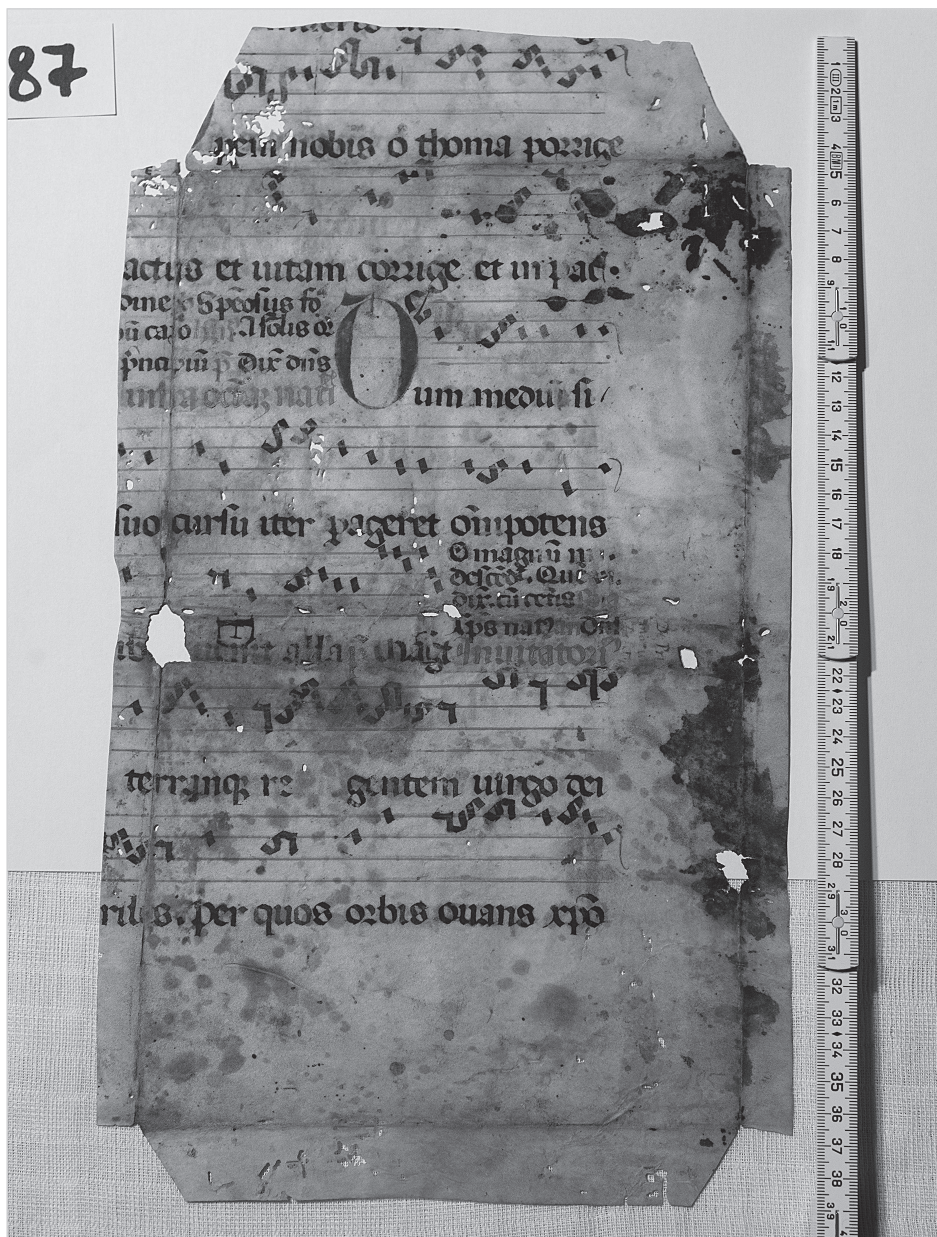
⁵² KARÁCSONYI 1923:100.

⁵³ KARÁCSONYI 1923:99.

⁵⁴ KARÁCSONYI (1923):105.

⁵⁵ ZVARA Edina (2010), Ferencesek Szokolcán a 16–17. században, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2010, 3–4. 23–44. 44.

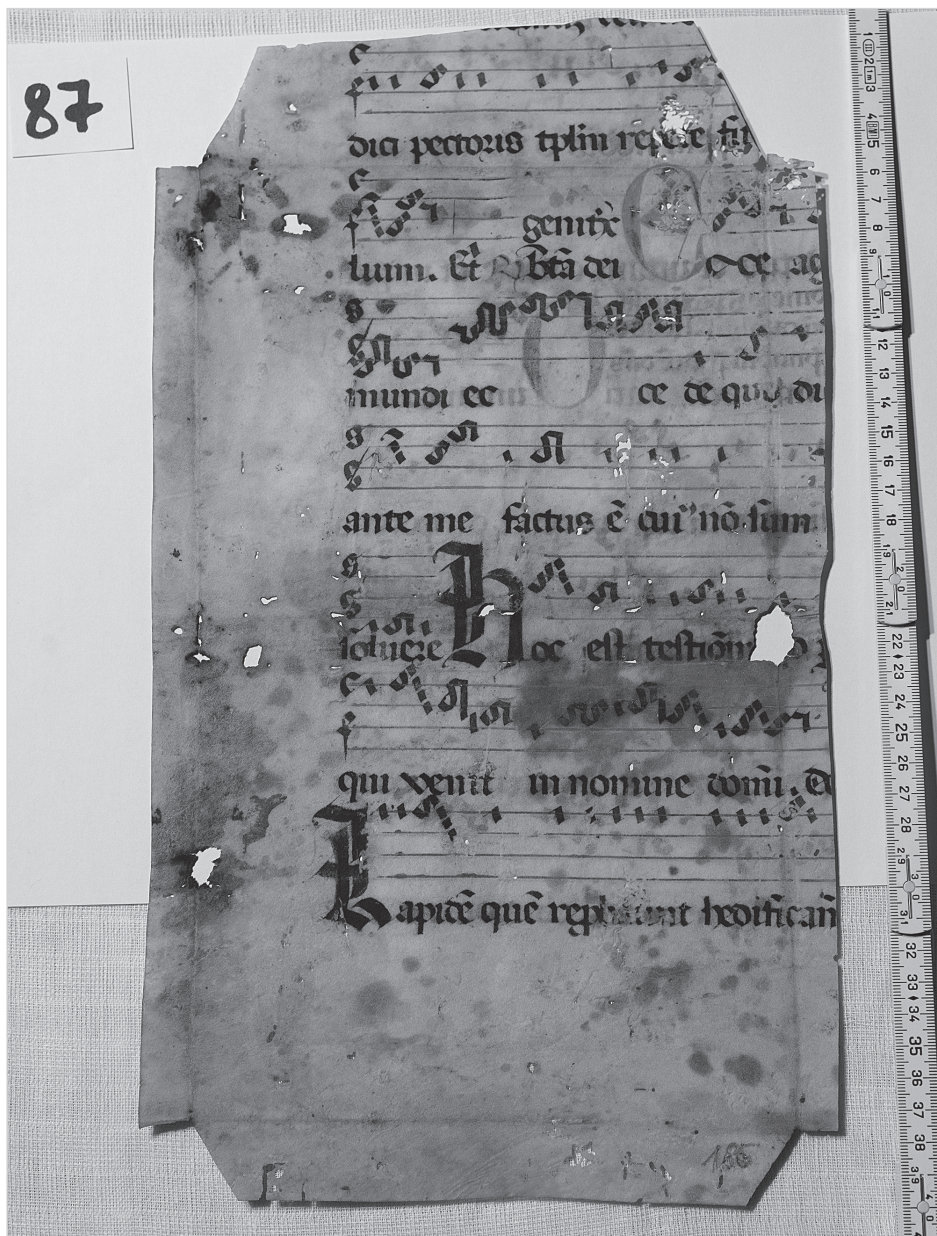
könyvtulajdonosokról, egyházi közösségek, például a ferences rend kora újkori-újkori könyvkultúrájáról, könyvkötészeti szokásairól.

Facsimile 1.

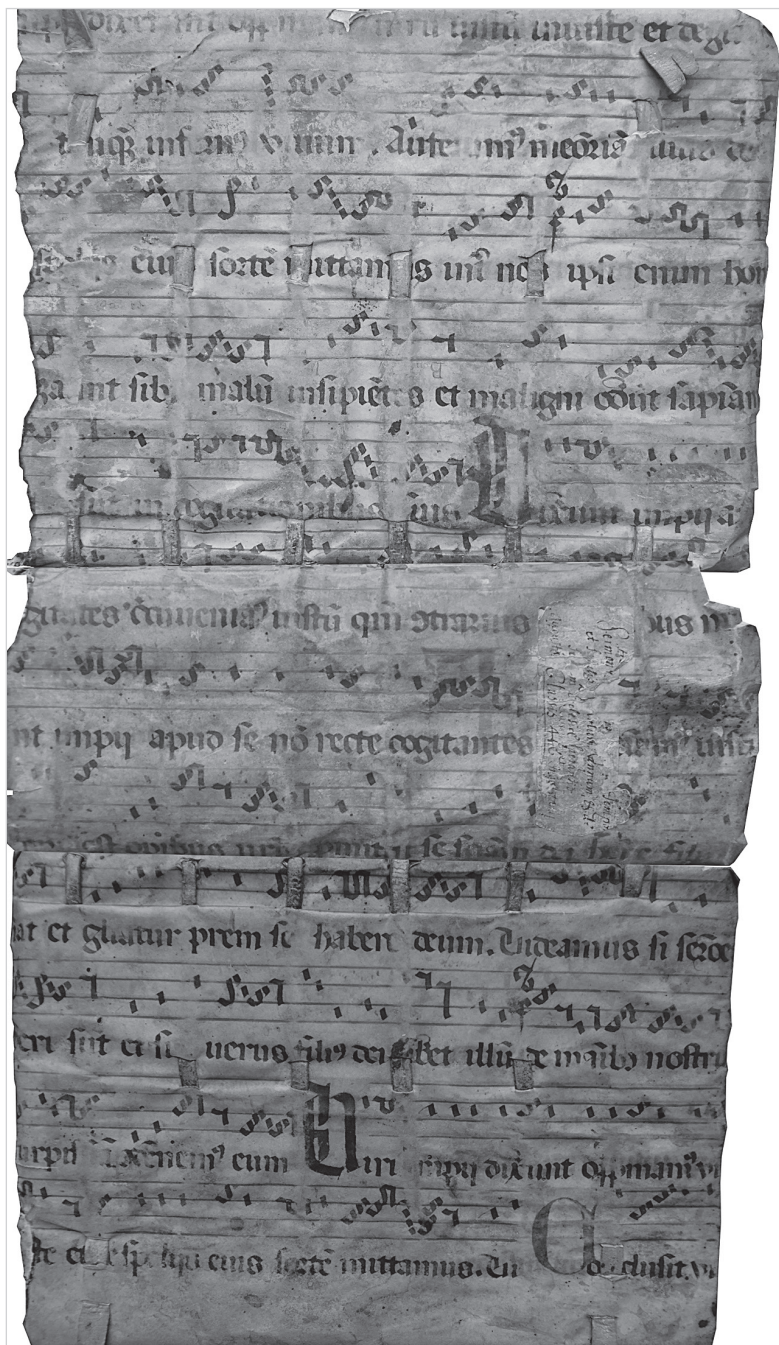
Budapest, Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtár, Bbj 15 1-4 borítója, Fr. 1. m. 87.

XV. századi erdélyi antifonále, f. recto: Becket Tamás zsolozsmája, laudes

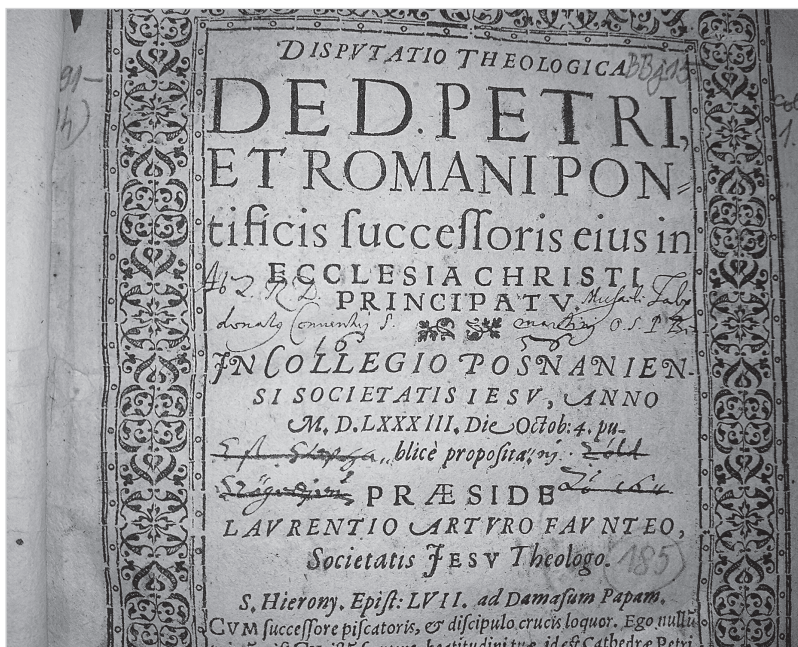
Facsimile 2.

Budapest, Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtár, Bbj 15 1-4 borítója, Fr. 1. m. 87.
XV. századi erdélyi antifonále, f. verso: karácsony oktavájának zsolozsmája, matutinum

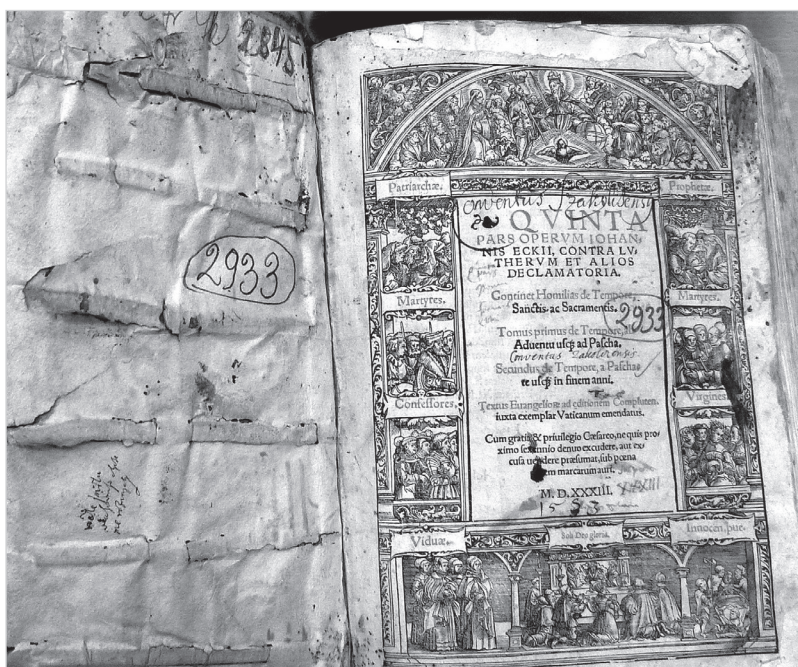

Facsimile 3.

Martin, Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice, MSBaFrSk 02845/0274 borítója. XV. századi erdélyi antifonále: nagyheti hétfő zsolozsmája, matutinum

Facsimile 4. Budapest, Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtár, Bbj 15 1–4 címlapja

Facsimile 5. Martin, Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice, MSBaFrSk 02845/0274 címlapja

Eddig ismeretlen történetíró Erdélyben

A kora újkor kezdetén Kelet-Közép-Európa számos országában találunk jelentős örmény közösségeket. Erdélyben a XVII. század közepétől jelennek meg nagyobb számban, azonban a közösség nagy része visszavándorol Moldvába. Az Erdélyben maradt örménység sorsa az asszimiláció lett, ami bő száz év elteltével már teljesnek látszott. Munkánkban az örmények nyelvváltása után született, egy eddig elfeledett magyar nyelvű kézirat:

Dondoni Vártán József (1800), *Örmény nemzet históriája. Kezdetől egisz az 18dik Század végéig. Több irás elő adása szerint, Le irattott Nemzeti nyelven. Nemes Magyar hazának egy uj Polgára, Dondony Vártán Joseff által, Tusnádon [...].* kézirat. őrzési hely: Budapest, Orlay utcai Örménykatolikus Levéltár [továbbiakban: História]

A 4. fejezetét hasonlítjuk össze az újkori örmény történetírás atyjának, Mikajel Csamcsján munkájának 4. fejezetével:¹

Mikajel Csamcsján, (1784–1786) *Patmutyun Hajoc. I szkzbane ashari mincsev Tjarn 1784 [Örmény történelem. A világ kezdetétől az Úr 1784. évéig].* Velence, Petrosz Valvazjanc Nyomdája [továbbiakban: Örmény történelem].²

Munkánk módszertanát a fent megnevezett szöveg filológiai elemzése adja, amely során megvizsgálom a szerző által megnevezett források és a kézirat szövege közötti kapcsolatokat. Dondoni kiemeli az előszóban, hogy a műve nemcsak a korszak alapvető örmény történetének, az örmény historiográfia

¹ A dolgozatban szerepelő örmény neveket, kifejezéseket és címeket Ligeti Lajos és Terjék József *Keleti nevek magyar helyesírása* című munkát használtuk alapul. LIGETI Lajos – TERJÉK József (1981), *Keleti nyelvek magyar helyesírása*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 561–578.

² Az összehasonlítás során – az érthetőség kedvéért – Csamcsján munkájának angol nyelvű fordítását használjuk Michael CHAMICH (1827), *History of Armenia. From B. C. 2247 to the year of Christ 1780, on 1229 of the Armenian era*. Translated from the original Armenian by Johannes Avdall. Volume I. Calcutta, Bishop's College Press.

egyik legfontosabb alpművének, Mikajel Csamcsján munkájának az egyszerű fordítása, hanem forrásokat használó, önálló alkotást írt.³ A kézirat esetében azonban a szerző célja ellenére független műről azonban nem beszélhetünk, mivel a források és a kézirat közötti szoros kapcsolat arra a hipotézisre juttatott, hogy a szerző a *kompiláció* eszközével élve hozott létre új alkotást. A kompiláción (maga a szó többek között összegyűjtést is jelent) olyan szövegalkotást értünk, amely során a szerző az általa kiválasztott forrásokból egy új, önálló művet hoz létre, úgy, hogy az eredeti szöveg-hagyományt megőrzi.⁴

Dolgozatunk célja tehát elemezni a kéziratban alkalmazott kompilációt; bemutatni, melyik információt, gondolatmenetet melyik forrásból kölcsönözte a szerző, illetve kiválasztva a negyedik fejezetet, ami a Nina Garsoian által „interregnumnak” nevezett korszak (Kr. u. 428–870) történetét mutatja be, összehasonlítani a két művet; Vajon lehet-e következtetni a mű teljes egészre vonatkozóan a kompilációra, csupán a negyedik fejezet vizsgálatával? Sajnos jelen dolgozat terjedelme nem teszi lehetővé, hogy az egész kéziratot hasonlítsuk össze Csamcsján művével. Ugyanakkor ha helyes a hipotézisünk, akkor csupán egyetlen fejezet alapos vizsgálatával is kimutatható a két mű között fennálló kompilációs kapcsolat.

Az újkori örmény történetírás

Az örmény nyelvű irodalom Meszrop Mastoc munkásságával kezdődött, amikor 405-ben létrehozta a napjainkig használt örmény ábécét. Az ábécé létrehozása kezdetben azonban kifejezetten az egyház céljait szolgálta, mivel a kereszténység elterjedésével szükségessé vált a Szentírás és az egyházatyák, zsinati határozatok örmény nyelvű fordítása.⁵ Ezzel egy időben megszülettek az első történeti munkák is örményül. Az ekkori aranykorban (*voszkeदार*) született örmény szerzők, Agatangelosz, Jegise vagy az örmény történetírás atyjának (*patmahaj*) nevezett Movszesz Horenaci munkái egészen a XVIII. századig alpműnek számítottak az örmény történetírásban.

Csamcsján munkássága új fejezetet nyitott az örmény történetírásban. Az 1738-ban, Konstantinápolyban született író tanulmányait többek között

³ DONDONI 1800:3.

⁴ MACZÁK Ibolya (2003), A kanonikus plágium. Szövegalkotás barokk prédikációkban. *Irodalomtudományi Közlemények* 10,2–3. 261–276; 261–265.

⁵ Armenuhi DROST-ABGARJAN (2013), „Isteni láng és pokoli tűz között”. Örmény írásművészet és könyvkultúra. In KOVÁCS Bálint – PÁL Emese (szerk), *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Kiállítási Katalógus*. Budapest, Nalors Grafika Kft. 29–34; 30 és Wolfgang HAGE (2007¹), *Das orientalische Christentum*. Stuttgart, Kohlhammer. (Die Religionen der Menschheit, 29.) 234.

az örmény tudományos fellegvárban, a Szent Lázár-szigeten végezte. 1762-ben lett a mechitarista rend tagja, 1769-ben pedig *vardapetté* (teológiai doktorrá) avatták.⁶ Csamcsján nem szobában dolgozó ember volt. Élete során rengeteget utazott (Velencétől Bagdadig), és ezen utak során megpróbálta a lehető legtöbb örmény nyelvű forrást összegyűjteni, amit vagy eredetiben, vagy másolatban juttatott el Velencébe.⁷ Legfőbb művét, a háromkötetes *Az örmények történetét* 1784 és 1786 között adta ki a mechitaristák velencei központjában. Csamcsján korszakalkotó újítást vitt végbe művével. Az addigi örmény történetíró hagyománnyal – miszerint Horenaci alapműve a követendő példa – szemben Csamcsján nemcsak az örmény szerzők műveit vizsgálta meg, hanem az összes elérhető, kiadott és még ki nem adott római és görög forrásokat is felhasználta művéhez, ami évszázadokig alapműként szolgált.⁸

⁶ A mechitarista rendet 1701-ben alapította szebasztei Mechitár, az Oszmán Birodalom fővárosában, Konstantinápolyban. Mechitár célja egy olyan férfi szerzetesrend alapítása volt, akik követvén Szent Antal és Szent Benedek példáját a városoktól elvonultan tevékenykedjenek, ugyanakkor a jezsuitákhoz hasonlóan rendkívüli tudományos munkát végeznek. A mechitarista rendet (Congregatio Monachorum Antonianorum Benedictinorum Armenorum) végül 1711-ben ismerte el a XI. Kelemen pápa. A rend első központja a velencei fennhatóság alatt álló Methone volt, ahonnan az 1714-ben kitört török–velencei háború miatt Velencébe költöztek át, majd 1717-ben a velencei állam a rendnek adományozta Szent Lázár szigetét, ahol létrehozták a rend központját. 1773-ban a regula körüli, renden belüli viszály miatt a mechitaristák egy csoportja kivált a velencei anyakolostorból, és az osztrák fennhatóság alatt álló Triesztbe települt át, akinek Mária Terézia adott kiváltságlevelet. Miután 1805-ben az osztrákok elvesztették Triesztet, a mechitaristáknak új otthont kellett keresniük. A szerzetesek végül egy régi, bécsi kapucinus kolostorban találtak új otthont, ahol napjainkban is működik a bécsi rendház. A rend két ágát végül 2000-ben egyesítették újra, az anyakolostor továbbra is a velencei kolostor, míg a bécsi apát érseki címét megtarthatta. A mechitarista rend indította XVIII. században egy kulturális reneszánszt indított el. Mechitár apát gyermekkori emlékei miatt célként jelölte meg az örmény kultúra ápolását. Mechitár példáját követve a mechitarista szerzetesek egészen napjainkig kiemelkedő tudományos munkát végeztek a történelem, nyelvészet, filozófia és teológia területén. Bővebben lásd: HAGE, 2007¹:432–433., és Vahan P. HOVAGIMIAN (2001), Die Mechitaristenkongregation in Wien. In Erich RENHART – Jasmine DUM-TRAGUT (Hrsg.), *Armenische Liturgien. Ein Blick auf eine ferne christliche Kultur*. Graz, Schnider Verlag. (Heiliger Dienst Ergänzungsband 2.) 41–44.

⁷ Csamcsján életéről bővebben lásd: Agavni UTUDZSIÁN (1988), Mikajel Csamcsján (kjanki jev gorcuneutyán hamarot urvagic. [Mikajel Csamcsján (életének és munkásságának rövid összefoglalója)] *Lraber Hasarakakan Gitutyunner* 9. 71–85.

⁸ Vö. Robert THOMSON (1997¹), Armenian Literary Culture through the Eleventh Century. In Richard G. HOVHANNISIAN (ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times. Volume I. The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*. New York, St. Martin's Press. 199–241; 215–218. és Vahé OSHAGAN (1997¹), Modern Armenian Literature and Intellectual History. In Richard G. HOVHANNISIAN (ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times. Volume II. Foreign Domination to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*. Bloomsburg, MacMillan Press. 135–175; 153–155. Csamcsján munkájának hatására a mechitarista atyák az addig teljesen hitelesnek tartott aranykori szerzőknek a műveit is alapos kritikai vizsgálat alá vetették. Csamcsján ezzel együtt rendkívüli hatást fejtett ki egyéb történetírói műfajokra is, az ő hatása figyelhető meg többek között kortársa, Minasz Bzsöskeanc úti le-

Míg Csamcsján életútjáról bőséges irodalom áll rendelkezésünkre, addig Dondoni Vártán József élete szinte teljesen ismeretlen a történettudomány számára. A szerző művének előszavában elárulja magáról, hogy maga is örmény származású, azonban a „*nemzet nyelvét*” nem beszélte, hanem „külső országokon több esztendőket töltött a nemzet régi nyelvének tanulásában”.⁹ A szerző ugyanakkor Erdélyben is megismerkedhetett az előszóban nemes munkának nevezett Csamcsján-művel, mivel Csamcsján – kézirat 1800-as befejezése előtt – 1789–1791 között az erzsébetvárosi mechitarista gimnázium tanára volt, ahol többek között latinra, görögre és örményre tanította a diákokat.¹⁰

Az összehasonlítás

Az általunk vizsgált negyedik rész az V–IX. század történéseit tárgyalja. A fejezetet három részre osztjuk – az átláthatóság kedvéért – a következők szerint:

- A Vardananc- és Vahánanc-háború;
- Elszakadás a birodalmi egyháztól;
- Az arab hódítás.

A Vardananc- és Vahánanc-háborúk

A Vardananc-háború az örmény köztudatban az egyik legfontosabb „szabadságharc”, amit a Szászánida uralom alatt élő örmények, a Mamikonján család vezetésével vívtak a perzsák ellen.

Ahhoz, hogy megértsük a Vardananc-háborúk okait, meg kell vizsgálnunk az örmények helyzetét az V. században. Örményország ütközőállamként helyezkedett el a két nagyhatalom, Róma, illetve a Szászánida Birodalom között, mígnem 387-ben a két hatalom végül felosztotta egymás között, két külön királyságot hozva létre, a római fennhatóság alatt álló területek autonómiáját azonban III. Arsak (378–389) halála után megszüntették.¹¹ A perzsa fennhatóság alatt álló Nagy-Örményországban az Arsakuni-ház

írásaiban is. Vö. Kovács Bálint (2019), Die armenische Hauptstadt Ani und die ‚Ani-Armenier‘ in Siebenbürger. Ein Symbol der Gruppenbildung im 19. Jahrhundert. In Bálint Kovács – Grigor GRIGORJAN (Hrsg.), *Der Reisebericht des Minas Bžškeanc‘ über die Armenier im östlichen Europa (1830)*. Köln, Böhlau Verlag, (Armenier im östlichen Europa – Armenians in Eastern Europe, 6.). 72–83; 75–78.

⁹ DONDONI 1800:2.

¹⁰ Vö. UTUDZSIÁN 1988:79–80.

¹¹ Vö. Georg OSTROGORSKY (1965⁴), *Geschichte des Byzantinischen Staates*. München, C.H. Beck. 26. és L. H. MKRTCSJÁN (2012), *Mec Hajki Arsakuni Tagavorutyunö*. In Prof. SIMONYAN, Hr. R. (hmb.), *Hajoc Pamutyun*. [Az Arsakuni Királyság Nagy-Örményországa. In prof. SIMONYAN, Hr. R. (szerk.), *Örményország története*.]. Jereván, Jereváni Állami Egyetem Nyomdája. 60–74; 69.

királyai 428-ig viselheték a királyi címet, mígnem az utolsó király halála után a perzsák már csak helytartót neveznek ki.¹²

<p><i>História:</i> „Az Arságuni ház utolsó Királya, ama fiatal Ardásik halálával, mely Persiába történt, Armenianak nagyobb részit, a Persa Király el foglalta, Személyit Vihmihersábuht Helytartó névvel, és hatalommal oda küldötte.”¹³</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „VEHMIHRSHAPUH, the Persian, was the first prefect that governed Armenia being appointed by Viram, the Persian monarch, when the latter decided on the extinction of royalty in that nation.”¹⁴</p>
---	---

Ugyanakkor Nagy-Örményországot (*Armenia Minor*) számos szál kötötte a római fennhatóság alatt álló területhez, amelyek közül az egyik legfontosabb a vallás volt. Miután az örmények a IV. század elején felvették a kereszténységet, elkerülhetetlen lett, hogy az újonnan kiépülő birodalmi egyház (*Reichskirche*) szervezetébe is bekapcsolódjon az örmény egyház. A kezdetben a caesareai metropolita *iurisdictio*ja alatt álló örmény katolikosznak a IV. század második felére sikerült függetlenítenie magát az anyaegyházától, és közvetlenül alá tartoztak a grúzok és a kaukázusi albánok egyházai is.¹⁵ Mind az Örmény történelem, mind a *História* kiemeli a korszak legfontosabb örmény főpapjának, Surb Szahak Partevnek visszahelyezését hivatalába:

<p><i>História:</i> „Izsák catholicost vellek vissza eresztette, hogy hivatalát és tanítását tovább folytassa.”</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „Both parties signified their wishes to Viram, who seeking to pease all, restored St Isaac to his dignity, but only permitted him to act in spiritual affairs.”</p>
---	--

Csak az *Örmény történelem* emeli ki, hogy a perzsa király csupán vallási tisztjébe emelte vissza az egyházfőt, politikai jogait nem gyakorolhatta.¹⁶ Ekkoriban a vallás sokkal inkább politikai eszköz volt, ezért a perzsa királyok eltökélt célja volt, hogy az örményeket elszakítsa a birodalmi egyháztól, és így felszámolja az örmény határvidéken azt a Bizánc-párti örmény főúri csoportot, melyet a Mamikonján-ház vezetett.¹⁷

¹² MKRTCSJÁN 2012:70–71.

¹³ DONDONI 1800:260.

¹⁴ CHAMICH 1827:254.

¹⁵ Vö. HAGE 2007¹:228–231.

¹⁶ A naharar-rendszerről lásd: Nikolaj ADONC (1970), *Armenia in the period of Justinian: the politic condition based on the Naxarar system, transl. with partial revision a bibliogr.* Note and appendices by Nina Garsoïan. Lisbon, Calouste Gulbenkian Foundation.

¹⁷ Vö. HAGE 2007¹:236–237., OSTROGORSKY, 1965⁴:32., George A. BOURNOUTIAN (2006), *A Concise History of the Armenian People*. Costa Mesa, Mazda Pub. 58–60.

A Vardananc-háború eseményeit a két mű hasonlóan mutatja be, jelentős különbség azonban, hogy az *Örmény történelem* a háborút sokkal inkább a nagyhatalmak küzdelmeként mutatja be, mintsem a keresztény hitért folytatott „szabadságharcként”:

<p><i>História:</i> „Ilyen állapotban lévén az Örm. Nemzet, kintelenített Constantinopolba folyamodni a Tsászári Udvarhoz, követő ment Amáduni ház fejedeleme Váhán, pedig minden haszon nélkül”¹⁸</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „When the Armenians learned this, they held a council, to take into consideration what was best to be done. Having decided upon the measures they were to adopt, the forthwith dispatched ambassadors to Theodosius the younger, beseeching him to assist them.”¹⁹ „Vasak the Seunian. With his unworthy coadjutors also wrote to the Greeks, and other nations, accusing Vardan of having rebelled from the king of Persia and from them. The division of Armenia under the Greeks was at that time ruled by one Vasak a Mamiconian. To him also Vasak wrote privately, calumniating the Vardanians, upon which to the emperor, and by his representations rendered Vardan and his gallant partizans detestable.”²⁰</p>
---	---

Az *Örmény történelem* nagyon részletesen leírja, a háború eseményeit, a *História* azonban csupán egyetlen egy győzelemről, a Kur (ma Kura) folyó melletti csatáról ad tájékoztatást, és egyáltalán nem foglalkozik a térségben más helyeken – Grúzia és kaukázusi Albánia – dúló lázadásokkal, míg az *Örmény történelem* szerves részként építi bele a szövegébe. A háború egyik legfontosabb ütközetét, az avarajri csatát (451) mindkét mű szinte ugyanúgy mutatja be:²¹

<p><i>História:</i> „Vártán vezér, más neves náchárókkal ezen tsatában elesett 270 köz néppel, az öt[...] közben pedig 750nen veszték. Így mindössze 1036tan a többi ki mere lehetett, a Papi rendekkel szaladásal menekedtek.”²²</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „The glorious Vardan, having performed of valour, fell with nine other chief. In all, the number of slain on the side of the vanquished, that were left on the field, amounted to 296 men. In the pursuit, the Persians took 740 prisoners, who were prevented from fleeing with the same speed as the others, by being wounded. These were immediately put to death, making on the whole the loss of the Armenians to amount to 1036.”²³</p>
--	---

¹⁸ DONDONI 1800:272.

¹⁹ CHAMICH 1827:265.

²⁰ CHAMICH 1827:266.

²¹ A csata rendkívüli jelentőséggel bír az örmény köztudatban. Vardan Mamikonján és a csata áldozatait az örmény egyház szentként tiszteli, ünnepnapjuk a nagyböjt előtti csütörtök. Serovbé Vardapet ISAKHANYAN (2012), *Armenisch-Apostolische Orthodoxe Kirche*. Jereván, Zangezur. 73.

²² DONDONI 1800:276–277.

²³ CHAMICH 1827:273.

Az ütközet bemutatása után az események leírása már jelentősen különbözik a művekben. Míg az *Örmény történelem* továbbra is rendkívül részletgazdagon mutatja be a történéseket, addig a *História* csupán néhány, a szerző által fontosnak tartott eseményt mutat be, mint a Firúz király uralkodása (459–483) alatt lezajló Vahánanc-háborút:

<p><i>História:</i> „E mellett meg nem szűnt a Nemzetbéli nép, vagy a catholicusok, vagy más előkelő személy ellen szöntelen panaszolni az Udvar előtt, nevezetesen a Mámiguni ház náchárár Váhánt... vádolták más fő Társaival együtt”²⁴</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „Now is the time for a bold effort to deliver our country from the hand of the Persians and apostates.”²⁵</p>
--	---

A felkelés élére újra a Mamikonján család állt. Az *Örmény történelem*ben 38 oldalon keresztül bemutatott eseményeket Dondoni műve csupán pár mondatban mutatja be, kizárólag az örményországi történésekre fókuszálva:

<p><i>História:</i> „annak végeztével nagyobb bizonyosságra Vártán vezérlete alatt fegyvert fogtak,”²⁶</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „The Vahanians, as we shall henceford call the united party, discovering this, left Artashat and went to Duin, where they elected a new Prefect and began to prepare for war.”²⁷ „The Vahanians having observed that Atiwushnap had quitted Armenia, rased to the prefecture Isaac the Bagratian noble”²⁸</p>
---	--

Habár a *História* csak Vahánt – és az öccsét, Vaszakot – említi meg, az *Örmény történelem* részletesen bemutatja azon örmény hercegi családokat, akik mind a függetlenedni vágyó Mamikonján-pártot, mind a perzsa uralmat elismerő Szjunik családot támogatják. A lázadás közvetlen oka, hogy a Bagratuni-házból, Szahak Bagratuni személyében, a lázadó örmény hercegek új helytartót választottak.²⁹ Szahak Bagratuni halála után választották meg Vahán Mamikonját. A négyéves küzdelem végül sikerrel járt, mivel a nvarszaki egyezményben (484) az új perzsa uralkodó, Valaksz (484–488) biztosította az örmények szabad vallásgyakorlását, és a Szászánida Birodalmon belüli önállóságukat.³⁰

²⁴ DONDONI 1800:280–281.

²⁵ CHAMICH 1827:288.

²⁶ DONDONI 1800:281.

²⁷ CHAMICH 1827:290.

²⁸ CHAMICH 1827:290.

²⁹ H. B. GRIGORYAN (2012), Hajasztani Kagakakan Kacutyunő V-IX. darerum. In Prof. SIMONYAN, Hr. R. (hmb.), *Hajoc Patmutyun.* (Örményország politikai helyzete az 5–9. században. In Prof. SIMONYAN, Hr. R. [szerk.], *Örményország története.*) Jereván, Jereváni Állami Egyetem Nyomdája. 2012. 74–94; 83.

³⁰ GRIGORYAN 2012:83.

A Vardananc-háborút bemutató rész végén távolodik el egymástól a két szöveg:

<p><i>História:</i> „Vahán meg jelent az Udvar előtt fényesen történt, leg nagyobb pompával fel készülve, miltóságának ellendően fogadtatott. Maga önként hozta elő Armeniának és Lalosint eddig szenvedett méltótlan keservét, és viszantagságait. Kinek elmés és bölts beszidét igaznak látta a Király, ugyan azért leg először is ezt jutalmazta azzal, hog önön Mamignau familijának fejedelme lévén, és Armeniának fő Hadi Vezére.”³¹</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „On the following day, a council was held, at which Vahan was present, and received many compliments from the king. All consenting to the terms proposed by the Armenians, Valarsh ratified hem by his hand and seal, issuing, at the same time, a decree that the present agreement with the Armenian christians should be considered by all his successorso ont he throne of Persia as irrevocable. The king then ennobled Vahan by the title of Lord of the Mamiconians, and appointed him generallissimo of the Armenians.”³²</p>
--	--

A Vardananc-háború és az 481–484 közötti, Vahán Mamikonján vezette felkelés az örmény történelem egyik fontos eseménye azonban az évszázadok folyamán jelentős változás ment végbe, annak értelmezésével kapcsolatban. Míg az örmény történetírás az *Örmény történelemig* elsősorban a kereszténység védelméért indított harcként mutatja be az eseményeket, addig az *Örmény történelemmel* kezdődően egyre inkább hangsúlyt kap a térség nagyhatalmai között fennálló ellentét, ami által nyilvánvalóan látszik, hogy a háború célja, elsősorban nem az örmény kereszténység védelmezése volt, hanem a függetlenedés a Szászánidáktól.³³

Elszakadás a birodalmi egyháztól

A Vahananc-háborúval egy viszonylagos békés időszak köszöntött az örményekre, ami azonban egyháztörténeti aspektusból egy rendkívül fontos időszak, mivel a 6–7. században különült el teljesen az örmény egyház a birodalmi egyháztól (*Reichskirche*).

Az örmény egyház kezdetben aktív résztvevője volt a birodalmi egyháznak. Az egyházalapító, Világosító Szent Gergely, még saját fiát és utódját – Arisztakesz Partev (325–333) – küldte a Niceai zsinatra (325), a perzsa uralom alatt álló Örményország azonban már nem küldhetett követeket az Efezusi zsinatra (431). Miután az Efezusi zsinaton Nesztoriosz antiokhiai pátriárkát elítélték, a követői – habár kezdetben őket nem üldözték – a Szászánida Birodalom fővárosában, Ktésziphónban találtak új otthonra, ahol

³¹ DONDONI 1800:283.

³² CHAMICH 1827:320–321.

³³ Vö. BOURNOUTIAN 2006:59–63.

egyesülve az ottani keresztény közösséggel, új, független egyházszervezetet hoztak létre.³⁴ A perzsák az örmény egyházat is a ktésziphóni szír pátriárka *iurisdiction*ja alá akarták helyezni,

<i>História:</i> „a más fél kedviért pedig egy Assirus Smuel /:Sámuel:/ nevüt catholikusnak neveztek ki.” ³⁵	<i>Örmény történelem:</i> „He nominated another, named Shimuel, the Syrian, as his colleague.” ³⁶
--	---

amit azonban az örmények nem fogadtak el, sőt a nvarszaki egyezményben a perzsa uralkodó biztosította az örmények szabad vallásgyakorlatát, így örmény főpapok újra kapcsolatot létesítettek a birodalmi egyházzal.³⁷

<i>História:</i> „Meg tsendesedvin a Nemzet közt a villonásokat nyomba a vallás felett támatt más. t. i. a közelebbi vitott Calcedonumi Sz. Gyölekezetekről, és annak végezései ellen kezdett rostálást tenni. Válsábád városában egy íránt gölés tartatott, sokan ele ne voltak. Igy ezen békesiges, és hasznos időt disputálás, és a vallásban nem egyekisel töltöttek.” ³⁸	<i>Örmény történelem:</i> While Armenia was thus enjoying a little tranquillity, after the dreadful commotion which had so recently shaken her, some of the followers of Eutyches, endeavouring to bring the council of Chalcedon into disepute, represented that it had received the doctrines of Nestorius. ³⁹
---	--

A *História* itt is rendkívül szűkszavú, csupán a fentebb leírt résszel foglalja össze az 506-ben (a *História* és az *Örmény történelem* is 490-et ír) lezajlott I. dvini zsinatot, ezzel szemben az *Örmény történelem* pontosan leírja a dvini zsinat előzményeit és határozatait. A zsinat után fordulat következik be a *Históriában*, mivel röviden szól a bizánci területeken élő örményekről is:

³⁴ Az Efezusi zsinatról lásd: Christian LANGE (2011²), Die altorientalischen Kirchen: Dogmengeschichtliche Orientierung – Leben im Haus des Islam. In Christian LANGE – Karl PINGGÉRA (Hrsg.), *Die altorientalischen Kirchen. Glauben und Geschichte*. Darmstadt, WBG. 2011. 1–21, 5–8.

³⁵ DONDONI 1800:261.

³⁶ CHAMICH 1827:255.

³⁷ Már közvetlenül a 431-es zsinat után jelentős számú szír szerzetes jelent meg Örményországban, elsősorban perzsa támogatással. Szahak Partev és Meszrop Mastoc tevékenységének köszönhetően azonban ekkor a szír térítési törekvések hamar elhalványultak. Karekin SARKISIAN (1975), *The Council of Chalcedon and The Armenian Church*. New York, The Armenian Church Prelacy. 92–93.

³⁸ DONDONI 1800:284.

³⁹ CHAMICH 1827:324.

<p><i>História:</i> „Az Ország illy terhes nyamorúságait nevelte különösen az Istentől reájok batsátott éhsig, és szükség. Mind ezek miatt más országokba is ugyan, de kivált szomszid Görör Tsászár Tartományaiuba sokan költöznek.”⁴⁰ „nem különben Pászinaí Nerszek hatalmas lett vitizsége által a Görögknél.”⁴¹</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „Several disturbances took place at this period among the Armenians, in the part of the country subject to the Greeks, wherein much blood was shed. After this, Justinian caused many churches and convents to be erected in that part of Armenia valled the Fourth, and which he also fortified. Many Armenian chiefs, among whom were Nerseh from Bolberd, in the country of Basen, his brothers Hirhat and Isaac, Johan Cosh Gregory, Artashir Johan the Arsacian and his son Artavan became greatly distinguished at the court of this emperor, by the display of their valour in his service.”⁴²</p>
--	---

Ugyanakkor a *História* egyáltalán nem számol be a perzsa fennhatóság alatt álló örmény területek eseményéről egészen 549-ig.

Az újra fellángoló bizánci–perzsa ellentét miatt Nerszesz Bagrevandeci katolikosz zsinatot hívott össze Dvinbe, hogy végleg tisztázzák a Khalkedóni zsinat (451) tanítását, ám a khalkedóni hit elfogadása helyett az örmények elutasították, és így teljesen elszakadtak a birodalmi egyháztól.⁴³ A második dvini zsinattal az örmény egyháznak sikerült teljesen függetleníteni magát a birodalmi egyháztól, azonban erről a fontos egyháztörténeti eseményről csupán a következőket említi a *História* és az *Örmény történelem*:

<p><i>História:</i> „Nevezetesebb Catholicusok küzzöttek 2^{dik} Moses. A ki tetzhetőbb hatalommal bírván, Tuin városában gyűlést tartott”⁴⁴ „leg jobb rindbe hozta az kalendoriomat, mely nevezetes elrendelétésitül fogva, az Örmény Nemzet magának uj idő számlálást kezdett fel venni, a melyel ma is él.”⁴⁵</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „He was succeeded by Moses the Second, from the village of Eliward.”⁴⁶ „This individual, immediately after his elevation to the pontificate, A. D. 551, assembled a meeting of bishops and considerable laymen in the city Duin, where the Armenian calnder was new modelled and corrected. The Haican or Armenian era commences from this period.”⁴⁷</p>
--	--

⁴⁰ DONDONI 1800:285.

⁴¹ DONDONI 1800:286.

⁴² CHAMICH 1827:330–331.

⁴³ Vö. HAGE, 2007¹:238. SARKISSIAN, 1975:215–218. Nina GARSÖIAN (2012), *Interregnum. Introduction to a Study on the Formation of Armenian Identity (ca 600-750)*. Louvain, Peeters. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 640. Subsidia, 127.) 68–71.

⁴⁴ DONDONI 1800:286.

⁴⁵ DONDONI 1800:287.

⁴⁶ CHAMICH 1827:533.

⁴⁷ CHAMICH 1827:533.

Mindkét mű tartalmaz egy tévedést, mivel Movszesz Jegivardecit nevezik meg, mint a zsinatot összehívó katolikoszt, ő azonban sokkal később (574–606) töltötte be az örmény egyházfői címet.

A VI. század második felétől az örmények békés élete véget ért. I. Huszrau perzsa király (531–579) – megsértve nvarszarki egyezményt – újra mágusokat küldött Örményországba, és visszavonta a tartomány autonómiáját, amiért az örmények újból fellázadtak:

<p><i>História:</i> „Azonban az ország kormányozása egynéhány változó Persa Igazgatók által terhelte le, lévén nevezetesen Szuren leg kegyetlenebbül szarangatni kezdte a föld népit. Ennek vad indulatait a Nemzet Nagyei sem szenvedhetek, csak alkalmas időt vártak, hogy hatalmát némökippet zablatat vehessik. Utóbb már többi nem törhetvén Mámiguni 2^{dik} Vártánt rendelte fő Igazgató Kormányozájának, s mint egy uralkodónak esmertetett.”⁴⁸</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „A number of Magi having come with Denshapuh the prefect into Armenia, and together with him having dreadfully persecuted the inhabitants.”⁴⁹ „There was at that time among the Armenian chiefs, a brave and warlike character, named Vardan the Second, a Mamiconian, the son of Vasak, and grandson of Vard.”⁵⁰</p>
--	--

Jól látható itt is a különbség a két mű között, míg a *História* csupán a perzsa helytartók zsarnokoskodását jelöli meg a felkelés okának, addig az *Örmény történelem* pontosan leírja, hogy elsősorban a mágusok újbóli megjelenése a háború fő oka.⁵¹

A Vardan Mamikonján Pokrn vezette felkelés azonban már nem egy olyan rövid, jól lehatárolható esemény volt, mint az V. század felkelései, hanem sokkal inkább egy küzdelemsorozat, mely egybe esett a bizánci–perzsa háborúk újabb szakaszával.

Jelentős különbség az eddigi részekhez, hogy a *História az Örmény történelem*hez hasonlóan, nem csak az örmény eseményekre szorítkozva ír az eseményekről, ugyanakkor az örmények újabb felkelését a *História* nem bizánci–perzsa ellentétek történetébe illeszti bele, hanem az örmények számára fontos eseményeket hangsúlyozza:

⁴⁸ DONDONI 1800:287.

⁴⁹ CHAMICH 1827:333.

⁵⁰ CHAMICH 1827:335.

⁵¹ 571-ben a perzsák egy újabb Tűz-templomot emeltek az örmény tartományközpontban, Dvinben. BOURNOUTIAN 2006:65.

<p><i>História:</i> „többen még a Tsászári Thronusra is érdemessi tették magokat, mert Mauricius /:örm. Morig:/ Örm. Nemzetből Tsászárrá választatott Constantinápolba, ki is mindjárt Örm. Fejedelemségre emelte Musechtet és Nyerszeszt /:ki kisebbnek mutatkozott:/ fő hadai vezérsigére”⁵²</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „Vardan was unable to make head against this expedition, and being apprehensive for his safety, he took his family, accompanied by a few chiefs, preceeded to Constantinople.”⁵³ „At this period Maurice, an Armenian from village of Oshakan, in the province of Aragazote, was elevated to the imperial throne at Constantiople”⁵⁴ „Maurice, commisserating the condition of this unfortunate monarch, assemblend a large army to assist him to recover his rown, and placed it under the command of Nierses the younger.”⁵⁵ „He was also joined by Mushel the Mamiconian”⁵⁶</p>
---	---

A vizsgált szövegrészletben láthatjuk, hogy a két mű között ebben a fejezetben nagyobb hasonlóságok fedezhetők fel, ugyanakkor a *História* tömörsége miatt, csupán egyes szövegrészletekben fedezhető fel szerves kapcsolat a két szöveg között. Az *Örmény történelem* továbbra is egy, az eseményeket alaposan bemutató, leíró szöveghordozást mutat, a *História* azonban egyre inkább csak bizonyos részleteket emel ki, amit a szerző toposzokkal, töltelékszövegekkel köt össze.

Az arab hódítás

Az örmények újabb lázadása után újabb békés időszak köszönt be az örmény történelembe, ami az arab hódításig tart, amit megemlíti a *História*, ugyanakkor nem tesz említést arról, hogy a Szászánida Birodalom összeomlása után (637) Örményország pár évre szabad államként létezett Teodorosz Rstuni (639–654) irányítása alatt. Habár a *História* Rstuni tevékenységét egyáltalán nem említi meg, II. Kónsztansz császár (641–668) 652-ben vezetett örményellenes hadjáratáról beszámol:

<p><i>História:</i> „Ez a Görög Nemzetnek vallásbéli gyűlölségből, az Örmények ellen nagy haddal ment”⁵⁷ „ki kergetett az Örmények által Vászág vizérlese alatt.”</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „The Saracens having observed that the Armenians had again submitted to the authority of the emperor, renewed their incursions into that country. By the intercession, however, of Vasak, chief of one part of Armenia Minor, and who had submitted to their authority, these invaders refeained from committing such depredations as marked ther career on their other visit.”⁵⁸</p>
--	---

⁵² DONDONI 1800:288.

⁵³ CHAMICH 1827:388–389.

⁵⁴ CHAMICH 1827:340.

⁵⁵ CHAMICH 1827:341.

⁵⁶ CHAMICH 1827:341.

⁵⁷ DONDONI 1800:289.

⁵⁸ CHAMICH 1827:366.

A *História* helyesen mutatja be a támadás okát: „a vallásbéli gyűlölet”. II. Kónsztansz császár – folytatva a bizánci egyházpolitikát – megpróbálta egyesíteni a birodalom keresztényeit, ezért vezetett hadjáratot az örmények ellen.⁵⁹

Rstuni 654-es halála után az örmények békében éltek egészen Nerszesz Kamszarakan (689–693) és Szmbát Bjuradján Bagratuni helytartók uralmáig, amikor (693–726) az arabok azonban lassan Damaszkusz közvetlen irányítása alá akarták vonni őket, ezért az arabok az örmény hercegi családok tagjait, valamint a főpapokat is Damaszkuszba vitették:⁶⁰

<p><i>História:</i> „mely idő alatt még a jámbor akkori 3^{dik} Isák Catholicus is, a Szaracénusok rabságába esett, és Tamaszkusba vitetett.”⁶¹</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „Abdullah however caught Isaac the pontiff, and sent him, together with Sumbat the Beuratian and general, in chains to Damascus.”⁶²</p>
--	---

701-ben az arabok megszüntették az örmények addigi önkormányzatát, és létrehozták Armenia tartományt, az élén arab kormányzóval (*vosztikan*). A Szmbát Bagratuni vezetésével 703-ban az örmények újabb felkelést robbantottak ki, amit hercegi családok mellett az egyház is támogatott,⁶³ azonban 705-ben az arabok végül végleg leszámoltak az örmény lázadókkal:

<p><i>História:</i> „Számptalan ötközetet tartott Szempát Fejedelem ezen Abdállával, még végre több fő Rendekkel a Náchitseván /: első Szálásról indult hely /: városa környékén a Szaracenusok fegyvere által el veszték. A rabságban el estek részint el ígetettek, többen Tamaszkusbn és más birtokaikba örökös rabságba el hurcoltottak.”⁶⁴</p>	<p><i>Örmény történelem:</i> „he appointed Cashm governor of Armenia, and directed him to do all in this power to dstroy the chief and grandness of that nation. Cashm hereupon contrived to decoy a number of the principal Armenian nobility into the church of Nakhjuan, to which he set fire and cruelly brunt them alive.”⁶⁵</p>
--	--

Míg a *História* szerint csupán a halottak égették el az arabok, addig az *Örmény történelem* valós képet ad a történésekről. Az arabok 705-re lezártak tekintették Szmbát Bagratuni felkelését, azonban a nahicseván mézszárlással szinte teljesen kiirtották az örmények vezető társadalmi rétegét, a Bagratuni

⁵⁹ Vö. OSTROGORSKY, 1965⁴:87–89. GARSOÏAN 2012:60–63. BOURNOUTIAN 2006:70.

⁶⁰ OSTROGORSKY 1965⁴:99.

⁶¹ DONDONI 1800:290.

⁶² CHAMICH 1827:374.

⁶³ GRIGORJÁN 2012:90.

⁶⁴ DONDONI 1800:290–291.

⁶⁵ CHAMICH 1827:378.

család azonban megmenekült, mivel Szmbát megvásárolta az araboktól a tartomány legfőbb katonai vezetője címet (szparapet).⁶⁶

A nahicseváni mézszárlás után a *História* csupán a 748-tól foglalkozik újra az eseményekkel, míg az *Örmény történelem* részletesen bemutatja az örmény egyháztörténet egyik rendkívül fontos alakját, Hovhannesz Odzenci katolikosz (717–728) tevékenységét. 719-ben a katolikosz újra Dvin városába hívott össze zsinatot, ahol a püspökökkel és világi méltóságokkal együtt elítélték a paulikánusokat, és összeállították az ún. *Örmény Törvénykönyvet* (*Kanonagirk Hajoc*), 726-ban pedig Manazkertbe hívott össze zsinatot, ahol rendezték az örmény és a szír egyház viszonyát, többek között a szírek elítélték Antiochiai Szeverosz tanítását.⁶⁷

A *História* a VIII. század második felének eseményeit a következőképp foglalja össze:

„A Szaracenusok Armeniai Igazgatója Murrámi Bágdádnek el foglalásával erőszakosan Amiraságot is vett fel, ennél fogva nem Igazgatója, hanem Armeniának is Ura lett. Ki is meg kedvelte még az előtt Asodat, ezt Fejedelemmi tette.”⁶⁸

„Ekkor újra a Szaracusok foglalták el Armeniát. De a kiket az örmények Musecht vezérlése alatt meg vertik, az Uralkodástól is megfosztották. Így Armeniát egy Szabad birodalomná tették öt esztendeig, mint egy köz társaság a Nemesei által kormányoztatott.”⁶⁹

A valóságban ugyanakkor véres harc dúlt a két legnagyobb hercegi család, a Mamikonján és a Bagratuni család között, mivel mindkét család pályázott a helytartói címre, amit az Omajjád-dinasztia bukása után (750) a Bagratuniház szerzett meg. Ők és követőik elfogadták az új arab dinasztia, az Abbászidák uralmát, ami ellen a Bizánc támogatását élvező Mamikonján, a többi főúri családdal (pl. Rštuni, Kamsarakan, Gnuni stb.) fellázadt. Museg Mamikonján, a lázadás vezetője, kiegészített Szmbát Szparapet Bagratunival, így kezdetben az örmények jelentős sikereket értek el, azonban 775. április 24-én a bagravandi csatában az örmények döntő vereséget szenvedtek.⁷⁰

Az ütközet után az addig vezető szerepet játszó hercegi család kiszorult a hatalomból (pl. Mamikonján), és megerősödött a Bagratuni család. Az Abbászida uralkodók az addig egységes Armenia tartományt több különálló emírségre bontották fel, és arab hivatalnokokat, kereskedőket telepítettek be, az örmény lakosság azonban nem olvadt be az arabok közé.⁷¹ Mindez megnyitotta az utat a Bagratuni család előtt a teljes felemelkedéshez. Asot Mszaker Bagratuni (790–826) vezetése alatt az örmények egyre

⁶⁶ GRIGORYAN 2012:90.

⁶⁷ Vö. GARSOÏAN 2012:82–91. és HAGE 2007:238–239.

⁶⁸ DONDONI 1800:292.

⁶⁹ DONDONI 1800:292.

⁷⁰ BOURNOUTIAN 2006:74. GRIGORYAN 2012:91.

⁷¹ BOURNOUTIAN 2006:74.

közelebb kerültek régi autonómiájukhoz. 804-ben Asotot kinevezték a „hercegek hercegének” (*ishanac ishani*) így a térség irányítása az ő kezébe került. Ugyanakkor a déli örmény területek folyamatosan fellázadtak a perzsa emírrrel Bagdad uralma ellen. Asot Bagratunit a fia, Bagrat Bagratuni (826–851) követte, aki elindította az utolsó arabellenes felkelést, melynek eredményeként több mint 400 évnyi interregnum után újra független örmény királyság jött létre a Bagratuni család uralkodása alatt (884/5–1045).⁷² Mindezen eseményekről az *Örmény történelem* 10 oldalban számol be, míg a *História* csupán megemlíti Asot és Bagrat Bagratuni tevékenységét.

Mint ahogy az előző alegységet, ezt az alegységet is sokkal részletesebben mutatja be az *Örmény történelem*, mint a *História*. Ugyanazon tulajdonságok jellemzik mind a két írást. Az *Örmény történelem* rendkívül részletesen tárgyalja mind a dolgozatban bemutatott főbb eseményeket, mind az örmény történelem kisebb jelentőségű eseményeit. Ezzel szemben a *História* csupán azokat az eseményeket emeli ki, melyek az örmény nemzet számára pozitív jelentést hordoznak. Az előző alegységgel ellentétében – ahol, ha felületesen is, de foglalkozott az egyháztörténelmi eseményekkel is – ebben az alegységben egyáltalán nem foglalkozik ezen eseményekkel. Még fontosabb kiemelni, hogy a *História* a 773–775-ös évek eseményeit úgy foglalja össze, mint egy „független örmény köztársaság”, holott, a független Örményország lehetősége sem az Örmény történelemben, sem a mai szakirodalomban nem jelenik meg. Fontos kiemelnünk a Bagratuni–Mamikonján-ellentét megjelenítését. Mint már említettük a *História* ezzel egyáltalán nem foglalkozik, ezzel szemben az *Örmény történelem* leírja, hogy a két család állandóan rivalizál egymással a helytartói címért, a nyílt ellentétéről azonban nem ír. Ezt a történelmi hagyományt folytatja napjainkban is az örményországi örmény történetírás, míg az egyetemes történetírás a hercegi családok ellentétét a nagyhatalmi játszmák kontextusában is elhelyezi.⁷³

Összegzés

Látszólag a két mű és a két vizsgált fejezet rendkívül hasonlít egymásra: hasonlóképp épül fel a két mű, a fejezetek beosztásai szinte teljesen megegyeznek. Ha a két írás tartalmát vizsgáljuk meg, jelentős különbségeket fedezünk fel.

⁷² A Bagratuniak királyságáról lásd bővebben: Ę. G. MINASZJÁN (2012), Bagratunineri Tagavorutyunö. In Prof. SIMONYAN, Hr. R. (hmb.), *Hajoc Patmutyun*. (A Bagratuni Királyság. In prof. SIMONYAN, Hr. R [szerk.], *Örményország története*.) Jereván, Jereváni Állami Egyetem Nyomdája. 94–103.

⁷³ Vö. GRIGORYAN 2012:91–94., BOURNOUTIAN 2006:69–75.

Habár mind a *História*, mind az *Örmény történelem* ugyanazt a kort mutatja be, de más-más aspektusból. Míg az *Örmény történelem* nagyon részletes, és arra törekszik, hogy az eseményeket minél pontosabban bemutassa, addig a *História* csupán egy-egy, Dondoni által fontosnak tartott történelmi eseményt emel ki, amelyeket pontosabban mutat be: ilyen többek között a Vardananc-háború – ahol nagyon szoros kapcsolat mutatható ki a két mű szövege között – a Vahananc-háború, a II. dvini zsinat időszámításra vonatkozó határozata. Az arabellenes küzdelmeket szintén megemlíti a *História*, ugyanakkor ezeket az eseményeket jelentősen megváltoztatja – lásd: a nahicseván mézszárlás bemutatása – és úgy mutatja be, mint az örmény történelem jeles fordulópontjait.

Fontos megvizsgálnunk az „árulók” szerepét. Mindkét mű részletesen foglalkozik Vaszak Szjunk a Vardananc-háborúban betöltött szerepével. Mindkét mű az örmény nemzet egyik árulójaként tekint a tevékenységére, hiszen a Mamikonjánok vezette „függetlenségi csoporttal” szemben Szjunik képviselte a perzsabarátságot, ezzel elárulva a hazáját és a népét. Rstuni tevékenységét azonban az *Örmény történelem* nem ítéli el, a *História* pedig meg sem említi. Vasak „árulásának” ilyenfajta kiemelése a Vardananc-háborúnak az örmény identitásban betöltött szerepéből adódik. Ugyanakkor Rstuni személyéhez nem kapcsolódik semmilyen szerep az örmény identitásban, így a *História* egyszerűen meg sem említi őt, ahogy a Mamikonjánok és a Bagratuniak közötti ellentétet sem mutatja be, míg az *Örmény történelem*, habár csak nagyon óvatosa utal rá, de bemutatja a két család közötti ellentétet.

Jelentős különbség a két mű között a cselekmény felépítése is. Míg az *Örmény történelem* kronologikusan mutatja be az eseményeket, több esetben magyarázatot fűz egy-egy eseményhez. Ezzel szemben a *História* csupán leírja az eseményeket, így nagyon sok olyan „folt” marad a *História* örmény történetében, amit Dondoni elsősorban olyan narrációkkal tölt ki, mint például; melyik bizánci császár volt örmény származású, illetve melyik örmény hadvezér futott be fényes karriert a bizánci udvarban. Kitűnő példa erre a 785–826 között események tárgyalása, ahol ugyanis a *História* semmit sem említ abból, hogy mi történt Örményországban, Asot Bagratuni tevékenységéről sem beszél, helyette kiemeli, hogy a korszakban melyik császár volt örmény származású. A *História* sokkal inkább egy olyan mű, amelynek nem az a célja, hogy egy „valós” képet adjon az örmények történetéről, hanem egy olyan képet adjon, ami az örmények számára példaként szolgáljon, és megtartsa őket örménységükben. Mindezt Dondoni az egyházat, és a vallást érintő részekkel fejezte ki a legérezhetőbben, azonban ezeket a szövegrészleteket öncélúan használta fel művében.

Összességében kijelenthető, hogy habár a két mű első olvasatra rendkívül hasonló – elsősorban a Vardananc-háborút, a második dvini zsinatot és a VI–VII. század „egyetemes történelemét” tárgyaló részei – és kompilációs kapcsolat feltételezhető köztük, hipotézisünk helytelen. Dondoni kétségtelenül felhasználta Csamcsján művét saját könyvének megírásakor, ugyanakkor a szoros kapcsolat a két mű között a fentebb említett különbségek és a teljesen eltérő aspektusok miatt nem állhat fent, ami azonban még inkább értékessé teszi Dondoni művét, ami így nem csak egy erdélyi örömeny kuriózum, hanem az egyetemes örömeny historiográfia eddig elfeledett műve.

KOVÁCS MIHAI

Várdai Ferenc erdélyi püspök 1517. évi primíciájának
írásos emlékei

Bevezetés

Köztudott, hogy az írott dokumentum kettős jelentőséggel bír: konkrét üzenetet, információt vagy utasítást közvetít különféle jogi aktusokkal vagy eseményekkel kapcsolatosan, ugyanakkor nyelvi sajátosságai, írásképe, anyaga, pecsétje vagy megőrzési körülményei számos információt nyújtanak a szerző családjáról, társadalmi státuszáról, műveltségéről és a címzethez fűződő viszonyáról.¹ Ennek megfelelően, a meghívólevelek elemzése is kétfajta eredményt ígér: egyrészt tájékoztat egy esemény jellegéről, időpontjáról, szereplőiről, jelentőségéről stb., másrészt, a külső jellemzők vizsgálata sok mindent elárul magáról a kiadóról és környezetéről.

Az újkorból igen sok meghívólevél maradt fenn² és az ilyen típusú iratok valószínűleg a késő-középkorban sem lehetettek ritka jelenségek,³ azonban megőrzésüket semmi sem indokolta. Zárt alakjuk és tartalmuk egyaránt arra vall, hogy jelentőségük csak rövidtávú volt, nem bírtak jogi bizonyító erővel, így a bennük népszerűsített esemény lejártá után könnyen elkallódtak vagy tudatosan kiselejtezték a levéltárak rendezésekor.⁴ Ilyen körülmények közt egészen szerencsés véletlennek számít az, hogy egyetlen középkori esemény négy meghívója is fennmaradt különböző levéltári gyűjteményekben.

¹ Lásd Adinel Ciprian DINCĂ (2013), Documente și scrisori ale episcopilor Transilvaniei (secolele XIII–XVI). In Susana ANDEA (coordonator) (2013), *Scris și societate în Transilvania secolelor XIII–XVI*. Cluj-Napoca – Gatineau, Argonaut – Symphologic Publishing. 47–108, különösen 50.

² Legújabb összefoglalás a releváns szakirodalom idézésével: HANÁK Béla – SZABÓ András Péter (2021), *Keresztváltól sírkeresztig. Családi eseményekre szóló meghívólevelek Kassa város levéltárában*. Budapest, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat – Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet. I. kötet. 17–96.

³ Néhány példa, a teljesség igénye nélkül: Gustav GÜNDISCH et alii (Hrsg.) (1981–1991), *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Band VI. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România. 10, 3116. sz.; Band VII. București, Editura Academiei Românie, 111, 4144 sz.; Band VIII. <http://siebenbuergenurkundebuch.uni-trier.de/> (utolsó letöltés: 2022 február 15.), 5022. sz.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 82620, 105900.

⁴ HANÁK, SZABÓ 2021:18–19.

Jelen írásomban egy ilyen szerencsés eset, nevezetesen Várdai Ferenc erdélyi püspök (1513–1524) első miséjére szóló meghívólevelek körüli problémákat szeretném felvázolni. Az újmisési püspök, aki egyben a négy meghívólevél kiadója, a középkori Erdély egyháztörténetének egyik legismertebb személyisége. Esztergomi kanonokként és komáromi főesperesként Páduában és Bolognában tanult, ahol úgy tűnik, hogy nem szerzett egyetemi fokozatot.⁵ Mindemellett, komoly humanista műveltség birtokában tért vissza Magyarországra, ahol rövidesen elnyerte a székesfehérvári örkanonokságot és a királyi titkári állást. II. Ulászló király udvarában kifejtett titkári tevékenységének és kapcsolatainak köszönhetően 1509-ben váci püspök, majd rövid ideig az ország kincstartója is lett. 1513-ban a Váradra áthelyezett Perényi Ferencet követve az erdélyi püspökség élére került, és ezt az egyházmegyét vezette egészen 1524-ben bekövetkezett haláláig.⁶ A történetírásban elsősorban mecénási tevékenysége és a Dózsa-féle parasztháborúban betöltött szerepe révén ismert, de párját ritkítóan gazdag levéltára és az abban fennmaradt végrendelete sem kerülte el a kutatók figyelmét.⁷

A meghívólevelek összehasonlító paleográfiai vizsgálata a püspöki udvar írásbeliségének, a főpapi kancellária munkamódszereinek kérdésköréhez vezet. Így elsősorban arra a kérdésre próbálok – egyelőre részleges – választ adni, hogy kik és hogyan dolgoztak a püspöki kancelláriában? A tartalmi elemzés során néhány korábban ismeretlen adat nyerhető az említett főpap egyházi karrierjével kapcsolatban, ilyen például első miséjének dátuma

⁵ Kovács Mihai (2021), Várdai Ferenc itáliai tanulmányai. In LUPESCU MAKÓ Mária (főszerk.) (2021), *Erdélyi évszázadok. A kolozsvári Magyar Történeti Intézet Évkönyve VI – Oktatás Erdélyben – az elméletől a gyakorlatig, a középkortól a 20. századig*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó. 199–217.

⁶ C. TÓTH Norbert (2016), Várdai Ferenc pályája az erdélyi püspöki szék elfoglalásáig. *Erdélyi Múzeum*, 78,1. 13–25.

⁷ A Várdaira vonatkozó legfontosabb szakirodalom, a fenti lábjegyzetekben idézett munkák mellett: BUNYITAY Vince (1893), *A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 27–32; BALOGH Jolán (1932), Olasz fal-festmények Gyulafehérvárt. *Erdélyi Múzeum*, 37,7–12. 327–331; BALOGH Jolán (1932), *Az erdélyi renaissance*. I–II kötet. Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet; V. KOVÁCS Sándor (1971), A humanista Lászlai János. *Filológiai közlöny*, 17. 357–358; BARTA Gábor – FEKETE-NAGY Antal (1973), *Parasztháború 1514-ben*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó; VEKOV Károly (1996), Egy erdélyi reneszánsz püspök és a gyulafehérvári székesegyház kincstára. In SIPOS Gábor (felelős kiadó) (1996), *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének 80. évfordulójára*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület. 525–548; VEKOV Károly (2003), *Locul de Adeverire din Alba Iulia*. Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane – Glória. 333–415; NÉZŐ István (2009), Egy humanista főpap. Várdai Ferenc élete és tevékenysége. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve*, 51. 231–259; C. TÓTH Norbert (2011), Várdai Ferenc végrendeletének utóélete. In GARDA Dezső (főszerkesztő), *Mezővárostól a rendezett tanácsú városig*. Csíkszereda, Pro-Print. 87–115; C. TÓTH 2016.

és az emögött rejlő lehetséges motivációk. Mivel a meghívólevél összefogja a kiadót, aki egyben eseményszervező és főszereplő, a címzetteket, mint potenciális résztvevőket, és magát az eseményt, jelen elemzésben néhány szó erejéig kitérnék e három tényező kapcsolatára is. A tulajdonképpeni meghíváson túl milyen más üzenetet közvetítenek a főpap levelei? Kiket hívott meg a püspök első miséjére és miért éppen őket? Hogyan jelentette meg a primícia és az ehhez kapcsolódó meghívó a főpap társadalmi pozícióját? Az alábbi sorok egy korábbi román nyelvű közleményem javított, bővített, átgondolt változatát képezik.⁸

A meghívólevelek keletkezése és a püspöki kancellária

Az 1516. december 8-án kelt meghívólevelek címzettjei a szebeni és brassói városvezetők, továbbá Máté, a kánonjog doktora, feketehalmi plébános és brassói dékán, illetve Antal, a szabad művészetek magisztere és egyben brassói plébános. Ennek megfelelően a városatyákhoz címzett leveleket a Román Nemzeti Levéltár Szeben, illetve Brassó megyei fiókszervezeténél, a dékánnak és plébánosnak szánt dokumentumokat pedig az ágostai hitvallású német evangélikus egyház brassói levéltárában (*Archiv der Honterus-gemeinde*) őrzik.

A zárt alakú levelek tartalmának megismerése szükségessé tette a pecsétek megsemmisítését, így a lenyomatok már nem rekonstruálhatók. A fennmaradt töredékek alapján mindenesetre annyi elmondható, hogy a meghívókat egy kör alakú pecséttel zárták le, amely különbözik a főpap pátenseinek és magánleveleinek megjelöléséhez használt nyolcszög alakú gyűrűspecstől.⁹ Nyilvánvaló, hogy néhány töredék alapján nem lehet messzemenő következtetéseket levonni a püspöki pecséthasználattal kapcsolatban, azonban a kérdést mindenképp figyelembe kell venni a jövőbeli kutatások során.

A kora újkori meghívólevelekkel összehasonlítva, a Várdai Ferenc nevében kiadott szöveg meglehetősen tömör és gyakorlatias.¹⁰ A *protocollum* csak a megszólítást és köszöntést (*salutatio*) tartalmazza. Ezt követi a közvétel (*promulgatio*), mely négy fő részből áll:

⁸ Vö. KOVÁCS Mihai (2019a), Patru invitații la prima liturghie a episcopului Franciscus Várdai. *Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu – Series Historica*. Supliment 58. 175–182.

⁹ Vö. DL 22154, 82374, 82437, 82452, 23150, 25651, 89154, 82641.

¹⁰ Vö. HANÁK–SZABÓ 2021:72–74, 91–96.

1. a primícia időpontjának és helyszínének közlése (gyertyaszentelő Bol-dogasszony előtti vasárnap, azaz február 1-je, a gyulafehérvári püspöki szé-kesegyházban);
2. a tulajdonképpeni meghívás;
3. a meghívás udvarias megindoklása (az invitált személy vagy testület emelni fogja az ünnep fényét, örömet fog szerezni az ünnepeletnek);
4. a megjelenésért való hála ígérete.

A levelek a keltezési formulából és az aláírásból álló *eschatocollum*mal zá-rulnak. Ezenfelül, a klerikusoknak címzett meghívókban még egy további rész található, amely felhívja figyelmüket Rákosi Menyhért gyulafehérvári vikárius levelére, miszerint a primícia napján pápai búcsút lehet szerezni Gyulafehérváron. Ennek kapcsán a főpap arra buzdítja a barcasági papokat, hogy népszerűsítsék ezt a lehetőséget a rájuk bízott hívek körében.

Tartalmi szempontból két csoportba lehet sorolni az itt tárgyalt meghívó-leveleket: az elsőbe, amit A betűvel jelöltem, tartoztak a világi méltóságok-nak kiküldött szövegek, a második, B-nek nevezett csoport leveleit pedig egyházi előljáróknak szánták. A teljes búcsúra való utalás megléte vagy hiánya, illetve a különböző megszólítási formulák adják a kettő közötti kü-lönbiséget. A világi embereknek szétküldött levélcsoport egységességére utal a szebeni példányon (A1) található bejegyzés is, mely szerint az ilyen típusú leveleket a nagyságos, tekintetes és nemes uraknak („magnificis, eg-regiis ac nobilibus dominis”) kellett elküldeni.

A paleográfiai elemzés is hasonló eredményre vezet. Bár mind a négy levélben dominálnak a gótikus kurzíva ismertetőjelei, mint például a hurkos szárú *b* és *d*, a hosszú, illetve az úgynevezett *perec-s* váltakozása, a két pár-huzamos vonásból álló *e*, a *con/com* szótag 9-eshez hasonló, sor alá nyúló rövidítése,¹¹ világosan meg lehet különböztetni két kéz munkáját. Az A csoport „tisztán” gótikus kurzívával írt, jobbra dőlt betűvel szemben a B csoport kisebb dőlésszöveget mutató leveleiben már megjelenik néhány humanis-ta írásra mutató jellegzetesség, mint a *c* és *t* sajátos, sor fölötti ligatúrája, az egyenes *r*, vagy a – ritkán előbukkanó – egyenes szárú *d*.¹² Külön érdekes-ség, hogy a korábban említett, csak a szebeni példányon olvasható bejegy-zés, minden bizonnyal egy harmadik kéztől származik, mivel a *perec-s* jel-legzetes szóvégi alakja vagy az egyenes szárú *b* egyik levél főszövegében

¹¹ Giulio BATELLI (2002), *Lezioni di paleografia*. Roma, Libreria Editrice Vaticana. 212–213; Albert DEROLEZ (2003), *The Paleography of Gothic Manuscript Books. From the Twelfth to the Early Sixteenth Century*. Cambridge, Cambridge University Press. 142–155;

¹² BATELLI 2002:227–229; Adinel Ciprian DINCĂ (2020), *Forme umanistiche di scrittura in Transilvania: comparsa, diffusione, evoluzione (circa 1500)*. In Iulian Mihai DAMIAN – Monica FEKETE (a cura di) (2020), *Convergenze culturali: umanesimo e spazio rumeno (secoli XIV–XVI)*. Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană. 99–143, különösen 129–131.

sem található. A fentiek alapján biztosan lehet állítani, hogy az A és B típusú meghívólevelek két különböző írnok tollából keletkeztek, akik közül a második már valamilyen szinten elsajátította a humanista írás néhány megoldását. Ezek valószínűleg a bejegyzés írójának irányítása alatt dolgozhattak.

A kutatás jelenlegi fázisában nem lehet megállapítani, hogy kik működtek közre a négy levél megszerkesztésében. Várdai Ferenc püspök levelei között ritkaságnak számítanak azok a darabok, amelyek tájékoztatnak az írásban vagy fogalmazásban közreműködő személyek kilétéről. Eddig mindössze két ilyen oklevelet sikerült azonosítanom. Az első 1514 márciusában kelt és Szógyéni – humanista néven *Iercinus* – Damján titkár (*secretarius*), a későbbi vikárius kézjegyét viseli.¹³ A második egy hónappal későbbi, jobb alsó sarkában pedig Budai Udalrik örkanonok aláírása található.¹⁴ Elképzelhető, hogy a meghívólevelek előállításának irányítója a püspöki titkár,¹⁵ de egyelőre nem lehet tudni, hogy ki viselte ezt a tisztséget 1516 legvégén.

A különféle kontextusokban, így például számadáskönyvekben vagy végrendeletekben előforduló püspöki káplánoknak¹⁶ a püspöki kancelláriában vállalt szerepe egyelőre tisztázatlan. A püspöki oklevelek és magánlevelek igen változatos írásképe azt sugallja, hogy az erdélyi főpap számos írnoknak adhatott alkalmi megbízásokat.

A püspöki udvarhoz kapcsolódó írásbeliség másik izgalmas kérdése a főpapi kancellária és a vikáriusi oklevelek kiadásában közreműködő személyzet közötti átfedés. Ennek megnyugtató megválaszolása meghaladná jelen tanulmány kereteit. Itt mindössze annyit jegyeznek meg, hogy a gyulafehérvári vikáriusok az 1514 és 1521 közötti viszonylag rövid időszakban öt nótáriust foglalkoztattak, név szerint Nyíresi Tamást, Tordai Pált, Várdai Sulyok Lászlót, Siri Imrét és Szászsebesi Krisztiánt, ezek közül háromnak (Nyíresi, Siri, Szászsebesi) mindössze egy-egy levele ismert.¹⁷ Ez alapján azt a hipotézist lehet megfogalmazni, hogy ezek az írnokok sem álltak állandóan a vikárius rendelkezésére, hanem inkább alkalmi vagy rövid időre szóló megbízásokat kaphattak.

A püspök fennmaradt levelei alapján általánosan azt lehet mondani, hogy Várdai Ferenc kancelláriája a korai humanista írás korszakának minden je-

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 209054.

¹⁴ DL 82391.

¹⁵ A püspöki titkár szerepéhez a késő-középkori püspöki kancelláriában lásd DINCĂ 2013:65, 74–75.

¹⁶ 1520: *Francus* János, lásd LUKCSICS Pál (1931), *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. XII. kötet. Budapest. 417. 1524: Márton, lásd BUNYITAY 1893:29.

¹⁷ Kovács Mihai (2020a), Várdai Ferenc erdélyi püspök egyházi és világi helyettesei. Erdélyi Múzeum 82,4. 47–64, különösen 52.

gyét mutatja: a magánlevelek dominálnak, szinte mindegyik darabon szerepel aláírás, amely nem mindig saját kezű, a betűformák tekintetében a legtöbb levél ötvözi a gótikus kurzíva és a humanista írás sajátosságait, a „tisztn” humanista oklevelek többnyire kiemelt fontosságú kérdéseket tárgyaló nyílt alakú levelek. A titkár (*secretarius*) elnevezés megjelenése is arra utal, hogy Várdai Ferenc kancelláriájának vezetői számára nem volt idegen a humanista írásbeli műveltség.¹⁸ A B típusú meghívólevélre jellemző, gótikus és humanista elemeket ötvöző íráskép jellemző volt a humanista műveltséggel kontaktusba kerülő, 1500 körüli erdélyi értelmiségiek között.¹⁹ Így arra is lehet következtetni, hogy a püspöki udvarban tevékenykedő írnokok némelyike is elsajátította a humanista értékrendhez való csatlakozást jelző új írásforma megoldásait.²⁰

A levelekkel kapcsolatban felmerül továbbá a futárok kérdése. Várdai Ferenc más levelei, illetve a gyulafehérvári provizor számadáskönyvei alapján arra lehet következtetni, hogy ezt a szolgálatot a főpapi udvarban tevékenykedő ifjú familiárisokra bízták.²¹ Elképzelhető, hogy a meghívólevelek kiosztásában több futár is közreműködött. Az eljuttatás nehézségei mellett az alapos előkészületek szükségessége is közrejátszott abban, hogy az invitáló levelek az esemény előtt majdnem két hónappal keletkeztek.

Ahhoz, hogy a püspöki kancellária működésének kérdéskörét megnyugtatóan és részletesen lehessen tisztázni, szükség lesz egy részletes paleográfiai és prozopográfiai elemzésre. Ennek fő nehézsége az, hogy, amint a legújabb kutatások kimutatták, a gyakorolt írnokok több írástípust is ismertek és néha ezeket többé-kevésbé tudatosan ötvözték, így az egyes „kezek” felismerése és ezek egymástól való elkülönítése komoly kihívást jelenthet.²²

*Az esemény és a meghívottak,
avagy a meghívólevelek társadalmi funkciója*

Első hallásra furcsán hathat a püspök és a primícia egyetlen mondatban való említése. Várdai karrierjének vázlatos bemutatása alapján feltűnik, hogy 1516 decemberében, amikor megíratta és szétküldte az első miséjére szóló meghívókat, már hét éve volt püspök és belépett erdélyi főpapságának negyedik esztendejébe. Az ő esete korántsem volt egyedülálló a késő középkori egyházban. A Várdai primíciáján részt vevő idősebb hívek emlékezhet-

¹⁸ DINCĂ 2013:74–75, 83–84.

¹⁹ DINCĂ 2020:115–116, 129–131.

²⁰ DINCĂ 2020:102–103.

²¹ LUKCSICS 1931:397, 398, 399, 400, 401, 412; KOVÁCS 2021:241–246.

²² DINCĂ 2013:75; DINCĂ 2020:129–131.

tek még egy korábbi neves főpap, vingárti Geréb László ugyancsak Gyulafehérváron ünnepelt első miséjére.²³ Valószínű, hogy Várdai közvetlen elődje, Perényi Ferenc nem is primíciázhatott, mivel még nem volt nagykorú amikor apja, Perényi Imre nádor befolyásának köszönhetően megkapta az erdélyi püspökséget.²⁴ Várdai Ferenc kortársai közül a szintén humanista műveltségű Csulai Móré Fülöp pécsi püspök is viszonylag idősen mutatta be első szentmiséjét.²⁵ A korban általános jelenségnek számított a pappá nem szentelt személyek püspöki kinevezése, így a példákat még sokáig lehetne sorolni.

A régebbi szakirodalomban sokan úgy vélték, hogy a primícia késleltetése az egyház elvilágiásodásának egyik jele, amely végül a reformációhoz vezetett,²⁶ mások szerint viszont ez a vallásosság elmélyülését, illetve a papság szentségének legmagasabb fokához való méltatlanság tudatosulását mutatja.²⁷ Várdai Ferenc esetében bizonyára a családi helyzet is szerepet játszott az egyházi rend iránti elköteleződés elhalasztásában. Második gyermekként korán szerzett egyházi javadalmakat és minden bizonnyal a kisebb rendeket is felvette, azonban bátyja és apja halálát követően ő lett a családfő.²⁸ Ennek következtében igen valószínű, hogy sokáig számolt egy világi karrier lehetőségével. Hasonló pályára éppen a Várdai családban lehet találni kortárs példát. A püspök testvére, Várdai Mihály, kolozsi főesperes volt, 1524-től a püspöki javak adminisztrátora, bátyja halála után pedig az erdélyi püspöki szék egyik komoly esélyekkel rendelkező várományosa.²⁹ Miután Gosztonyi János lett Erdély új főpapja, Várdai Mihály a világi karrier mellett döntött, 1525-ben már a király *cubiculariusa* volt, később pedig megnősült és a családi birtokok igazgatásával foglalkozott.³⁰

²³ TEMESVÁRY János (1911), Geréb László erdélyi püspök első miséje. *Erdélyi Múzeum* 28,2. 136–137.

²⁴ BUNYITAY Vince (1883), *A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig. I. kötet. A váradai püspökök a püspökség alapításától 1566. évig.* Nagyvárad. 369.

²⁵ SZOVÁK Márton (2020), Újabb adatok Csulai Móré Fülöp diplomáciai pályájához. In DOMOKOS György – W. SOMOGYI Judit, SZOVÁK Márton (szerkesztők) (2020), *Vestigia III. Italianista tanulmányok a magyar humanizmus és a tizenöt éves háború idejéről.* Budapest, Balassi Kiadó. 197–215, különösen 211.

²⁶ POKOLY József (1904), *Az erdélyi református egyház története.* I. kötet. Budapest, Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Állandó Igazgatótanácsa. p. 19–22; TEMESVÁRY 1911:137; TEMESVÁRY János (1922), *Erdély középkori püspökei.* Kolozsvár, Minerva Irodalmi- és Nyomdaintézet. 442–443.

²⁷ MÁLYUSZ Elemér (1971), *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 185–207.

²⁸ NÉZŐ 2009:233.

²⁹ C. TÓTH 2011:81–83; KOVÁCS 2020a:54–55.

³⁰ ÁCS Zoltán (1982), A kisváradai vár XVI. századi hadi krónikája a források tükrében. *Had-történelmi közlemények* 29. 59–70, különösen 62–67; HU - MNL - OL - E 21 - 1567.10.02. – a; HU - MNL - OL - E 21 - 1567.07.25. – a/2.

A primícián jelen levő méltóságok listáját itineráriumuk rekonstruálása révén próbáltam összeállítani, elég kevés sikerrel. Szinte biztos, hogy a király és a nádor nem jelent meg az eseményen,³¹ Szapolyai János viszont Gyulafehérváron volt 1517 februárjának első napjaiban, valószínűleg éppen a püspöki primícia alkalmából.³² A főpapok közül csak Beriszló Péter veszprémi püspöknek maradtak fenn az említett dátum körül kiadott levelei,³³ róla teljes bizonyossággal lehet állítani, hogy akkor nem volt Gyulafehérváron. Valószínű, hogy Várdai püspökszentelése *per saltum*, nem sokkal a primícia előtt történhetett.³⁴ Ha ez a hipotézis igaz, akkor minimum három püspöknek jelen kellett lennie a szentelési szertartás elvégzéséhez. Elképzelhető, hogy köztük volt Szatmári György pécsi püspök és Bakócz Tamás esztergomi érsek, akik Várdai előmenetelét támogatták, a későbbiekben pedig politikai szövetségesei voltak.³⁵

Azt sem lehet tudni, hogy a Várdai család tagjai közül kik jelentek meg rokonuk primíciáján. A püspök öccsének, Várdai Jánosnak másfél hónappal később kelt levele arról tanúskodik, hogy ő biztosan nem volt ott. Azt már nehezebb megmondani, hogy egyáltalán hivatalos volt-e: egyrészt csak hírből hallott a jeles eseményről, másrészt sajnálkozik, hogy sokrétű teendői miatt nem mehetett el Gyulafehérvárra.³⁶

Két szempontból is meglepő lehet, hogy Várdai meghívói éppen a királyföldi szász levéltárakban maradtak fenn. Elsősorban köztudott, hogy mind Szeben, mind Brassó kívül esett az egyházmegye határain, tehát az itteni papok és hívek nem tartoztak a gyulafehérvári püspök joghatósága alá. Ezenfelül az erdélyi szász historiográfia hosszú ideig hangsúlyozta a helyi klérus és az erdélyi főpapok közötti feszültségeket, amelyek elkerülhetetlen módon a reformáció eszméinek elfogadásához vezettek. Ezzel szemben az újabb kutatások jelentős mértékben árnyalták a szászság és az erdélyi püspökség közötti kapcsolatról alkotott képet, bebizonyítva egymásrataltságot számos egyházi, társadalmi, katonai és gazdasági kérdésben: az erdély

³¹ DL 22882, 34177, DF 250712.

³² DF 275321.

³³ DL 105674, 32830.

³⁴ SZOVÁK 2020:211, 110. jegyzet.

³⁵ Várdai és az említett főpapok kapcsolatához lásd NEUMANN Tibor (2015), Bulgária – Erdély – Temesvár. Szapolyai János és a parasztháború. In C. TÓTH Norbert – NEUMANN Tibor (szerk.), *Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések). 108; C. TÓTH 2016:17, 19; KOVÁCS 2021:244–245;

³⁶ DL 82473: „Fama est hic apud nos, dominationem vestram reverendissimam primicias suas iam celebrasse. Deus Optimus Maximus det opto ad salutem anime eiusdem, quibus quam libens interfuissem, nescio dicere, sed multe et magne mee cure ac sollicitudines nolluerunt ut ego una quidem hora hinc abessem, quod dominationis vestre quantas hic ego curas sustinuerim et in presens sustineam potest certam esse”.

lyi püspökök gyakran bérmáltak és templomokat szenteltek a Királyföldön, a szászok jelentős része az erdélyi egyházmegye területén élt és ugyanakkor szoros kapcsolatot ápol a Szász Univerzitás elöljáróival, a társadalmi zavargások vagy a gyakori török betörések nélkülözhetetlenné tették a püspök és a szász elöljárók együttműködését, az erdélyi püspöki udvarba érkező áru igen jelentős része szász kereskedőktől származott.³⁷ Így érthető, hogy Várdainak is elemi érdeke volt a „jó szomszédi viszony” fenntartása.

A különféle méltóságok meghívása az együtt-ünneplés mellett arra is volt hivatott, hogy megtartsa, illetve megerősítse a püspök kapcsolati hálóját,³⁸ amely hatalmának és hivatali továbblépésének nélkülözhetetlen eleme volt. A magasrangú vendégek megjelenése ezenfelül reprezentációs céllal is bírt. Ezáltal a püspök nem csak megerősítette, de meg is mutathatta igen kiterjedt kapcsolatait, ezzel bizonyítva kiemelkedő társadalmi szerepét.

A meghívottak ajándékokkal is érkeztek a jeles eseményre, az ünnepség anyagi vonzatának azonban nem maradt írásos nyoma és ma már nem tudni, hogy a gyulafehérvári székesegyház és a püspöki palota „felső termeinek” értékes inventáriumában³⁹ volt-e olyan tárgy, amely Várdai primíciájának alkalmából került oda. Esetleg ide sorolható egy, a brassóiaktól kapott szőnyeg, amit Várdai végrendeletében említ, de a város számadáskönyveiben nem szerepel.⁴⁰

Az egyházi szertartás azáltal, hogy középpontba állítja a papot, félreértetlenül szemlélteti a klerikusok és laikusok közötti fölé-alá rendelt viszonyt. A Várdai Ferenc püspök udvarában keletkezett számadáskönyvek arról tanúskodnak, hogy az erdélyi főpap figyelt is az általa végzett szertartások kiemelt ünnepélyességére. A rendszerint csak ünnepekkor celebrált püspöki misékre jó minőségű viaszgyertyákat vásároltak, ezek száma az illető ünnep jelentőségével arányosan nőtt.⁴¹ Igen valószínű, hogy a primíciát még gondosabban előkészítették, mint a „rendes” ünnepi miséket.

³⁷ A korábbi releváns szakirodalmat is idézi: Adinel Ciprian DINCĂ (2017), *Instituția episcopală latină în Transilvania medievală (sec. XI/XII–XIV)*. Cluj-Napoca, Argonaut – Mega. 240–281; Kovács Mihai (2019b), Die Beziehungen zwischen der Sächsischen Nationsuniversität und dem Bistum Siebenbürgen am Vorabend der Reformation (1513–1524). *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 42/113. 36–44.

³⁸ Vö. HANÁK–SZABÓ 2021:69.

³⁹ Ld. LUKCSICS 1931:421–422; VEKOV 1996:455–470.

⁴⁰ BUNYITAY 1893:29; Vö. *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen* (1886). Band I. Kronstadt, Römer und Kammer. 529: A brassóiak 1523-ban ajándékoztak egy szőnyeget egy közelebről meg nem nevezett püspöknek.

⁴¹ LUKCSICS 1931:391, 395, 399, 401, 417. Felmerülhet esetleg, hogy a számadáskönyvben említett *lucerna* olajlámpát is jelentett, ennek viszont ellenmond egyrészt a viszonylag nagy tételű, folyamatos vásárlás, ami újratölthető lámpák esetében nem volna indokolt, másrészt a püspöki palota inventáriumában található *particule lucernarum* tétel, ami bizonyosan gyertyadara-bokra vonatkozik (lásd LUKCSICS 1931:423).

A székesegyház erős kivilágítása egyszerre szolgálta a liturgia ünnepélyességének hangsúlyozását és a püspök reprezentációs céljait. A főpap bőkezűségét jelezte a misén szolgáló akolitusok 4–5 dénárral való megajándékozásának szokása.⁴²

Sajnos, a pápai búcsúlevél és a vikárius korábbi, plébánosokhoz intézett levele jelenlegi ismereteim szerint nem maradt fenn. De ezek hiányában is elmondható, hogy a pápai búcsú kieszközlése több szempontból is értékes volt az újmisési püspök számára. Egyrészt biztosította a püspöki reprezentáció szempontjából igen fontos hívősereg nagy létszámát, ugyanakkor szemléltette a főpap spirituális hatalmát. A búcsú kieszközlése révén Várdai egy társadalmi elvárásra is válaszolt, ugyanis méltóságánál fogva felelős volt azért, hogy a rá bízott híveket közelebb vezesse az üdvösséghez.

A főpapi méltóság további velejárója a személyes vallásosság. Véleményem szerint nem véletlen az, hogy a meghívók a szeplőtelen fogantatás ünnepén keltek, a primícia kítűzött időpontja pedig közel esett gyertyaszentelő Boldogasszony napjához. Valószínű, hogy ez a választás a püspök kiemelt Mária-tiszteletét volt hivatott kiemelni. Egyáltalán nem meglepő, hogy az első mise vasárnapon zajlott. Az Úr napjának szakrális jellege és az ebből adódó munkaszüneti parancs ideálissá tette egy ilyen esemény megszervezésére.⁴³

A primíciát a püspöki palotában rendezett lakoma követte, amely egyszerre mutathatta ki a főpap gazdagságát és nagylelkűségét. Az ünneplés világi részéről szóló feljegyzés nem maradt fenn az eddig ismert forrásokban, azonban a Várdai családi levéltárában megőrzött számadáskönyvek, illetve a főpap végrendelete rávilágítanak a főpapi lakomák néhány jellegzetességére. Az elfogyasztott éledelek közül nem hiányozhatott a borjú- és tulokhús, vagy az úri ínycsésnek számító csirke, galamb, gerle és káposzta, a savanyú káposzta, vaj és sajt, oliva- és lenolajjal megkésztve, sóval, borsóval, sáfránnyal vagy szegfűszeggel fűszerezve. Sajnos, az említett források nem tájékoztatnak mindezen összetevők felhasználásáról, az elfogyasztott éledelek receptjeiről. Mindenesetre az úri asztal ellátása nagyszámú szolgáló személyzet bevonását tette szükségessé. A püspöki uradalom területén, az udvarbíró irányítása alatt több tucatnyi napszámos gondoskodott a földek megműveléséről, illetve az állatok és halastavak gondozásáról. A püspök konyháján és ebédlőjében dolgozó számos alkalmazott között volt udvarmester, főszakács, több szakács és segéd, egy fűszerkeverésre szakosodott borsoló, illetve néhány pék. Az uraság kamrájáról kulcsár gondoskodott, az asztalterítők és egyéb textíliák tisztítása pedig a mosónő munkaköréhez tartozott. A különleges, részben Itáliából beszerzett edények,

⁴² LUKCSICS 1931:396, 399, 401.

⁴³ Vö. HANÁK–SZABÓ 2021:77–78.

evőeszközök és világításra szolgáló alkalmatosságok is elkápráztathatták a főpap vendégeit.⁴⁴ Összességében azt lehet mondani, hogy az erdélyi püspök konyhája és asztala ételbőség és minőség, személyzet és látvány tekintetében is korának viszonylatában magas színvonalú lehetett, és minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a primícia napjának emléke kulináris szempontból is felejthetetlené váljon.

Következtetések

A meghívók keletkezésével kapcsolatban elmondható, hogy a világiaknak és egyháziaknak szánt, mind tartalmukban, mind formájukban különböző variánsok két külön írnok tollából születtek, akik a püspöki titkár irányítása alatt tevékenykedtek. Elképzelhető, hogy ezek az írnokok, akik közül legalább az egyik elsajátította már a humanista írásforma alapjait, nem álltak állandóan a püspök szolgálatában, hanem alkalmi megbízást kaptak erre a feladatra. Mindenesetre, a püspöki udvar írásbeliségével kapcsolatos kérdések kielégítő megválaszolásához további kiterjedt kutatásokra van szükség.

A fenti sorok is bizonyítják, hogy a pusza információközlésen túl, a meghívólevelek a főpap kapcsolati hálójának erősödését is szolgálták. Egyszerű külsejük ellenére, a fent vizsgált irományok a főpapi reprezentáció fontos eszközei voltak, mivel egy olyan eseményt jeleztek, amely arra volt hivatott, hogy kimutassa Várdai Ferenc hatalmát, tekintélyét, gazdagságát, nagylelkűségét, kötelességudatát és vallásosságát.

Függelék

Az 1516. december 8-án kelt meghívólevelek átírása

A csoport

1. A Szebeni példány

Román Nemzeti Levéltár Szeben Megyei Levéltára (Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Sibiu), Szeben Város és Szék levéltára (Fond Magistratul Orașului și Scaunului Sibiu), Középkori Oklevelek Gyűjteménye (Colecția de Documente Medievale), U.V. sorozat, 199. sz.; DF 246096.

Eredeti, papír, zárópecsét töredékeivel.

⁴⁴ Lásd Kovács Mihai (2020b), Masa curții episcopale de la Alba Iulia la începutul secolului al XVI-lea. *Historia Urbana* 28. 27–46.

Prudentes et circumspecti amici nobis honorandi, salutem cum dilectione.

Significandum duximus vobis, quod nos, Deo annuente, die dominico proximo ante festum purificationis Beatissime Virginis Marie proxime affuturum, primicias nostras in hac ecclesia nostra Albensi celebrare decrevimus. Quare rogamus vos per presentes, ut ad predictum diem dominicum, pro nostro et ecclesie nostre decore, hic apud nos esse et constitui curetis, in quo nobis singulariter complacebitis, ob quod nosque vicissim omni nostro favore et charitate vos et unumquemque vestrum prosequemur.

Ex castro nostro Albensi, in festo conceptionis Beatissime Virginis Marie, anno Domini 1516.

Franciscus de Warda, episcopus Transsilvanus

<A lap alján, más egykorú kéz bejegyzése:> Magnificis, egregiis ac nobilibus dominis.

<A hátlapon:> Prudentibus et circumspectis iudici et iuratis <ac magistri civium>⁴⁵ necnon toti consulatui civitatis Cibiniensis, amicis nobis honorandis>⁴⁵.

2. A brassói példány

Román Nemzeti Levéltár Brassó Megyei Levéltára (Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Brașov), Brassó Város Levéltára (Fond Primăria Orașului Brașov), Stenner-Gyűjtemény (Colecția de documente Stenner), II. sorozat, I. kötet, 56. sz.; DF 246414.

Eredeti, papír, zárópecsét töredékeivel.

Prudentes et circumspecti amici nobis honorandi, salutem cum dilectione.

Significandum duximus vobis, quod nos, Deo annuente, die dominico proximo ante festum purificationis Beatissime Virginis Marie proxime venturum, primicias nostras in hac ecclesia nostra Albensi celebrare decrevimus. Quare rogamus vos per presentes, ut ad predictum diem dominicum, pro nostro et ecclesie nostre decore, hic apud nos esse et constitui curetis, in quo nobis singulariter complacebitis, ob quod nosque vicissim omni nostro favore et charitate vos et unumquemque vestrum prosequemur.

Ex castro nostro Albensi, in festo conceptionis Beatissime Virginis Marie, anno Domini 1516.

Franciscus de Warda, episcopus Transsilvanus

<A hátlapon:> Prudentibus et circumspectis iudici et iuratis ac magistri civium necnon toti consulatui civitatis Brassoviensis, amicis nobis honorandis.

⁴⁵ Vágás miatt olvashatatlan szövegrész, kiegészítés a brassói példány alapján.

B csoport

1. A Máté brassói dékánnak címzett példány

Brassó, Ágostai Hitvallású Szász Evangélikus Egyházközség Levéltára (Archiv der Honterusgemeinde), Barcasági káptalan levéltára, I. E sorozat, 83. sz.; DF 286620.

Eredeti, papír, zárópecsét töredékeivel.

Honorabilis nobis in Christo sincere dilecte, salutem cum dilectione.

Significandum duximus fraternitati vestre, quod nos, Deo annuente, die dominico proximo ante festum purificationis Beatissime Virginis Marie proxime affuturum, primicias nostras in hac ecclesia nostra Albensi celebrare decrevimus. Quare hortamur vos per presentes, ut ad predictum diem dominicum, pro nostro et ecclesie nostre decore, absque occasione aliqua, hic apud nos esse et constitui curetis, in quo nobis singulariter complacebitis, ob quod nosque vicissim omni nostro favore et charitate paterna vos prosequemur. Ceterum noveritis, quod littereque venerabilis et egregii Melchioris doctoris, canonici et vicarii huius ecclesie nostre Albensis, ad vos deferuntur, de et super plenaria indulgentia et absolutione nobis a Sancta Sede Apostolica ad illum videlicet unum diem celebrationis primitiarum nostrarum clementer data et concessa, quas volumus, ut vestris parochianis publice promulgetis et promulgari faciatis, aliud autem in hiis rogamus, veluti fratrem nostrum in Christo dilectum, ne feceritis.

Ex castro nostro Albensi, in festo Conceptionis Beatissime Virginis Marie, anno Domini 1516.

Franciscus de Warda, episcopus Transsilvanus

<Hátlapon:> Venerabili et egregio Matheo, decretorum doctori, plebano de Fekethehalom, decano Brassowiensi, fratri nobis in Christo sincere dilecto.

2. Az Antal brassói plébánosnak címzett példány

Brassó, Ágostai Hitvallású Szász Evangélikus Egyházközség Levéltára (Archiv der Honterusgemeinde), Barcasági káptalan levéltára, I. sorozat, A37 gyűjteményes kézirat, f. 11r-v; DF 286620.

Eredeti, papír, zárópecsét töredékeivel.

Honorabilis nobis in Christo sincere dilecte, salutem cum dilectione.

Significandum duximus fraternitati vestre, quod nos, Deo annuente, die dominico proximo ante festum purificationis Beatissime Virginis Marie proxime affuturum, primicias nostras in hac ecclesia nostra Albensi celebrare decrevimus. Quare hortamur vos per presentes, ut ad predictum diem dominicum, pro nostro et ecclesie nostre decore, absque occasione aliqua, hic apud nos esse et constitui curetis, in quo nobis singulariter complacebitis, ob quod nosque vicissim omni nostro favore et charitate paterna vos

prosequemur. Ceterum noveritis, quod littereque venerabilis et egregii Melchioris doctoris, canonici et vicarii huius ecclesie nostre Albensis, ad vos deferuntur, de et super plenaria indulgentia et absolutione, nobis a Sancta Sede Apostolica ad illum videlicet unum diem celebrationis primitiarum nostrarum clementer data et concessa, quas volumus, ut vestris parochianis publice promulgetis et promulgari faciatis, aliud autem in hiis rogamus, veluti fratrem nostrum in Christo dilectum, ne feceritis.

Ex castro nostro Albensi, in festo Conceptionis Beatissime Virginis Marie, anno Domini 1516.

Franciscus de Warda, episcopus Transsilvanus

<*Hátlapon:*> Venerabili Anthonio, artium liberalium magistro, plebano civitatis Brassowiensis, fratri et amico nobis in Christo sincere dilecto.

„Videmus nunc per speculum”

Juan Álvaro de Cienfuegos *Aenigma Theologicum* című
művének előlapja

Bevezetés: szereplők, művek, kéziratok és metszetek

Amikor a spanyol jezsuita bíboros 1735-ben pécsi püspökként bekapcsolódik a Magyar Királyság és ezzel a magyar kultúra művelődés- és egyháztörténetébe, sem nem fiatal, sem nem tapasztalatlan. Az asturiai Agüerínában, előkelő családból 1657-ben született Juan Álvaro de Cienfuegos Villazón Salamancában jogot tanult, később pedig – immár a jezsuita szerzetesi képzés birtokában – Santiago de Compostelában a filozófia tanára lett. Ávilában elnyert teológiai doktorátusa birtokában tért ezután vissza Salamancába, ahol teológiai tanárként hozzákezd ahhoz a jellegzetesen barokk, egyben jezsuita pályafutáshoz, amely egyrészt művek sorozatát termette,¹ másrészt szürke eminenciási szerepének köszönhetően lényeges befolyást gyakorolt az európai egyház- és birodalmi politikára. Az ehhez vezető úton elsőként Castilla tartomány Habsburg-párti tengernagy-kormányzója a tanácsadójának kéri föl, majd amikor a spanyol trónon uralkodóváltás történik, Cienfuegos előbb – a Bécsbe távozott korábbi spanyol király, immár VI. Károly (1711–1740) császár és király híveként – Lisszabonba menekülve-távozva ott igyekszik a Habsburg-érdekeket érvényesíteni, később pedig Bécsbe kerül, ahonnan kiindulva követi megbízatásokkal Hollandiát és Angliát is megjárja. Mindezen szolgálataiért a császár bíborosi kalapot kérvényezett számára, amelyet Cienfuegos 1720-ban meg is kapott.

A bécsi – udvari – és római – pápai – környezet merőben új perspektívákat nyitott meg számára. Egyrészt folytatta teológiai munkásságát, másrészt bekapcsolódott az Egyház nemzetközi kormányzásába. Ennek köszönhetően nyert el két szicíliai méltóságot: 1721-ben Catania püspöki, majd pedig 1725-ben Monreale érseki székét, melyektől azután a spanyol támadás 1735-ben fosztotta meg. Ekkor jelölte VI. Károly császár, nevezte ki XII. Kelemen pápa (1730–1740) pécsi püspökké.² Jóllehet, az európai poli-

¹ Például Álvaro de CIENFUEGOS (1702), *La heroyca vida, virtudes y milagros del San Francisco Borja*, Madrid, Infanzon; valamint Uő (1728), *Vita abscondita seu speciebus eucharisticis velate*, Roma, Rubéis.

² Rövid életrajz található: Samuel TIMON (1745), *Purpura Pannonica sive vitae et res gestae cardinalium, Cassoviae* [Kassa], Typ. academ. Soc. Jesu, 368–379.; Norbert HUBER (1967), *Österreich und der Heilige Stuhl vom Ende des spanischen Erbfolgekrieges bis zum Tode Papst*

titkai viszonyok és előrehaladott életkora miatt nem nyíltott lehetősége valaha is a Magyar Királyságba s így a Pécsi Egyházmegyébe utazni, mégis igyekezett legalább célzott útmutatásokkal irányítani az egyházmegyét.³ Ennek egyik ékesszóló bizonyítéka az az *Epistola pastoralis*, amelyet 1737-ben intézett az egyházmegye papságához, illetve a város méltóságaihoz és valamennyi lakójához,⁴ és amelynek bemutatását egy későbbi alkalomra ígérhetjük.

Tudományos téren a legfontosabb műve az *Aenigma theologicum* (1717)⁵ című kétkötetes értekezése, amelynek első kötetét a Szentháromság titkának, második kötetét Isten benső életének – tehát voltaképpen ugyanannak a témának – szentelte. Az igényes munkához illően vagy a szerző, vagy bécsi udvari kiadója rézmetszetet rendelt, amely jellegzetesen barokk mivoltával, részletességével, gazdag képi világával és tudatos kompozíciójával igen összetett ikonográfiai programot hordoz. Az alábbiakban megkíséreltem egyrészt ezt az ikonográfiai programot a részletek gondos elemzése, illetve azok elméleti háttérének bemutatása révén föltárni, másrészt rámutatni, hogyan képezi a rézmetszet – mint a képíró művészi produktuma – elválaszthatatlan részét – *ad instar speculi* – magának az értekezésnek.

Az említett képíró, Hieronymus Böllmann (†1735) körülbelül 1705–1735 között tevékenykedő nürnbergi rézmetsző és kiadó volt, aki mitológiai és keresztény témákkal egyaránt foglalkozott.⁶ Gyakran kész festmények alapján dolgozott, amelyeket rézmetszetté, így sokszorosíthatóvá alakított. Akárcsak az itt tárgyalandó metszetét, más képeit is a maga korának barokk jegyei jellemzik: gondosan megtervezett kompozíció, erős fény-árnyék el-

Klemens 'XI. (1714–1721), Wien, VÖAW, 184–193; továbbá: <https://dbe.rah.es/biografias/12148/alvaro-cienfuegos> (2021. június 4.)

³ „Cienfuegos távolléte és idős kora ellenére aktívan és kitartóan igyekezett részt venni az egyházmegye kormányzásában. Ehhez kijelölte azon személyeket, akik Pécsen [helyesen: Pécssett, M. I.] közvetítették utasításait, segítették munkáját.” GÖZSY Zoltán (2018), Cienfuegos Alvarez, Pécs spanyol püspöke. In VITÁRI Zsolt (szerk.) (2018), *Globális vetületek (Ünnepi kötet Fischer Ferenc 65. születésnapjára)*, Pécs-Budapest, PTE BTK Történettudományi Intézet – Fakultás Kiadó, 283.

⁴ Álvaro de CIENFUEGOS (1737), *Epistola pastoralis cardinalis Albani – episcopi Quinque Ecclesiensis XI. Kalendae Iulias, Romae*, [s. t.], 1737. A levél megtalálható Pécssett, a Klimo Könyvtárban, a CC. I. 3/8. jelzet alatt

⁵ Álvaro de CIENFUEGOS (1717), *Aenigma theologicum, seu potius aenigmatum et obscurissimarum quaestionum compendium*, Vienna, van Ghelen. Az elemzés alapjául szolgáló példány megtalálható: Österreichische Nationalbibliothek, Wien, jelzet: 310983-D Alt Mag; VD18 90770285. A mű megtalálható Pécssett, a Klimo Könyvtárban, a BB. III. 10-11. jelzet alatt, továbbá az Egri Főszékesegyházi Könyvtárban, a GG IV. 5-6. is. Az utóbbiban a rézmetsző neve a bekötéskor – az első kötetben éppen a fölismerhetőségig, a másodikban csak félig – hosszában félbemetszetett.

⁶ Legkönnyebben hozzáférhetők a braunschweigi Herzog Anton Ulrich-Museumban, illetve annak interneten (is) megtekinthető rézmetszet-tárában: <http://www.virtuelles-kupferstichkabinett.de/de> (letöltés: 2021. július 2.)

lentétek, a legapróbb részletekig menő kidolgozottság, valamint az érzelmek finom és igen kifejező ábrázolása.⁷

Főalakok

A képet két, korántsem egyenrangú főalak uralja. Különbségük egyrészt méretükben, másrészt pozíciójukban, harmadrészt pedig, amint később kiderül, metafizikai lényegükben rejlik. Kézenfekvő lenne a kép jobb felső harmadában elhelyezkedő női alakot Szűz Máriaként azonosítani. Erre utalna a jobb felkarjához támasztott kereszt, illetve akár a kezében tartott képen, valójában, amint mindjárt látjuk, tükrön látható, a Cienfuegos-értekezés tárgyát képező Szentháromság hagyományos ábrázolása is: az Atya idősebb férfiként, a Fiú keresztet tartó fiatalabbként, fölöttük pedig a Szentlélek szimmetrikus madáralakként, mégpedig a szentírási szöveghelyre alapozottan galambként.⁸ A női alak könnyen fölismerhető attribútumain túl figyelemreméltónak tűnik két további jellegzetesség is, amelyek az azonosításban segítségünkre lehetnének: egyrészt a ruhával egybefüggő, a haját teljes mértékben takaró, csak az arcot látni engedő lepel, másrészt pedig az enyhén meghajló testtartás, illetve a jóságot sugárzó arckifejezés, melyek hagyományosan Szűz Mária ábrázolásain jelennek meg.

A női alakról azonban éppen az egyértelmű, hagyományosan Máriára utaló ikonográfiai jelek hiányoznak: egyrészt a kiemelt üdvtörténeti szerepére emlékeztető bármiféle utalás (pl. a gyermek Jézus), esetleg a szüzességet jelző három csillag (a homlokon és a két vállon), továbbá bárminemű betűjel, vagy szimbólum, mely a Mária névre utalna (M, különálló, vagy egymásba csúsztatott M és A betűk, illetve a ΜΡΘΥ, azaz *méter theou*, Isten anyja kifejezés görög rövidítése). Még ha nem egészen szokatlan is, hogy a kereszténység központi jelképét, a keresztet tartja, annak talán legtitokzatosabb hittitkát, a Szentháromságot ábrázoló ovális tükrő mindenképpen meglepő. Az alak helyes értelmezésében még egy elem segít, mégpedig a kép felső, szívárványhoz hasonlatos ívén húzódó fölirat: „Hoc signum foederis

⁷ Különösen igaz ez éppen a *Krisztus a Getszemáni-kertben* című képre.

⁸ „Megkeresztelkedése után Jézus nyomban feljött a vízből. Akkor megnyílt az ég, és látta, hogy az Isten Lelke mint galamb leszállt és föléje ereszkedett.” Mt 3,16. „Amikor feljött a vízből, látta, hogy megnyílik az ég, és a Lélek galamb alakjában leszáll rá.” Mk 1,10. „Jézus is fölvetette a keresztiséget, és amikor imádkozott, megnyílt az ég, és a Szentlélek galamb alakjában leszállt rá. Szózat is hallatszott az égből: »Te vagy az én szeretett Fiam, benned telik kedvem.«” Lk 3,21b–22. „Ezután János tanúsította: „Láttam a Lelket, amint galamb alakjában leszállt rá a mennyből, s rajta is maradt.” Jn 1,32.

inter vos.”⁹ Az idézet és hátere szabad utalás a vízözön után Isten és ember között létrejött, a szivárvánnyal jelzett szövetségre.¹⁰ Ha pedig még a megrendelő jezsuita mivolta is eszünkbe jut, földidézhetjük a római II Gesù templom északkeleti, Szent Ignác-kápolnáját, pontosabban, mellékoltárát is, ahol a bal oldalon az erőteljes nőalakként, egyben pedig a metszeten látothoz igencsak hasonlóként ábrázolt Hit győzedelmeskedik a Bálványimádás fölött, a jobb oldalon pedig egy hasonló nőalakként fölbukkanó Vallás győzi le az Eretnekséget.¹¹ Mindezek fényében a nőalak vagy a teológiát mint tudományt, vagy a teljes hitletéteményt, vagy pedig, ami talán a legvalószínűbb, ezen hitletéteményt őrző Anyaszentegyházat jelképezi,¹² amely megszemélyesített ábrázolásokban nőként jelenik meg;¹³ az itt látható nőalak tartása, tekintete és ruházata pedig illik az ikonográfiai hagyományhoz.

A kép másik főalakja a bal alsó harmadban látható, jezsuita habitust viselő középkorú pap, aki térdre ereszkedve, pillantásával pedig segítségben reménykedve egyrészt bal kezének gesztusával alázatosságról és engedelmességről tesz tanúbizonytságot, másrészt jobb kezével a földön heverő könyvre mutat. A testtartás és a gesztusok hagyományosak, az egyediséget a könyv fölötött lapjai hordozzák, melyek Szent Pálnak a Korintusiakhoz írott első leveléből származó idézetet mutatnak: *Videmus nunc per speculum, in aenigmate. ad Cor J C. J 3*.¹⁴ Jóllehet, a szöveg nemcsak nem az egyetlen szöveg, de nem is az egyetlen mondat a képen, ám mivel ez a kép egy könyv előzékén látható, bizvást tarthatjuk a legfontosabbiknak, mely

⁹ „Ez a szövetség jele köztetek.” – szinte szó szerinti idézete, illetve összefoglalása az alábbi lábjegyzetben szereplő szentírási helynek. Már a létrejött állapotot fejezi ki, míg az alább szereplő pontos idézet a jövőre utal.

¹⁰ „Aztán így szólt Isten: »Ez legyen jele a szövetségnek, amely fennáll köztem és köztetek, meg a veletek levő minden élőlény között minden nemzedékre: szivárványt helyezek a felhőkbe: ez legyen a szövetség jele köztem és a föld között.« [...] Isten így szólt Noéhoz: »Ez annak a szövetségnek a jele, amelyet létrehoztam köztem és minden földi lény között.«” Ter 9,12–13; 17. A traktátus alapállásához pontosan illeszkedő, az örök szövetségnek, illetve Isten meg nem szűnő támogatásának gondolatát fejti ki Szent Ágoston: „Quod testamentum posuit Deus inter se et homines atque omnem animam vivam, ne perdat eam diluvio, arcum qui apparet in nubibus (Gen. IX, 1–17), qui nunquam nisi de sole resplendet: illi enim non pereunt diluvio separati ab Ecclesia, qui in Prophetis et omnibus divinis Scripturis tanquam in Dei nubibus agnoscunt Christi gloriam, non quaerunt suam.” AUGUSTINUS HIPONENSIS: *Contra Faustum Manichaeum*, XXII (PL 42,266).

¹¹ Az II Gesùban található szoborcsoportokra Fáy Zoltán, a Magyar Ferences Könyvtár vezetője hívta föl figyelmemet, ezúton köszönöm a segítségét.

¹² Az Egyházra anyaként először Ireneusz utal (*Adversus Haereses*), pontosan azután Cyprianus nevezi meg: „Habere iam non potest Deum patrem, qui Ecclesiam non habet matrem.” CYPRIANUS CARTHAGINENSIS: *De unitate ecclesiae*, VI, PL 4,503A.

¹³ Egyik legismertebb ábrázolása a Monte Cassinó-i apátság tizenegyedik századi zsolttáros-könyvében látható.

¹⁴ „Most tükör által, homályosan” – sc. látunk; 1Kor 13,12a.

magának a mű tárgyának nehézségére hívja föl a figyelmet. A tudós emberi igyekezet ellenére ugyanis a Szentháromság titka aligha tárható föl a maga teljességében, az csak a mennyországban lesz megismerhető. Az erre utaló részlet, amely a két mondatból álló szentírási vers első mondatának második fele¹⁵ itt nem bukkan föl. Mindenesetre a szentírási hely, amely mottóként és szellemi alapállásként is értelmezhető, összhangban áll a papi személy alázatosságát hirdető viselkedésével – aminek azonban éppen a rámutató gesztus mondhat ellent. Ez ugyanis egyrészt a megismerés részleges voltának tudatában az arra történő figyelmeztetésnek tűnik, másrészt viszont büszkeséget is rejt, mintha így szólna: íme, a mű.¹⁶ Mégpedig az a mű, melynek tárgya a nőalak kezében látható tükörben jelenik meg, vagyis, amint az idézet szól, tükör által, kissé homályosan.

Az emberi beszéd hagyományos képi ábrázolásmódja, vagyis a két alapot összekötő szövegszalag az elkészült és az Anyaszentegyháznak bemutatott könyv fölötti büszkeséget azonban máris zárójelbe teszi. Míg a papi személy alázatos tartása és büszke gesztusa minden befogadó számára kézenfekvő, a szövegszalag értelmezése már bizonyos jártasságot kíván meg, így a sejtetőleg magát a szerzőt megtestesítő pap valódi lelkiállaga nem mindenki számára tárul föl. A szalag fölirata a csak lelőhellyel megadott szentírási részlet mondanivalóját hangsúlyozza,¹⁷ hiszen a dadogást szinte hallatni kívánó három betű (A, A, A) éppen a gyermek szóbeli ügyetlenségére utal.¹⁸

¹⁵ „*tunc autem facie ad faciem*,” azaz: „akkor színről színre” (1Kor 13,12b). A korabeli befogadói közönség nyilvánvalóan azonnal fölismerte és folytatta az idézetet, amely a hittitkok reménybeli teljes megismerését helyezte kilátásba, amint már Szent Ágoston rámutatott: „Dico enim vobis, quia Angeli eorum in coelis semper vident faciem Patris mei, qui in coelis est (*Matth.* XVIII,10). Sicut ergo illi vident, ita et nos visuri sumus: sed nondum ita videmus. Propter quod ait Apostolus, quod paulo ante dixi, Videmus nunc per speculum in aenigmate, tunc autem facie ad faciem.” AUGUSTINUS HIPONENSIS, *De civitate Dei*, XXII,19,1, PL 41,796. Másutt pedig: „Certa enim fides utcumque inchoat cognitionem: cognitio vero certa non perficitur, nisi post hanc vitam, cum videbimus facie ad faciem (1 Cor. XIII,12).” AUGUSTINUS HIPONENSIS, *De Trinitate*, IX,1,1, PL 42,961.

¹⁶ Külön érdekesség, hogy a hazai példányokban található rézmetszetek között föllelhető egy apró különbség: a pécsi Klimó Könyvtárban őrzött példányban a jezsuita alak előtt, kinyitva heverő kötet mögött, a csukott, fölállított könyv fedőlapján a kereszttel díszített IHS betűk láthatók. Ez az itt vizsgált bécsi, továbbá az egri példányban nem látható: ezekben a félművekben álló könyvet csak egyszerű ovális díszíti.

¹⁷ Jer 1,6: „Jaj, Uram, Isten! Nézd, nem tudok én beszélni, hiszen még ifjú vagyok.”

¹⁸ A már hallottakon túl nem terjedő beszédbeli képességre, vagyis valójában képtelenségre mutat rá Nagy Szent Gergely: „Sic loquente Domino Ieremias clamavit: A, a, a, Domine Deus, ecce nescio loqui, quia puer ego sum (Ierem., I, 6). Iuxta enim ea verba quae audiebat verba se non habere cognoverat.” GREGORIUS I., *Homiliae in Ezechielem*, VIII,19, PL 76,862B.

Ám a művét az Anyaszentegyháznak bemutató pap személyiségét még két részlet gazdagítja. Kétkötetes értekezésének remélt hatása a kép jobb oldalán bukkan föl, ahol egy ökölbe szorított – talán az imént még alázatos odaadást kifejező? – bal kéz villámokat szór. A cikázó villámok fölirata (*Centeno fulminat igne*) mindenesetre a szerző spanyol nevének latin kibontása és kiegészítése, hiszen Cienfuegos száz tüzet jelent, a fölirat pedig már a százszoros tűz hatásáról szól: *fulminat*, azaz százszoros tűzzel villámlik. Nyoma sincsen itt alázatnak, sokkal inkább a lelkiismeretes tudományos fölkészültség és a mély hit eredményezte önbizalom nyer energikus kifejezést. A villámokat szóró kéz mellett pedig egy kupolás, timpanonnal és porticusszal díszített templom stilizált, mégis fölismerhető ábrázolása áll, mely egyrészt földrajzilag értelmezhető térben, másrészt szimbolikusan is elhelyezi a rézmetszeten látható jelenetet. A templom ugyanis a római Piazza del Popolón álló ikertemplomok egyike (a torony takart helyzetéből következően talán inkább az északkeleti Santa Maria in Montesanto és nem a délnyugati Santa Maria dei Miracoli), melyet az elibük táruló térrel, valamint a köztük nyíló Via del Corsoval már a barokk korban is Róma kapujának tekintettek. Itt, a kereszténység központjának kapuja előtt borul térdre a szerző, és ajánlja-mutatja be a hittitkot tárgyaló művét az Anyaszentegyháznak.

Mellékalakok

Angyali tudósok

A szövegszalag által átlósan kettéosztott képmező további emberi, vagy legalábbis antropomorf alakokat tár elénk. A női alaktól balra három, sablonosan ábrázolt ülő alakot látunk, mögöttük egy hozzájuk első pillantásra meglehetősen hasonló negyediket. Az ülő alakokat szövegszalag köti össze a következő fölirattal: *Unitas in Trinitate*, azaz: egység a háromságban – ami a Szentháromság titkának leglényege. A jobb oldali alak a jezsuita rend címerével, az IHS betűkkel díszített könyvet tart, világosan utalva ezzel a szerző jezsuita mivoltára. Ám elképzelhetőnek tűnik, hogy mégsem az ülő alakok tartoznak szorosan össze. Ha megfigyeljük a tekinteteket, föltűnhet, hogy a bal szélső és a középső a hátsó, álló alakra pillant, ám a jobb szélső alak a bal oldalra néz, akinek az ölében könyvet, a lábánál alig észrevehető módon egy sást találunk, azaz Szent János apostol és evangélista hagyományos jelképét. Míg arcuk és alkatuk alapján az első kettő talán inkább nyugodt női alaknak tűnik, a bal oldali, valószínűsíthetően férfialak az álmelködástól még a száját is nyitva felejt. Van is rá oka, hiszen a két mellette ülő fogja a kezét, azaz közvetlen kinyilatkoztatásban részesíti. Mögöttük pedig egyértelműen egy szárnyas angyal tesz lendületes mozdulatot, amelynek eredménye az újabb szövegszalag, Szent János első leveléből (1Jn 5,7–8)

származó idézettel: *Tres sunt qui testimonium dant in terra. Et hi res unum sunt.* (Hárman tanúskodnak a földön. És ez a három egy.)¹⁹

A három, igen hasonló figura kettős jelentést látszik hordozni. Mindegyiknek, éppen a Szentháromságról szóló értekezés élén igencsak kézenfekvő az Ószövetség egyik legtitokzatosabb részletére utalni, mégpedig arra, amikor három ismeretlen férfiú Ábrahámhoz ebédelni tér.²⁰ A jelenetet már az ókeresztény hagyománytól kezdve a Szentháromság előképének, egyfajta rejtett kinyilatkoztatásának tekintették.²¹ Legismertebb ábrázolásai

¹⁹ Az idézet nem vesz tudomást a némely kiadásokban, például a Vulgata Clementinában 8a versként szereplő Comma Johanneumról („[...] in caelo: Pater, Verbum, et Spiritus Sanctus: et hi tres unum sunt. Et tres sunt, qui testimonium dant in terra: spiritus, et aqua, et sanguis: et hi tres unum sunt.”), amely a legkorábbi kéziratokban nem szerepel, és minden bizonnyal kései betoldás. „Da dieses Textstück in allen bedeutenden alten Zeugen fehlt, ist es textkritisch eindeutig als sekundär anzusehen. Der Schwerpunkt der Überlieferung liegt im lateinischen Bereich, hier dringt es ab dem 7./8. Jh. in einen Teil der Vulgata-Handschriften ein. Allerdings ist das 'Comma Johanneum' älter, die erste Bezeugung findet sich in einer Schrift von Priscillian (um 380 n. Chr.), frühere Bezeugungen (bei Tertullian oder Cyprian) sind unsicher. Das 'Comma Johanneum' gelangte über die Vulgata-HS in maßgebliche Textausgaben (Complutensische Polyglotte; Erasmus ab 1522; Stephanus, Beza, Elzevir) und wurde Bestandteil des textus receptus. Besonders für die katholische Kirche gewann das 'Comma Johanneum' Bedeutung als biblische Bezeugung des Trinitätsdogmas. Die neuzeitliche Bestreitung der Authentizität des 'Comma Johanneum' setzte mit J. S. Semler voll ein, heute wird es konfessionübergreifend als sekundär angesehen.” Udo SCHNELLE (2010), *Die Johannesbriefe*, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt. 172.

²⁰ Ter 18,1–8.

²¹ Egyik első efféle értelmezés Iustinos, filozófus és mártír *Párbeszéd a zsidó Tryphónnal* című művében olvasható, ahol a beszélő hosszasan értelmezi az említett szentírasi helyet Tryphónnak és a társainak. A terjengős, idézetekkel túlterhelt részletből elegendő ennyi: „καὶ ἀπιστορῶν πάλιν τὰ προλεχθέντα ἐπιθόμην τοῦ Τρύφωνος· Δοκεῖ σοι ὀφθῆναι ὑπὸ τὴν δρῶν τὴν Μαμβρῆ ὁ θεὸς τῷ Ἀβραάμ, ὡς ὁ λόγος λέγει· Κάκεινος· Μάλιστα. [...] τοῦτον τὸν ἐπὶ τῆς γῆς ἐν ἰδέᾳ ἀνδρὸς ὁμοίως τοῖς σὺν αὐτῷ παραγενομένοις δυσὶν ἀγγέλοις φαινόμενον τῷ Ἀβραάμ, τὸν καὶ πρὸ ποιήσεως κόσμου ὄντα θεόν, τοῦτον νοεῖν ὑμᾶς εὐλόγον ἦν, ὅπερ τὸ πᾶν ἔθνος ὑμῶν νοεῖ.” JUSTINUS (1915), *Dialogus cum Tryphono Judaeo = Die ältesten Apologeten*. Ed. and trad. Edgar Johnson GOODSPEED, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, LVI, 4; 10. „Ismét idéztem az előbb elmondottakat és megkérdeztem Trifónt: Úgy gondolod te is, hogy a mambrei tölgy alatt Ábrahámnak az Isten jelent meg? Valóban úgy – felelte. [...] azt azonban helyénvaló lenne megértenetek, hogy az, aki a vele levő két angyallal együtt férfialakban jelent meg a földön Ábrahámnak, az ez volt és a világ teremtése előtti Isten, mint ezt egész népetek tartja.” JUSZTINOSZ (1984), *Párbeszéd a zsidó Trifonnal* [sic!], = *A II. századi görög apologéták*, ford. VANYÓ László, Budapest, Szent István Társulat, 201; 202. További hagyományos értelmezések: „Abraham paratus excipiens hospitibus (Gen. XVIII, 2), fidelis Deo, impiger ministerio promptus officio, Trinitatem in typo vidit, hospitalitatem religione cumulavit, tres suspiciens, unum adorans; et personarum distinctione servata, unum tamen Dominum nominabat, tribus honorificentiam muneris deferens, et unam significans potestatem.” AMBROSIIUS MEDIOLANENSIS, *De excessu fratris sui Satyrus*, II, 96, PL 16,1342C. „Spiritus autem Domini Spiritum sanctum esse nemo dubitaverit: neque hic ergo evidenter apparet, utrum aliqua ex Trinitate persona, an Deus ipse Trinitas, de quo uno Deo dictum est, Dominum Deum tuum adorabis, et illi servi servies (Deut. VI, 13), visus fuerit Abrahæ. Sub ilice autem Mambre tres viros vidit, quibus et invitatis hospitioque susceptis et epulantibus ministravit.” AUGUSTINUS HIPONENSIS, *De Trinitate*, X,19, PL 42,858. „cum Scriptura præmisisset dicens, Visus est Dominus Abrahæ, non unus aut duo, sed tres apparuerunt viri,

egyrészt a római Santa Maria Maggiore-bazilika diadalívén látható, 440 körül keletkezett mozaikkép, másrészt Andrej Rubljov (1370–1430) orosz ikonfestő 1410 körül föstött Szentháromság-ikonja, amely pedig apró utalások sorozatával jelöli a vendégek, illetve az isteni személyek kilétét. Míg a mozaikkészítő az eseménysort és a vendégek emberi oldalát látszik hangsúlyozni, Rubljovnál pedig félreérthetetlenül három angyal üli körbe az asztalt, addig a rézmetsző az indukció logikai műveletét hívja segítségül az ábrázoláshoz, hiszen éppen az imént elvégzett befogadói erőfeszítés szükséges ahhoz, hogy az álló, egyben pedig egyedülként angyali attribútummal ellátott alakhoz hozzákössük a másik kettőt, és velük szemben külön kezeljük a harmadik ülő alakot, aki a hittitkot éppen fölismeri, munkásságával pedig közvetíteni igyekszik.

Másrészt viszont az ülő alakok gyökeresen eltérő értelmezési lehetősége nyílik meg, ha értelmezni tudjuk a föliratos diadémokat: *subtilis*, *angelica*, *eximia* (kifinomult / részletes; angyali; kitűnő). A leghelyesebb a jobb szélsővel kezdeni, mivel ott két utalás is rendelkezésünkre áll, olyasvalakit kell ugyanis eszünkbe idéznünk, aki kötődött a jezsuita rendhez, és ráadásul *eximius* is volt. A két tulajdonság Francisco Suarez (1548–1617), *doctor eximiusként* közismert jezsuita teológusra illik – a szerzőre tett utalás mellett ezért is tartja kezében az IHS betűkkel díszített könyvet. A két másik fölirat hasonló utalásokat hordoz: *doctor angelicusként* Aquinói Szent Tamást (1225–1274) azonosíthatjuk, *doctor subtilis* néven pedig Boldog Duns Scotust (1266–1308) tartja számon a hálás utókor. Mindhárman a skolasztikus filozófia, illetve teológia kiemelkedő művelői voltak, még ha nem egyformán ismertek is. Különösen figyelemreméltó Suarez jezsuita teológus burkolt szerepeltetése, hiszen tudományos tevékenységében egyfajta előképül szolgálhatott Álvaro Cienfuegos bíboros-püspöknek.

quorum nullus excelsius aliis eminuisse dictus est, nullus honoratius effulsisse, nullus imperiosius egisse (Gen. XVIII, 1)” Ibidem, XVIII,34, PL 42,868. „In der kirchlichen Praxis der Ostkirche ist bis heute die Ikonenverehrung verbreitet. [...] Gezeigt werden können beispielsweise die drei Besucher an einem Tisch, von Abraham und Sarah bewirtet als 'Philoxenia' oder – besonders im Anschluss an die fast 'kanonisch' gewordene Darstellung Rublews – nur die drei Besucher am Tisch in angломorpher Gestalt. Insbesondere der letzte Typus könnte den unbefangenen Betrachter an die eingangs erwähnte, monocodierte Interpretationsform der augustinischen Auslegung erinnern. [...] Besonders in der Rublew'schen Variante und ihren Derivativen ist der dogmatische Gehalt der Lehre von der immanenten Trinität ansichtig: Alle drei Personen werden mit gleichen Gesichtszügen, weder männlich noch weiblich dargestellt, sind kreisförmig, bzw. in einem Sechseck angeordnet, was die Einheit der Trinität symbolisiert, sind aufeinander bezogen durch blickhafte und gestische Kommunikation, was den Aspekt des Wesens Gottes als Liebe versinnbildlicht.” Markus MÜHLING (2009), „Und der Herr erschien ihm...” (Gedanken zum Gen 18 und zur Trinitätsikone in ihrer Bedeutung für eine Theorie kirchlicher Praxis). In Manfred OEMING – Walter BOËS (Hrsg.) (2009), *Alttestamentliche Wissenschaft und kirchliche Praxis (Festschrift für Jürgen Kegler)*. 59–60.

Az ülő alakok ölében futó szalag föliratának variánsát megtaláljuk az ovális tükörben: *Trinitas in unitate* (Háromság az egységben), az álló angyalt keretező szalagon olvasható Szent János-idézet pedig a tükör peremén köszön vissza. A megismételt, mégis kissé eltérő ábrázolás jelentést is hordoz: a szárnyas angyalalak röptette szalagon álló, némileg áttetsző idézet az Egyházat megszemélyesítő nőalak kezében tartott tükör szélén immár határozott fekete betűsorként jelenik meg, vagyis az *epitheton ornans*ok segítségével megidézett teológusoknak a Szent János-levél kiragadott idézete ad méltóságot.

Ördögi tévtanítók

Nemcsak elismert teológusokat láthatunk azonban a képen. A kép jobb alsó sarkában drámai jelenet bontakozik ki: három kiabáló, torzonborz alak birkózik egy félelmetes sárkánnyal. Diadémot nem is kapnak, nevük a homlokukon, fölöttük, illetve a földön heverő másik könyvön olvasható. Azonosításukhoz nem kell rejtvényt fejteni: Sabellius (215–220 között működött), Arius (Areios, 260–327), valamint a sokkal későbbi Faustus Socinus (Fausto Paolo Sozzini, 1539–1604) más és más módon ugyan, de tagadták a Szentháromságról szóló helyes tanítást. Szerepeltetésük a kétkötetes műnek személyes jelleget kölcsönöz: írójának vitakészségét és -tapasztalatát hangsúlyozza. A szövegszalagok értelmezése újabb, az eddigiektől eltérő ismereteket követel meg, az idézetek ugyanis Vergilius *Aeneis*éből származnak. Az egyik szalag szövege (*Monstrum horrendum, informe, ingens*)²² szakaszonként olvasható, a másik Ar(r)ius és a sárkány száját köti össze: *linguis micat ore trisulcis*.²³ Hogy az alkotó Ariust tekinti a tévtanítás eredeti forrásának, nemcsak abból látszik, hogy a megidézett nyelv egyik hegye őrá, a másik kettő pedig a további eretnekekre irányul, hanem abból is, hogy mint *Monstrum horrendum* (rémes szörny) van megjelölve.²⁴ Jóllehet, a negatív szereplők szó szerint a sarokba lettek szorítva, érdekes megfigyelni, hogy a szörny kétszer, megjelölt személyként és sárkányként is megjelenik.

²² „Vix ea fatus erat, summo quum monte videmus / Ipsum inter pecudes vasta se mole moventem / Pastore Polyphemum et litora nota petentem / Monstrum horrendum, informe, ingens, cui lumen ademtum.” (Még ki se mondta, midőn nyájával a bérci magasból / Látjuk az ormóttan testű pásztort, Polyphémust / Mászni le és közelegni az ismert part pereméhez: / Nincs szörnyebb, otrombább rém, oly nagy, vak azonban.) Vergilius: *Aen.*, III. 655–658.

²³ „Nunc positus novus exuviis nitidusque juvena / Lubrica convolvit, sublato pectore, terga / Arduus ad solem et linguis micat ore trisulcis.” (Hogyha kivedlik a bőrből s ifjan virul, újul, / S míg mellét fénynek, hátát gyűrűkbe feszíti, / Nyúlik a nap fele, rezgetvén hármashegyű nyelvét.) Vergilius, *Aen.*, II. 476–478. – mindkétszer Lakatos István fordításában. Az idézetek beazonosításáért kitűnő barátomnak, Ft. Dr. Acél Zsolt piarista tanár úrnak, c. docensnek (ELTE) tartozom hálás köszönettel.

²⁴ A kronológia azonban pontatlan, hiszen, amint láttuk, Sabellius a Szentháromságot kétségbevonó legkorábbi tévtanító, bár, kétségkívül, kevésbé ismert.

Ha a Szentlélek hagyományos jelképét, a galambot nem számítjuk, az eretnekséget általánosságban, a maga rémisztő, félelmetes és vérszomjas módján megjelenítő sárkány az egyetlen állatfigura a képen.

Összefoglalás

Nem tudjuk ugyan, miféle egyeztetést folytathatott Álvaro de Cienfuegos spanyol jezsuita tanár és Hieronymus Böllmann német rézmetsző, mielőtt kiadták volna a kétkötetes művet. Az azonban aligha vitatható, hogy a teológiai értekezés és a metszett kép szoros kapcsolatban áll egymással: ahogyan az előbbi módszeresen áttekinti a hittitok tudományos magyarázatának történetét és lehetőségeit, úgy igyekszik a metszet is mindezt megjeleníteni – még hozzá azzal a sajátos többlettartalommal, hogy a szerzőt alázatos, egyben pedig magabiztos tudósnek mutatja, aki készen áll az Egyház és annak központja, Róma szolgálatára.

Amint a részletek vizsgálata révén megfigyelhettük, a metszet több síkon is szorosan utal a rákövetkező értekezésre. Egyrészt átfogó, másrészt részletekbe menő, harmadrészt – már a címében is – a teljesség igényét jelenti be, negyedszer pedig a teológia egyik, sőt, talán emberi ésszel éppen a legnehezebben megközelíthető tanítását tárgyalja. Szerzői-képmetszői, alkotói szándék, vagy sem, a lenyűgözően gazdag és minden részletében átgondolt ábrázolás, mely Cienfuegos bíboros-püspök kétkötetes munkájának első lapján látható, a befogadót is egyfajta próbatétel elé állítja, melyet, ha eredményesen teljesít, nem pusztán méltónak, de alkalmasnak és elegendően fölkészültnek is tekintheti magát ahhoz, hogy belekezdjen a kétkötetes mű tanulmányozásába.

P. KOCSIS RÉKA

Könyvtörténeti tanulságok az ómagyar kódexek marginálisai nyomán

Bevezetés

A kéziratok utóéletének fontos lenyomatai a használók által többnyire a margókon hagyott különféle bejegyzések, a marginálisok. Nincs ez másként az ómagyar nyelven (zömmel XV–XVI. században) keletkezett kódexek esetében sem. A magyar történelem ismeretében nem meglepő az a tény, hogy középkori kézírataink nagyon nagy hányada az idők során megsemmisült, így az a 44 ómagyar nyelven keletkezett kódex, amely mégiscsak túlélte valahogyan az évszázadokat, különösen is nagy megbecsülésnek örvend a nyelvtörténészek, irodalomtudomány vagy a művészettörténet kutatóinak körében is. Minden kézirat egyedi nevet kapott, tárgyi, illetve nyelvtörténeti forrásként való feltárásuk pedig az egyetemes magyar művelődéstörténet szempontjából is igen fontos. A kéziratok történetének kutatása során – nem is ritkán – akár néhány évszázados hiánnyal is szembesülhetünk. A kezdet és a vég a legtöbb kódex esetében valamilyen módon kikövetkeztethető: a készülés-készítés körülményeiről valamint az általában XIX. századi megtalálásról többnyire rendelkezésre állnak információk, de sok kódex XVII–XVIII. századi története ismeretlen, vagy csak feltételezéseket fogalmazhatunk meg vele kapcsolatban. Ezeknek a „kódextörténeti lyukak”-nak a befoltozására esetenként jól hasznosíthatók a kéziratok későbbi használói által hagyott különféle bejegyzések, nyomok, marginálisok. A hosszabb-rövidebb szövegek vagy egyéb nyomok paleográfiai, helyesírási, nyelvi jellemzői árulkodhatnak azonos kezekről vagy bejegyzői környezetéről, és összevetésük lehetőséget teremt olyan összefüggések feltárására is, amelyekre más források alapján nincsen rálátásunk. A dolgozat első felében a kódextörténeti szempontból jól használható marginálisok típusait vonultatom fel, az ómagyar kódexek példáival szemléltetve őket, második részében pedig négy kódex történetével kapcsolatban mutatok be olyan mozzanatokat, amelyekre a marginálisok jelentette nyomok alapján következtethetünk.

Korábbi kutatások és módszertani megjegyzések

A magyar kódexek történetével kapcsolatban szembeűnő, hogy a XVII. századra kialakult egy felvidéki (pozsonyi, nagyszombati) klarissza „gyűjtőhelyük”. Ennek oka a művelődési és történelmi körülményekre vezethető vissza. Mivel a magyar kódexirodalom használói elsődlegesen az apácakolostorok lakói voltak, és mivel a török fenyegetettség hatására az ország középső részén elhelyezkedő kolostorok lakói elsősorban az ország északi felébe tudtak menekülni, ezért kerültek a menedéket kérő és kapó apácákkal együtt a magukkal hozott kódexek is a nagyszombati és pozsonyi klarisszákhoz.¹ A 44 fennmaradt kódex közül 31 köthető valamilyen módon a klarisszákhoz: vagy nekik készült, vagy hosszabb-rövidebb ideig a rend tulajdonában volt. Ezek többsége, 22 kézirat tartalmaz klarissza apácáktól származó bejegyzéseket.

Egy korábbi vizsgálat során az Érdy-kódex² egyik bejegyzőjéről, a „szálkás kéz”-ről sikerült paleográfiai és tartalmi érvekkel bizonyítani, hogy azonos az Érsekújvári kódex³ egyik marginálisokat hagyó kezével.⁴ Ez kétségtelenné teszi azt a szakirodalomban eddig feltételesen kezelt állítást,⁵ hogy az Érdy-kódex a XVII–XVIII. század során egy ideig a nagyszombati klarissza zárdában volt.⁶ Jelen írásban négy további kódex történetének egy-egy mozzanatát vizsgálom meg a klarissza bejegyzések fényében: a Tihanyi, Nagyszombati és a Jókai-kódex esetében a klarisszáktól való elkerülés időpontja kérdőjeleződik meg, az Apor-kódexnél pedig a vándorlási útvonal kapcsán merülnek fel kérdések.

Az anyaggyűjtést a kódexekről elérhető nagyfelbontású digitális másolatok vagy ezek hiányában az eredeti kódexek tanulmányozásával végeztem. Így állt össze egy legalább 800 marginálist tartalmazó korpusz, amely alkal-

¹ A szerzetesrendek vándorlásaihoz lásd KARÁCSONYI János (1924), *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. II.* Budapest, MTA. 509.

² Érdy-kódex (ÉrdyK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNY 9.

³ Érsekújvári kódex (ÉrsK.): Budapest, MTA Kézirattára, K 45. Kiadása: *Érsekújvári kódex 1529–1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*, közléteszi: HAADER Lea (2013), Budapest, Tinta Könyvkiadó, MTA Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti Osztály, MTA–OSZK Res Libraria Hungariae/Fragmenta Codicum Kutatócsoport. (Régi Magyar Kódexek, 32.)

⁴ P. Kocsis Réka (2019), Ómagyar kódexek klarissza apácák használatában. In FORGÁCS Tamás – NÉMETH Miklós – SINKOVICS Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 231–244.

⁵ VOLF György (1876), Előszó. In VOLF György (közléteszi), *Régi magyar codexek: Érdy-codex I. fele. Nyelvemléktár VI.* Budapest, MTA. v–xvi, xii; HAADER Lea (2009), Én édes Istenem, segíts engemet erre az könyvre! A kódexek tanúságaiból. In KOROMPAY Klára – TERBE Erika – C. VLADÁR Zsuzsa – ZSILINSZKY Éva (szerk.), *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet.* Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 35–47, 39–40.

⁶ P. Kocsis 2019:238–242.

mas arra, hogy a kódexek marginálisait egységben látva az azokkal kapcsolatos nyelv-, könyv- és művelődéstörténeti kérdések megválaszolása felé tegyünk lépéseket.⁷ Ezen munka során marginálisnak tekintek minden olyan jegyzetet, amelyet „a margókra vagy a könyv más üres részeire írtak”⁸, illetve esetenként – mivel olyan kevés bejegyzés származik egy-egy kéztől – bevonom a vizsgálatba a sor- és szövegközi javításokat is.

A „jól használható” marginálisok típusai

Általánosságban elmondható, hogy a könyv- és kódextörténet szempontjából azok a legkönnyebben használható marginálisok, amelyek dátumot, hely- vagy személynevet tartalmaznak. Szerencsésebb esetekben maguk a kódexek tulajdonosai, használói egyértelmű, szöveges bejegyzésekben örökítették meg számunkra kilétüket, így tájékoztatva minket a kódexek tulajdonoscsereiről, vándorlásáról. Így olykor egészen pontos életutak maradtak ránk kifejtett formában. Ilyen például a Jordánszky-kódex⁹ bejegyzése: *Librum hunc, post abolitum A 1782. Conventum Clarissarum Tirnaviae / per se obtentum, donavit mihi die 29 Maji 820. [splits] D. Mathias Fába, Notarius VCapli Strigon. AJ mp EMSC SubCustos.* (JordK. 24r). Vagy a Keszthelyi-kódex¹⁰ bejegyzései közül a következő: *Ez régi Papistas Psalteriumot / attá Németujvári Gvárdián Szombatheli / Benedek Ennekem Sankó Miklós-nak / Az várbol szekerekel hozták alá az sok könyvekett / az Bibliotekából, Es az kj nékik ném teczet el / rökéntöttek el égettek, mintha az Isten az ő igasságos / Evangeliomjat aval elnijomtak volna az köröztényök / szemök elől: az kit az Isten inkább kitündököltet, annival. / méniuel ök el akarjak rökkéntenij Anno 1667 17 Novémbj* (KeszthK. 1r).

⁷ Korábbi publikációk a témában: P. Kocsis Réka (2017), Marginálistípusok az ómagyar nyelvemlékkódexekben. *Magyar Nyelv* 113, 42–58; P. Kocsis Réka (2018a), Elméleti és gyakorlati szempontok a marginálisok vizsgálatához. In FAZEKAS Boglárka – KAPOSÍ Diána – P. Kocsis Réka (szerk.), *Csomópontok – Újabb kérdések a Félúton műhelyéből. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának 12. Félúton konferenciáján elhangzott előadások tanulmánykötete*. Budapest, Kalota Művészeti Alapítvány. 24–38; P. Kocsis 2019.

⁸ SHERMAN, William H. (2008), *Used Books. Marking Readers in Renaissance England*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press. xi.

⁹ Jordánszky-kódex (JordK.): Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MSS II. 1. Kiadása: *A Jordánszky-kódex bibliafordítása*, sajtó alá rendezte és kinyomatta: TOLDY Ferenc, az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta: VOLF György (1888), Buda. (Régi magyar nyelvemlékek, 5.)

¹⁰ Keszthelyi kódex (KeszthK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 74. Kiadása: *Keszthelyi Kódex 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, közléteszi: HAADER Lea (2006), Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. (Régi magyar kódexek, 30.)

Szintén nagyon hasznosak ilyen szempontból a possessor-bejegyzések, amelyek származhatnak intézménytől vagy magánszemélytől, állhatnak csupán egy-egy névből, vagy lehetnek bővebbek. Intézményhez tartozást rögzítenek az egyes konventek nevei, pl. *Pro Sorore Conventus Posoniensis* (NádK.¹¹ kötés), *Conuentus Nimet Uyuarieinsis 1661* (KeszthK. 4r). Ha egy név közismertebb személyt jelöl, visszanyomozva tudunk következtetéseket megfogalmazni a kódexek történetével kapcsolatban. Ilyen például a Münchener kódex,¹² amelyben a *Iohannis Alberti Widmanstetterii* név szerepel (MünchK. 8r), akiről tudjuk, hogy bécsi könyvgyűjtő volt, vagy Batthyány Boldizsár neve a Keszthelyi kódexben (*Balthasaris de Batthyan* – KeszthK. 4r), és a *Petrus Apor* névbeírás az Apor-kódexben (AporK.¹³ kötés). Más esetekben nem feltétlenül tudjuk kideríteni, hogy kik lehettek a nevüket beíró személyek. A Lobkowicz-kódex¹⁴ kötéstábláján például Hans Gebbl neve szerepel, aki a (német-)római császár szolgájának vallja magát, de a nevéen és német származási helyén túl nem tudunk róla semmit: *1.5.8.5. Hanns Gebbl von Mitfeld der Rem. Kay. Mayth. Dienner* (LobkK. kötés). Hasonlóan csak a nevét ismerjük a Lázár Zelma-kódex egy bejegyzőjének: *Sum possessor huius libri / Gregorius Thamas / Anno Domini 1 6 3 8 / die Aprilis 9. Anno / aetatis suae 19 uertendo* (LázK.¹⁵ 155r).

Főleg apácák esetében a konkrét személyeket sokszor nem tudjuk azonosítani. Az apácarendhez való kötésben segít azonban, ha kettős női nevek fordulnak elő a kéziratokban, mert úgy tűnik a dupla névadás a klarisszákra jellemző volt. Néhány példa Schwarcz¹⁶ gyűjtése alapján: Csáky Éva Fran-

¹¹ Nádor-kódex (NádK.): Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. 1. Kiadása: *Nádor kódex 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata*, közléteszi és a jegyzeteket írta: PUSZTAI István (1994), Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 16.)

¹² Münchener kódex (MünchK.): München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Hung. 1. Kiadása: *A Münchener Kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt*, szerk.: NYÍRI Antal (1971), Budapest, Akadémiai Kiadó. (Codices Hungarici, 7.)

¹³ Apor-kódex (AporK.): Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, A. 1330. Kiadása: *Apor-kódex 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*, közléteszi: HAADER Lea – KOC SIS Réka – KOROMPAY Klára – SZENTGYÖRGYI Rudolf (2014), Budapest, Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum – OSZK – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. (Régi magyar kódexek, 33.)

¹⁴ Lobkowicz-kódex (LobkK.): Lobkowicz hercegi család könyvtára és archívuma, Nelahozzeves, Csehország, VI. Fg 30. Kiadása: *Lobkowicz-kódex 1514. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közléteszi: REMÉNYI Andrea (1999), Budapest, Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 22.)

¹⁵ Lázár Zelma-kódex (LázK.): Budapest, MTA Kézirattár, K 41. Kiadása: *Lázár Zelma-kódex XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közléteszi: N. ABAFFY Csilla (1992), Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 14.)

¹⁶ Vö. a Swaracz Katalin összeállította névtárral: SCHWARCZ Katalin (1994), *A klarissza apácák könyvkultúrája a XVIII. században*. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 6.) Szeged, Scriptum. 55–58.

ciska, Erdődy Klára Erzsébet Zsófia, Fodor Zsuzsanna Hyacinta, Forgách Mária Angéla, Ujfalussy Judit Magdaléna. Több kódexbe is bejegyez Ballassa Mária Viktória (CzechK.¹⁷ 21v, LányiK. előzék), nagyszombati apátnő (1691–1694), és az ÉrsK. kötéstábláján említik *Mater Anna Franciska* alakban Orbovai Jakusics Judit Anna Franciskát, szintén nagyszombati apátnőt (1646–1652). Ezek alapján a Gömör-kódexbe¹⁸ bejegyző *Vrsula barbara* név (GömK. 11) birtokosáról feltételezhetjük, hogy szintén klarissza apáca volt.

Más esetekben helynevek lehetnek segítségünkre a kötet vándorlásában. Ezek jellemzően a jogi és egyéb vegyes tárgyú bejegyzésekben szerepelnek. Példák: <1613> *Anno Domini 1613, / dje 3 Junij Consecratum / est, Capellum Pauly Kosa / in Hozzu- Azzo: per fratrem / Gasparum Gouarganum <Zyky> Chichiensem: / In praesencia Reverendorum / Patrum: Pauli Veres / Petri Somolay Imeriey / Geme Josephi Pecze / Joannis Gellerd mp / Fratris Ambrus* (DebrK.¹⁹ 631), *Anno Domini 1661 Eztendőben Alih Bassa puztita Erdelt tüzzel vassal. Enis akkot temetem el Havasba’ a szovata vize mellett az en edes feleségemet Bala margitot kis aszonj napian ki helben [...]* (DebrK. 632).

Ezek mellett sok információt rejthetnek a sokszor nem is szándékosan hátrahagyott nyomok, mint például egyszerű firók, jelölések vagy tollpróbák, illetve bármilyen szöveg, ha esetleg másik kódexben is feltűnik ugyanaz a kéz. Ezeknek a bejegyzéseknek az elsődleges célja nem az volt, hogy tulajdonlást rögzítsen – csak egyszerű szövegjavítások, vagy bármilyen más használat nyomai –, visszafejtve mégis árulkodhatnak a kódexek sorsáról. A felderítéshez és összevetéshez értelemszerűen elengedhetetlenül szükséges a teljes anyag összegyűjtése, egyben látása, hogy egy-egy összefüggés szemet szúr hasson, felbukkanhasson. A továbbiakban négy kódexszel kapcsolatban igyekszem a marginálisok segítségével és alapján ilyen mozzanatokot feltárni.

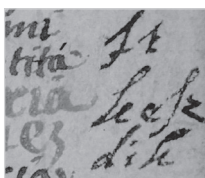
¹⁷ Czech-kódex (CzechK.): Budapest, MTA Kézirattár, K 42. Kiadása: *Czech-kódex 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*. Közéteszi: N. ABAFFY Csilla (1990), Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 4.)

¹⁸ Gömör-kódex (GömK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 5. Kiadása: *Gömör-kódex 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közéteszi: HAADER Lea – PAPP Zsuzsanna (2001), Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. (Régi magyar kódexek, 26.)

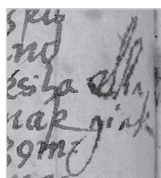
¹⁹ Debreceni kódex (DebrK.): Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, R 524. Kiadása: *Debreceni kódex 1519. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*. Közéteszi: ABAFFY Csilla – REMÉNYI Andrea – MADAS Edit (1997), Budapest, Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 21.)

Kódextörténeti mozzanatok a marginálisok tükrében

A klarissza olvasáskultúrával foglalkozó egyedülálló munkájában Schwarcz Katalin a Tihanyi kódexet²⁰ a klarisszáknak készítült, de tőlük a XVII. századra elkerült kódexek közé sorolja.²¹ A kódex kiadásának készítői tőle veszik át ezt az információt, és kiegészítik azzal, hogy a kódexnek feltehetően az első kötése, amelynek leírását az első ismertető, Guzmics Izidor jóvoltából ismerjük, 1620 körül a pozsonyi klarisszáknál készülhetett, és ott kaphatta a rajta olvasható *BETBVCHLIN* ('imádságos könyvecske') címet is.²² A pozsonyi tartózkodást annak alapján feltételezik, hogy a pozsonyi klarisszáknak az 1610-es évek végén voltak német fejedelemasszonyaik, ami egybecseng a német címadással. Mindezt jól támogatják a kódex marginális bejegyzései is. Létezik ugyanis egy úgynevezett „tartalomjegyzékes kéz”-ként ismert bejegyző,²³ aki több, Pozsonyban járt kódexben hagyott nyomot. Bejegyzései könyvtárosi tevékenységre utalnak, amelyhez tartalom és megformáltság tekintetében is nagyon hasonlókat találunk a Tihanyi kódexben: a bejegyzések egy – valószínűleg felovasandó, esetleg másolandó – szövegszakasz elejét és végét jelölik meg: *It keszdk* (28r), *elhagiak* (30v). Ezekhez legközelebb a WeszprK.²⁴ két bejegyzése áll: *It kesdik* (7v), *Edig* (30v).

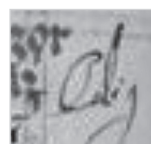
TihK. 28r

TihK. 30v

WeszprK. 7v

WeszprK. 30v

Schwarcz forrásmegjelölés nélkül állítja, hogy a kötet a XVII. században már nem volt klarissza tulajdonban – az íráskép és a többi kódexbe is jegyző kézzel való azonosság viszont valószínűvé teszi, hogy a kézirat még a XVII. (és akár a XVIII.) század során is a Pozsonyban tartózkodó kódexek

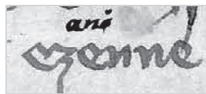
²² Kovács Zsuzsa (2007), Bevezetés. In Uő (szerk.) (2007), *Tihanyi kódex 1530–1532. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Budapest, Pharma Press – Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi Magyar Kódexek, 31.) 7–48, 29–30.

²³ PUSZTAI István – MADAS Edit (1994), Bevezetés. In PUSZTAI István (1994), *Nádor-kódex 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 16.) 7–23, 9–10.

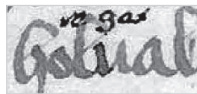
²⁴ Weszprémi-kódex (WeszprK.): ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest, Cod. Hung. 8. Kiadása: Weszprémi-kódex XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel, közléteszi: PUSZTAI István (1988), Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1988. (Régi magyar kódexek, 8.)

között volt. Innen kerülhetett számunkra ismeretlen módon Tihanyba, ahol a XIX. század végén fedezték fel.

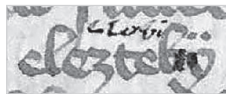
A Jókai-kódex keletkezéstörténete körül sok kérdés merül fel. A kódexet tartalma miatt a Ferenc-rendhez kötik, de vitatják, hogy apácáknak, vagy latinul gyengén tudó szerzeteseknek készülhetett-e inkább a fordítás.²⁵ Schwarcz Katalin mint klarissza eredetű kódexszel számol vele, amely azonban a XVII. század elejére már nem volt a rend birtokában.²⁶ Ennek valószínű szakirodalmi háttere Volf György megállapítása lehet, aki szerint a kódexet a XVI. század második felében apácák, de nem klarisszák birtokolták. Azért gondol más rendre, mert egy helyen a „my attyank Bodog ferenc” megnevezésből a „mi atyánk” törölve van.²⁷ Valóban, de ez csak egyetlen szöveghely. A kódex marginálisai ezzel szemben viszont arra engednek következtetni, hogy a kötet még a XVII–XVIII. század során is klarissza környezetben lehetett. A kódex első felében apró betűkkel, fekete tintával tesz valaki bejegyzéseket, hasonlókat az Érdy- és a Nádor-kódexben találhatóéhoz.²⁸

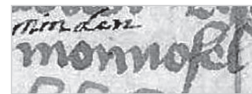
ezenne → *ani*
'annyi'
JókK. 4

holual → *regel*
'regel'
JókK. 5

elezteb → *elöbi*
'előbbi'
JókK. 10

monnofel → *mindkettö*
'mindkettö'
→ *minden*
JókK. 12

A bejegyző régies szavakat javít: nem töröl, pusztán a sorközbe jegyzi a modernebb megfelelőt. Az íráskép mellett a hangjelölés is XVII. századi bejegyzőre utal: jelen van már például a két pontos *ö*, az *u*-nak még lehet /v/ a hangértéke, illetve más klarissza sajátosságok is megjelennek, mint pl. a nem kettőzött hosszú mássalhangzók.

Az összes példa a Jókai-kódexből: *ezenne* → *ani* 'annyi' (JókK. 4), *eleuelatny* → *uilag* (JókK. 5), *eleuelattuum* → *előre* (JókK. 5), *holual* → *regel* (JókK. 5), *olýma* → *mint* (JókK. 10), *ewnenbneten* → *magaban* (JókK. 10), *velem zerkhewt* → *zerződuen* (JókK. 10), *vgý uala ewn belewle kjwl* → *elmeie* (JókK. 10), *elezteb* → *előbi* (JókK. 10), *monnofelnek* → *minden* (JókK. 12), *ezuýlagotmýa* → *?zerte* (JókK. 13).

²⁵ KERTÉSZ Balázs (2009), Jókai-kódex. In MADAS Edit (szerk.), „Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 256–257.

²⁶ SCHWARCZ 1994:13.

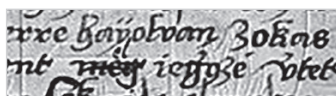
²⁷ VOLF György (1878), *Ehrenfeld Codex*. Budapest, MTA. (Nyelvemléktár, 7.) v–xxxiv, xii.

²⁸ P. KOCSIS 2019:241.

A Nádor- és Érdy-kódex példái a javítási szándékot és stílust tekintve nagyon hasonlóak, de az íráskép alapján csak a klarissza bejegyzői környezetet feltételezhetjük, a kézazonosság nem valószínű.²⁹

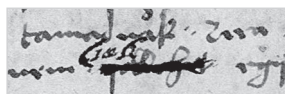
marhaua →
gazdagsággal
NádK. 201r

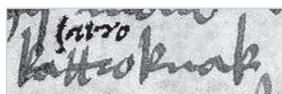
meg →
el
NádK. 201r

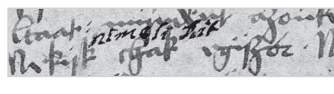
penzt →
forint
NádK. 201r

jollehet → Csak
ÉrdyK. 535

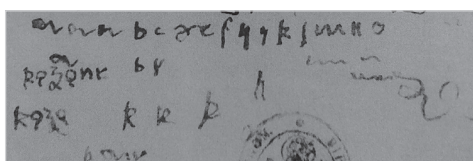

kattroknak → latro
ÉrdyK. 536

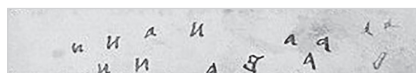

Nekyk 'valakik' → nimeli kit
'némelyikét' ÉrdyK. 616

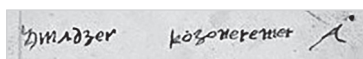
A Nagyszombati kódex³⁰ tollpróbái (NagyszK. 400) a betűformálást és az írás jellegét tekintve nagyon hasonlóak a Cornides-kódex³¹ tollpróbáihoz (CornK. 1r, 2r, 208v).

NagyszK. 400

CornK. 208v

CornK. 2r

CornK. 1r

²⁹ Bővebben l. P. Kocsis 2019:241.

³⁰ Nagyszombati kódex (NagyszK.): Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MSS III. 178. Kiadása: *Nagyszombati Kódex 1512–1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, közléteszi: T. SZABÓ Csilla (2000), Budapest, Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 24.)

³¹ Cornides-kódex (CornK.): Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. 4. Kiadása: *Cornides-kódex 1514–1519. Hasonmás és kritikai szövegkiadás*, közléteszi: BOGNÁR András – LEVÁRDY Ferenc (1967), Budapest, Akadémiai Kiadó. (Codices Hungarici, 6.)

A kérdés a következők miatt izgalmas: a NagyszK. feltehetően az óbudai klarissza kolostor apácai számára készült, akik 1541-ben voltak kénytelenek elhagyni Óbudát, és Pozsonyba menekültek, ahonnan aztán a XVII. század során még többször is menekülniük kellett.³² A kódex szempontjából ez utóbbi már lényegtelen mozzanat, hiszen az 1617-ben – mint egy latin nyelvű possessorbejegyzés bizonyítja – már Kolenicz Márton diószegi plébános tulajdonában volt.³³ A Cornides-kódex viszont Ráskay-kódex, amelyet a szigeti domonkos apácák vittek magukkal Pozsonyba. Az ő vándorlásuk útvonala Kósa Jenő 1768-ban írt ferences rendtörténete alapján a következő volt: Várad (1541–1566), Nagyszombat, dominikánus kolostor (1566–1615), Nagyszombat klarissza kolostor (1615–1618), majd 1618-tól Pozsony, klarissza kolostor.³⁴ Maguk a kódexek tehát valószínűleg nem találkoztak egymással, a bennük megfigyelhető írásképek azonban feltűnően hasonlóak. Utalhat ez ugyanabban a korban írni tanuló apácákra, vagy egyszerűen a középkori betűvetési módok jellegzetességére. A kérdést nyitva hagyom, de a hasonlóság megemlítését fontosnak tartom.

Az Apor-kódex esetében a felvidéki tartózkodást, a klarissza tulajdont csak feltételezni lehet. A kódex sorsából visszafelé következtetve ezek a megállapítások tehetők: a kódex jelenleg a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum tulajdona, amelynek jogelődjéhez báró Apor Zsuzsánnától került. A kötéstáblán szerepel egy *Petrus Apor* névbeírás, melyet a szakirodalom az író Apor Péternek tulajdonított, azonban az író unokája is a *Péter* nevet viselte. A hagyományos szakirodalmi feltételezések szerint a kódex azon kapcsolat révén jutott a családhoz, amelynek nyoma az erdélyi kincstartó gróf Apor István (1638–1704, az író nagybátyja) végrendelete, aki nagyobb összeget hagyott a pozsonyi és nagyszombati nőszerzetekre. Ebből a nagyszombati klarissza apácák 1710-ben 1000 forintot fel is vettek. Boér Hunor egy a Székely Nemzeti Múzeum alapleltárába bejegyzett sor alapján, amely a kéziratot a „Corvin-könyvtárból elcsent”-ként említi, egy egészen más, kalandos budai–bécsi vándorlási útvonalat feltételez.³⁵

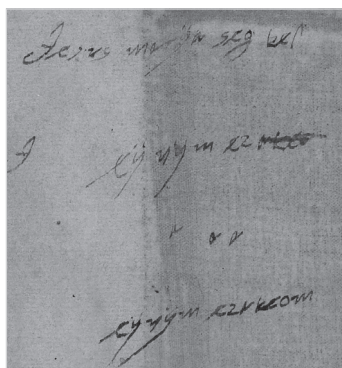
³² KARÁCSONYI 1924:509.

³³ T. SZABÓ Csilla (2000). Bevezetés. In Uő (szerk.), *Nagyszombati kódex 1512–1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Budapest, Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek, 24.) 7–19, 10.

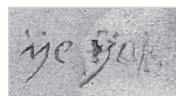
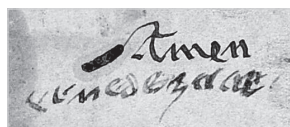
³⁴ HAADER Lea – MADAS Edit (2013), Bevezetés. In HAADER Lea (közvetítő), *Érsekújvári kódex 1529–1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Budapest, Tinta Könyvkiadó – MTA Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti Osztály – MTA–OSZK Res Libraria Hungariae/Fragmenta Codicum Kutatócsoport. (Régi Magyar Kódexek, 32.) 7–60, 19.

³⁵ HAADER Lea – KOCSIS Réka (2014), A kódex története. In HAADER Lea – KOCSIS Réka – KOROMPAY Klára – SZENTGYÖRGYI Rudolf (fórráskiadó) (2014), *Az Apor-kódex, 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és*

A kódex ismert történetéből azonban előrefelé is eljuthatunk a klarisz-szákhoz. Az Apor-kódexszel több szálon is szorosan összefügg a premontrei apácákhoz köthető Lányi-kódex: a két kéziratn azonos kéz is dolgozott, az Apor-kódex második fele szövegegységeiben is a premontreiekhez kapcsolható.³⁶ A két kódex kötése annyira hasonló, hogy nemcsak egyértelműen ugyanabban a budai műhelyben készült, de azt is feltételezik, hogy egyszerre köthették őket.³⁷ A Lányi-kódex egészen biztosan a nagyszombati zárdában járt, amint azt egy nagyszombati klarissza, Balassa Mária Viktória – aki 1691–1694 között apátnő is volt – bejegyzése kétségtelenné teszi. Emiatt feltételezhetjük, hogy a kötetés után a két kódex azonos (de számkra ismeretlen) útvonalon jutott el Nagyszombatig.³⁸ A kódexben nem sok marginálissal találkozunk, de az egyébként megtépzott kötéstáblákon van néhány tollpróba, amelyek nagyon hasonlóak a klarissza környezetben használt kódexekéhez, például az Érsekújvári kódex kötésén lévőkhöz.

Érsk. előzék

AporK. első és hátsó kötéstábla

jegyzetekkel. Budapest – Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. (Régi magyar kódexek, 33.) 25–31, 28–29.; BOÉR Hunor (2009), Adatok az Aporkódex és a Cse-reyné-kódex kutatástörténetéhez. In GÁBOR Csilla – LUFFY Katalin – SIPOS Gábor (szerk.) (2009), *Erdély reneszánsza: a 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai.* Kolozsvár, EME. 267–285, 278–280.

³⁶ HAADER Lea (2017), Egy neurolingvisztikai eset a 16. század elejéről: az Aporkódex és a Lányi-kódex közös keze. In FORGÁCS Tamás – NÉMETH Miklós – SINKOVICS Balázs (szerk.) (2017), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 95–108.

³⁷ TÓTH Zsuzsanna (2014), Az Aporkódex kötése. In HAADER Lea – KOCSIS Réka – KOROMPAY Klára – SZENTGYÖRGYI Rudolf (forráskiad.) (2014), *Az Aporkódex, 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Budapest – Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. (Régi magyar kódexek, 33.) 89–105.

³⁸ HAADER, KOCSIS 2014:27.

Ezek közül ki szokás emelni egy talán *een edez clar*[...], vagyis „én édes Klár[ám]” olvasatú bejegyzést a hátsó kötéstáblán, amely önmagában is valamelyest gyanúra adhat okot, de messze nem bizonyosság. A többi tollpróbával együtt, azok vonalvezetését és jellegét is figyelembe véve, az egyéb érv mellett felsorakoztatva azonban erősen támogatja a kódex klarissza környezetben való megfordulását.

Tanulások és összegzés

Tanulmányom célja az volt, hogy bemutassam: a számos egyértelmű – szándékosan vagy szándéktalanul hátrahagyott – nyom mellett, amelyek az ómagyar kódexek történetének megismeréséhez direkt módon visznek közel bennünket, nem elhanyagolható a sok kisebb-nagyobb „másodlagos” bejegyzés, javítás, firka tanúsága sem. Ezek közvetve nyújthatnak információt egy-egy kódex történetének állomásairól: egykori hollétéről vagy tulajdonosváltásáról. Az ilyen „nyomravezetők” esetében azonban csak a teljes anyag együttes vizsgálata, valamint többféle tudományág módszerei és megközelítései vezethetnek eredményre. Maga az eredmény is sokszor csupán annyit jelent, hogy az adott kódex történetéhez egy-egy kisebb mozzanatot, sejtést, morzsát adunk hozzá, ezáltal némi javítást eszközölve a töredett képen.

KÉPEK FORRÁSAI:

Tihanyi kódex: MNy 75., OSZK, Budapest,

<https://www.mek.oszk.hu/15900/15943/>

Weszprémi-kódex: Cod. Hung. 8., ELTE EK, Budapest,

<https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/18398>

Nádor-kódex: Cod. Hung. 1., ELTE EK, Budapest,

<https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/10529>

Érdy-kódex: MNy 9., OSZK, Budapest,

<http://sermones.elte.hu/erdy/>

Nagyszombati kódex: MSS III. 178., Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom,

http://esztergom.bibliotheca.hu/scan/ms_iii_178/index.html

Cornides-kódex: Cod. Hung. 4., ELTE EK, Budapest,

<https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/10540>

Érsekújvári kódex: K 45., MTAKK, Budapest,

<http://mek.oszk.hu/16300/16330/>

Apor-kódex: A. 1330, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy,

<https://mek.oszk.hu/16300/16329/>

Arisztotelész a Bibliában

Ernst Soner professzor beszéde a logika teológiai hasznáról

A reformáció századában számos olyan gondolkodó működött Európában, akiknek a felfogása jelentősen eltért a hagyományos teológiai és filozófiai tanításoktól. Közülük ha nem is a legkiemelkedőbb, de kétségkívül eredeti és radikális elképzeléseket megfogalmazó szerző volt Ernst Soner orvosprofesszor, aki a Nürnberg város fennhatósága alá tartozó altdorfi akadémián tanított 1605 és 1612-ben bekövetkezett halála között. Hivatalos képesítése mellett behatóan foglalkozott természettudományos kérdésekkel és filozófiával is, különösen az utóbbi területen fejtett ki nagy jelentőségű munkásságot. Írásai nemcsak azért érdemelnek figyelmet, mert ő és néhány kollégája egy speciális arisztotelianus irányvonalat képviseltek, amelynek bizonyos motívumai csak Altdorfra voltak jellemzőek, hanem azért is, mert Soner nem riadt vissza tőle, hogy a filozófiában általa felismerni vélt igazságokat a vallás területén is érvényesítse. A professzor ugyanis, bár a nyilvánosság előtt titkolta, a reformáció antitrinitárius irányzatának egyik ágához, a Lengyelországban kialakult socinianizmushoz csatlakozott, amelynek tagjai hajlandóak voltak akár az összes többi keresztény számára alapvetőnek tekintett dogmákat is felülbírálni, valamint nagy jelentőséget tulajdonítottak az emberi intellektus képességeinek, utat nyitva ezáltal a filozófiára, filológiai bibliaértelmezésre és hasonló diszciplínákra alapozott szellemi útkeresés radikális formái számára. Soner szintén ilyen módon alkotta meg műveit, mind a filozófiában, mind a teológiában egy saját tanítást dolgozva ki, amelyet a maga egészében ugyan nem fogadott el senki, így nem lett belőle iskolateremtő egyéniség, de gondolkodásának egyes részletei mégis átszivárogtak tanítványai és egyes olvasói munkásságába, maradandó nyomot hagyva a vallás- és eszmetörténetben. Mindezeket túlmenően különös jelentőséggel bír Soner a téma magyarországi kutatói számára, hiszen tágabb értelemben véve az erdélyi antitrinitáriusok is a professzor hitsorsosainak számítottak, noha ők a socinianizmust elutasították.

Ennek a széles körű műveltségre alapozott, eredeti és radikális elképzeléseket tartalmazó soneri munkásságnak mára csak kevés közvetlen forrása maradt fenn, mivel a professzor írásai jelentős részben kéziratban maradtak vagy elvesztek, esetleg szándékosan megsemmisítették őket. Ezért ne-

vezhető jelentősnek, hogy a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban őriznek egy kéziratos kolligátumot, amely Soner több publikálatlan és ismeretlen művét tartalmazza, elsősorban akadémiai beszédeit.¹ Közülük az egyiknek a címe a következő: *An Organon Aristotelis studioso theologiae sit necessarium?* Azt vizsgálja tehát, hogy szükséges-e az arisztotelészi logika rendszerét kifejtő *Organon* ismerete a teológia művelői számára. Az alábbiakban ezt beszédet mutatom be, mivel egy olyan témát érint, ami akkoriban a hittudomány egyik fontos kérdését képezte, és a Soner által adott válasz jó rálátást nyújt a professzor nézeteire, segít őt elhelyezni a kor gondolkodástörténeti kontextusában, árnyalva és gazdagítva a XVI–XVII. század szellemi viszonyairól kialakult képünket.

Ernst Sonernek az életútja is figyelemre méltó, bár nélkülözte azokat a hányattatásokat és fordulatokat, amelyeket sok reformátor kénytelen volt elszenvedni. Nürnbergben született 1572-ben, a város irányítása alá tartozó Altdorf akadémiáján tanult, és felnőtt életének nagy részét is itt élte le. Egyetlen hosszabb távollétét az 1597 és 1602 között tett tanulmányútja jelentette, amelynek főbb állomásai Leiden, Páduába és Basel voltak. Hivatatosan az utóbbi városban szerezte meg végzettségét mint orvos, de a peregrinációja nagyobb részét Páduában töltötte, és az itteni környezet gyakorolta rá a legnagyobb hatást. Miután hazatért, néhány év nürnbergi orvosi tevékenységet követően Altdorfba került az akadémiára, immár professzorként, itt tanított orvoslást és filozófiát 1612-ig, amikor egy pestisjárványban meghalt.² Ez eddig meglehetősen szokványos értelmiségi pályafutásnak számít; ami Sonert különlegessé teszi, hogy bár szülővárosa, Nürnberg hivatalos vallása a reformáció lutheri irányzata volt, ő titokban antitrinitárius, közelebbről sociniánus nézeteket vallott. Ez a szentháromságtagadó irányzat főleg Lengyelországban terjedt el, és a legfontosabb teológiai kérdéseit meghatározó Fausto Sozziniról kapta a nevét. A felekezet egyes tagjai Európa több országában megfordultak, és próbálkoztak a nézeteik terjesztésével, bár tanításuk általában kivívta a helyi hatóságok vagy egyházi vezetők ellenszenvét, és a kísérlet gyakran az antitrinitáriusok kényszerű távozásával végződött. Soner az Altdorfot nagy számban látogató lengyel peregrinusiok révén került kapcsolatba az antitrinitarizmussal, majd csatlakozott is hozzá, bár meggyőződését egészen haláláig titokban tartotta, nem akarván veszélybe sodorni professzori állását. Magatartása jellegzetes példája volt a korban elterjedt vallási színlelésnek, amelynek a modern elnevezése, a ni-

¹ A kézirat a Quart. Lat. 752 jelzet alatt található.

² Soner életéről lásd Domenico CACCAMO (1970), Sozinianer in Altdorf und Danzig im Zeitalter der Orthodoxie, *Zeitschrift für Ostforschung*, 19, 1. 42-54; Günther THOMANN (1995), SONER, Ernst. In Andreas SHELKOV-STOSS (Hrsg.) (1995), *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL)*. Bautz, Herzberg. (Band 10), 789–792.

kodémizmus is ekkor született meg. Másrészt Soner nem egyszerűen áttért a szentháromságtagadó hitre, hanem maga is próbálkozott a terjesztésével, és folyamatos titoktartás mellett sikerült egy egész kriptosociniánus kört szerveznie maga köré az érveire fogékony diákokból, amely a professzor halála után lelepleződött, és a nürnbergi városvezetés felszámolta. Az antitrinitárius hallgatók többségét visszakényszerítették a lutheránus felekezetbe, néhányan lengyelországi hitsorsosaik közé távoztak.³

A kriptosociánus kör leleplezésekor a hatóságok az általuk lefoglalt heterodox iratokat, köztük Soner műveit, megsemmisítették. Az OSZK-ban található kézirat egyik tanítványának, Georg Richternek (1592–1651) köszönhetően maradt fenn, aki ugyan nem volt sohasem antitrinitárius, de professzora munkásságát tiszteletben tartotta, és annak halála után egy külön e célra vásárolt füzetbe átmásolta Soner általa legfontosabbnak tartott műveit, talán a majdani publikálás szándékával, amire azonban nem került sor.⁴ A Soner-műveket tartalmazó kolligátum Richter halála után a nürnbergi Bibliotheca Ebnerianába került,⁵ majd közel kétszáz évvel később, egy 1810-es aukció során a híres műgyűjtő, Jankovich Miklós vásárolta meg, aki érdeklődött az antitrinitarizmus története iránt, bár arról nincs adat, hogy konkrétan Sonerrel foglalkozott volna; a kolligátum mindenestre az ő hagyatékának részeként került az OSZK kéziratárába, ahol ma található.⁶

Fizikai jellemzőit tekintve egy negyedrért hajtott, mintegy kétszázötven oldalnyi terjedelmű, zöld bőrbe kötött füzetről van szó, amelynek a következő címet adta Richter: *Ernesti Soneri professoris Altorfini orationes et lucubrationes eruditae*. Összesen tizenöt Soner-művet tartalmaz, valamennyi latin nyelvű, és mint a címből kiderül, műfajilag részben beszédek, részben kisebb értekezések. A keletkezésük körülményeiről többnyire nem állnak rendelkezésre pontos adatok, csak némelyik *oratio* esetén jelöli meg Richter, hogy mikor adta elő őket Soner. Feltehető, hogy a többi beszéd is

³ Az altdorfi kriptosocinianizmusról részletes és sok eredeti forrást felhasználó, de meglehetősen elfogult beszámoló született a következő században: Gustav Georg ZELTNER (1729), *Historia Crypto-Socinismi Altorfinae quondam Academiae infesti arcana*, Leipzig, Johann Friedrich Gleditsch. Modern összefoglalásként ld. Hanns Christoph BRENNECKE (2011), *Orthodoxie und sozinianische Häeresie in Altdorf*. In Hanns Christoph BRENNECKE, Dirk NIEFANGER – Werher Wilhelms SCHNABEL (Hrsg.) (2011), *Akademie und Universität Altdorf. Studien zur Hochschulgeschichte Nürnbergs*. Köln, Böhlau Verlag, 151–166; Hanspeter MARTI (2014), *Der Altdorfer Sozinianismusstreit im Spiegel akademischer Kleinschriften*. In Hanspeter MARTI – Karin MARTI-WEISSENBAACH (Hrsg.) (2014), *Nürnberg's Hochschule in Altdorf. Beiträge zur frühneuzeitlichen Wissenschafts- und Bildungsgeschichte*. Köln, Böhlau Verlag, 158–190.

⁴ A kézirat összeállítójának személyét egyérelműen elárulja az első lapon található címeres ex libris, az alatta található 1620-as évszám pedig valószínűleg a keletkezés idejét jelöli.

⁵ A kötéstábla belső oldalán a *Bibl. Ebnerianae Norimb.* possessorbejegyzés található.

⁶ Jankovich neve kézzel beírva a címlap hátoldalán szerepel.

elhangzott előszóban, legalábbis erre utalnak a szövegbe helyenként beillesztett, a hallgatóságnak szánt megjegyzések.

A művek terjedelme és témája meglehetősen széles skálán váltakozik. A legrövidebbek úgynevezett chriák, vagyis valamilyen bölcsek antik mondatát kifejtő beszédgyakorlatok, amelyeket csupán retorikai példának szánhatott Soner, mivel nemcsak az elemzésre kiválasztott mondatot, hanem az adott chria többi részét is népszerű korabeli florilegiumokból válogatta össze, és általános témákról szólnak, bármiféle egyéni színezet nélkül. A hosszabb beszédek és az értekezések egy része a professzor természettudományos munkásságához tartozik. Mindazonáltal már ezeknek az alapját is az a témakör képezi, amelyik a többi (a kolligátum terjedelmesebb és fontosabb darabjait jelentő) mű fő tárgya, és amelyikhez az itt vizsgált beszéd is tartozik: a filozófia, pontosabban az arisztotelészi filozófia. Soner gondolkodását ugyanis teljes mértékben ez határozta meg, páduai tanulmányai alatt és altdorfi professzoraitól egyaránt ezt sajátította el, utána egész életében elkötelezett arisztotelianus maradt. Műveiben széles teret engedett a stageirai filozófus tanítására alapozott következtetéseknek, ezek segítségével próbálta leírni a világ felépítését és működését, sőt Isten létét és tevékenységét is; részben épp azért tért át az antitrinitarizmusra, mert azt jobban össze tudta egyeztetni Arisztotelész tanításával. Soner tehát bizonyos szempontból a feje tetejére állította a régi mondatot, és a teológiát tette a filozófia szolgáldányává.⁷ Így kidolgozott rendszere meglehetősen egyedi volt, még a hagyományos dogmák jó részét elvető antitrinitarizmusba is csak nehezen fért bele. Fennmaradt például egy levél,⁸ amelyben lengyel hitsorsosai megrójják az altdorfi professzort, amiért túl tág teret engedett a teológiai igazságok felismerésében az emberi észnek, olyan dolgok felismerését is belelátva Arisztotelész munkásságába, amelyek még a szentháromságtagadók szerint is csak isteni kinyilatkoztatás útján válhattak ismertté.⁹

Soner a vallási meggyőződését igyekezett elrejtetni a nyilvánosság elől, arisztotelizmusa azonban közismert volt, márpedig ez is erősen vitatott kérdésnek számított a XVI–XVII. század fordulóján, különösen az olyan lu-

⁷ Soner filozófiai és teológiai nézeteire vonatkozóan lásd CACCAMO 1970:54–58; Siegfried WOLLGAST (1988), *Philosophie in Deutschland zwischen Reformation und Aufklärung 1550–1650*. Berlin, Akademie Verlag, 393–397; Eric ASCHERMANN (2011), Ratio und oratio mentalis – Zum Verhältnis von Aristotelismus und Sozinianismus am Beispiel der Philosophie Ernst Soners. In BRENNERKE–NIEFANGER–SCHNABEL (Hrsg.) 2011:99–157.

⁸ Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, a Lengyel Unitárius Egyház Levéltára 12.

⁹ 2r: Ea Platoni, Aristoteli et luci naturae tribuere videris, quae sacrae literae non nisi Domini Jesu Christi Evangelio aperte tribuant.

theránus területeken, mint Nürnberg. A nagy reformátor ugyanis erős ellen-szenvvel viseltetett a stageirai filozófus iránt: „Semmi sem hevíti úgy szívemet, mint az a vágy, hogy Arisztotelést, ezt a színészt, aki görög maszk-jával az egyházat oly alaposan tévútra vezette, leleplezzem és az egész világ előtt pellengérré állítsam” – írta egyik levelében.¹⁰ Máshol még keményebben fogalmazott: „Fáj lelkemnek, hogy az a kárhozott, nagyralátó, ravasz pogány hamis beszédeivel a legjobb keresztyének sokát félrevezette és elbolondította; bizony az Isten ver meg vele a mi bűneink miatt.”¹¹ Hozzáállása később, jórészt Melanchthon hatására enyhült, de a teológiából továbbra is száműzni akarta az arisztotelészi tanítást, különösen azokat a gondolatokat, amelyek a *Metafizikában* és a *De animában* szerepeltek. Az arisztotelészi logika, amiről az itt vizsgált Soner-beszéd szól, nem esett ennyire szigorú elbírálás alá, de az eredeti görög szövegek itt is kikerültek az oktatási gyakorlatból. Éppen Melanchthon volt az, aki összefoglaló jelleggel latin nyelvű dialektikai kompendiumokat készített, amelyek a szükséges logikai és retorikai alapozást voltak hivatva biztosítani a diákok számára, hogy a szükséges módszertani ismeretek birtokában foghassanak bele magasabb tudományok, például a teológia elsajátításába.¹²

A XVI. század végére azonban ez a melanchthoni rendszer kezdett kimerülni. Több iskolában, így Altdorfban is új utakat kerestek, amelyek sokszor magukban foglalták az eredeti arisztotelészi szövegekhez való visszatérést. A stageirai filozófus munkáinak közvetlen tanulmányozását szorgalmazta például Soner legnagyobb becsben tartott altdorfi tanára, egy bizonyos Philipp Scherbe (1553–1605) is, aki tanítványához hasonlóan Páduában tanult, magától Jacopo Zabarellától, aki a logika egyik legelismertebb művelője volt a korban.¹³ Soner hivatalában és szellemiségében is Scherbe nyomdokaiba lépett, mikor tanítani kezdett az altdorfi akadémián.

A fentiek után könnyen kikövetkeztethető, hogy a kolligátumban szereplő, itt bemutatott beszédben Soner válasza a feltett kérdésre, hogy szükséges-e az eredeti arisztotelészi művek tanulmányozása a teológusok számára, határozott igen, és annak szenteli a művet, hogy erről meggyőzze hallgató-ságát. Mindazonáltal rutinos pedagógusként azzal kezdi a beszédet, hogy

¹⁰ Martin LUTHER (2013), *Levelek*. Szerk. CSEPREGI Zoltán – FABINYI Tibor – ITTÉZS Gábor – REUSS András, ford. CSEPREGI Zoltán. Budapest, Luther Kiadó. (Luther válogatott művei, 7.), 59 (34. sz.).

¹¹ Martin LUTHER (1905), *A német nemzet keresztyén nemességéhez*. Szerk. és ford. MASZ- NYIK Endre. Budapest–Pozsony, Luther-Társaság. (Luther Márton művei, 2.), 95.

¹² A lutheri reformáció és Arisztotelész viszonyára vonatkozóan kiváló összefoglalást nyújt ITTÉZS Gábor (2014), Reformáció és kultúra. Luther, Melanchthon és Arisztotelész a wittenbergi egyetemen a XVI. század elején I–II, *A keresztyén igazság*, 101, 2. 21–30 és 101,3. 9–20.

¹³ Wolfgang MÄHRLE,(2000), *Academia Norica – Wissenschaft und Bildung an der Nürnberger Hohen Schue in Altdorf (1575–1623)*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag. 274–279.

eleve lemond a *captatio benevolentiae*-ről, jól ismerve a diákok hozzáállását az olyan nehézségű anyagokhoz, mint az *Organon*: „Ki hallgatna engem szívesen? Hiszen olyan témát választottam, amivel sokan nem értenek egyet. Azt állítják, hogy ...elegendő a dialektika általános szabályait ismereni, mintsem belebonyolódni ezekbe a túlságosan is kifinomult dolgokba.”¹⁴ Ennek következtében arról szól a beszéd, hogy Soner különféle teológiához kapcsolódó területeken, konkrét példákkal igazolja, hogy a *subtilissimae res* ismerete igenis szükséges egy teológus számára.

Mindenekelőtt azzal a – teológiai szempontból jelentősnek tűnő – ellenérvvel száll szembe, hogy Arisztotelész pogány volt, így semmi köze nem lehet a keresztény hittudományhoz. Soner erre azt feleli, hogy nem egy gondolat kitalálójának a személyét és a háttérét kell figyelembe venni, hanem magának az elképzelésnek az igazságát, hiszen végső soron mindennek Isten a forrása, aki megadta Arisztotelésznek az efféle dolgok felfedezéséhez szükséges bölcsességet.¹⁵

Ezután annak az ecsetelésére tér rá, hogy milyen fontosak a logikai ismeretek a hitvitákban. Soner elsőként az *Organon* által biztosított *ordo* és *methodus* szerepét emeli ki, amelyek megakadályozzák, hogy az ellenfelek szofistákhoz illő csúrés-csavarással lehetetlenítsenek el valakit.¹⁶ Aktuális példaként a jezsuita Roberto Bellarminót, az ellenreformáció egyik legnagyobb hatású alakját említi, akivel valóban csak alapos műveltség és az érvelési módszerek széles körű ismeretének birtokában lehetett szembeszállni.¹⁷ Az Ágostai Hitvallással kapcsolatos vitákat is említi, a reformátorok ellenfeleinek tudatlanságára helyezve a hangsúlyt, akik éppen azért írtak zavaros és ostoba dolgokat, mert logikai ismereteik hiányosak voltak.¹⁸ Egy másik fontos lutheránus dokumentumot, az 1577-ben elfogadott *Formula Concordiae* nevű hitvallást is felhossa példaként, amelynek egyik szakasza, amelyik a kegyelemtan szempontjából szélsőséges nézeteket képviselő,

¹⁴ 92v: Quis me libenter audiat? Siquidem talem materiam suscepi, cui multi non assentiuntur. Dicunt enim nullis in rebus opus esse Organo Aristotelis et praesertim in Theologia, siquidem satis sit vulgaria praecepta dialectices nosse, quam sese intricare illis subtilissimis rebus.

¹⁵ 92v: Ad originem quod attinet, luce meridiana clarius est, Organon illud Aristotelis, licet Ethnicus, acumine suo invenerit, nihilominus tamen illi sapientia haec inveniendi a Deo Ter Optimo Maximo cuius cognitionem qualemcumque habuit, concessa fuit.

¹⁶ 93r: Haec denique scientias munivit, easque ordine et methodo haud secus atque Orci galea tectas ab imperitorum ac sophistarum iaculis defendit.

¹⁷ 93r: hoc nostro tempore tres tomi disputationum Bellarmini testantur, qui referti sunt omnibus captionibus sophisticis. Konkrétan Bellarmino *Disputationes de controversiis Christianae fidei* című, 1581–1593 között kiadott művére céloz, amelyet sokan a katolikus tanítás és különösen a pápai hatalom legfontosabb védiratának tartottak.

¹⁸ 93v: Augustanae confessionis Apologia, in qua toties acerrime reprehenduntur pontificii, quod plane ignorarint quid sit fides, quid essentia, quid justitia.

és ezért manicheusként emlegetett Matthias Flacius ellen irányult, az arisztotelészi kategóriákra építette érvrendszerét.¹⁹

Soner tekintélyszemélyek révén is próbálja bizonyítani az *Organon* teológiai fontosságát. Természetesen Lutherre és Melanchthonra esett a választásra mint legfőbb autoritásokra, bár – mint fentebb láttuk – ez Luther esetében korántsem ígérkezett könnyű feladatnak, hiszen ő a legerőteljesebb kifejezések használatától sem riadt vissza Arisztotelész elítélése során. Ennek ellenére néhány tőle vett idézettel Soner mintegy rábizonyítja, hogy ha nem is hivatkozott rá, a nagy reformátor a gyakorlatban mégis az arisztotelészi logikát alkalmazta műveiben. Ilyen idézet például a Teremtés könyvéhez írott kommentárjának XVII–XVIII. fejezete, ahol Luther a „páristák” tekervényes, retorikai gondolatvezetése helyett a pontos, lényegre törő érveket dicséri, amelyeknél a kulcsszavak: *distinguere posse, recte definire és dividere*. Soner ebből kiindulva igazolja Luthernél az *Organon* ismeretét és használatát, mivel az idézett kifejezések abban is alapvető szerepet játszanak: a pontos elemzés, a fogalmak megfelelő azonosítása és elkülönítése által lehet csak rendszert kialakítani, ami a tudományos gondolkodás alapja.²⁰ Hasonló módon hivatkozik a Galata-levélhez írt kommentár V. fejezetére, ahol a szerző más szavakkal, de pontosan követi a Második Analitika 12. fejezetének megállapításait: „a dialektikának és az analitikának (...) nem szabad túrnia a stílusalakzatokat, szinekdokhékát és hüperbolákat.”²¹

Melanchthonnal könnyebb dolga volt, a híres humanista többször nyíltan beszélt Arisztotelészről, részben maga ellen is szólva: „Én – mondta – az igazi, romlatlan, eredeti dialektikát hirdetem, amelyet Arisztotelésztől és nem a tudatlan értelmezőitől kapunk meg. Határozottan állítom, hogy ez nemcsak a fórumon és a bíróságon, hanem a filozófiában, sőt az Egyházban is nagyon hasznos.”²² Melanchthon tehát kiállt az *Organon* eredeti szövegé-

¹⁹ 93v: Quam necessarius etiam sit usus categoriarum in theologia unica illa quaestio declaratur, de peccato originis, et orthodoxorum consensus adversus veteres et novos Manichaeos. Vö. Formula Concordiae, I. (De peccato originale), Negativa, XII.

²⁰ 93r: Doctoris et Dialectici est primum recte definire et dividere. Caeteri qui non distinguunt inter argumenta et materias a quibus disputatione digni sunt, odio. Vö. Martin LUTHER (1830), Enarrationes in Genesin XX–XXIII. In Christoph S. Th. ELSPERGER (Hrsg.) (1830), *D. Martini Lutheri Exegetica opera Latina* 5, Erlangen, Sumtibus Caroli Heyderi, 271 (XXII). 93v: [Lutherus] inquit: sapientiam sapientiarum esse recte distinguere posse inter legem et Evangelium, et bonum in hac parte dialecticum esse. Vö. Martin LUTHER (1829), Enarrationes in Genesin XVI–XIX. In Christoph S. Th. ELSPERGER (Hrsg.) (1829), *D. Martini Lutheri Exegetica opera Latina* 4, Erlangen, Sumtibus Caroli Heyderi, 106.

²¹ 93r: dialectica et analytica... non debet pati figuras, synecdoches et hyperbolas. Vö. Martin LUTHER (1844), *Commentarium in Epistolam S. Pauli ad Galatas, Tomus II.* Hrsg. Christoph S. Th. ELSPERGER. Erlangen, Sumtibus Caroli Heyderi, 325.

²² OSZK Quart. Lat. 752, 93v: Ego, inquit, veram, incorruptam, nativam dialecticam qualem et ab Aristotele et non insulis interpretibus accepimus praedico. Hanc affirmo non modo in foro aut iudiciis aut etiam in philosophia, sed etiam in Ecclesia valde utilem esse. Vö. Philipp ME-

nek a tanulmányozása mellett, noha maga is írt „értelmezéseket” róla. A munkássága azonban nem merült ki a kompendiumok összeállításában, hanem gondos szerkesztői munkával sajtó alá rendezte a stageirai filozófus számos művét, egyértelművé téve, hogy nemcsak szükségesnek tartja az eredeti szövegek tanulmányozását, de azt a gyakorlatban is elő kívánja segíteni.

Az altdorfi professzor legfontosabb érve természetesen a felvetett tételnek gyakorlati bizonyítása volt, tehát az, ha bizonyos teológiai problémák esetén kimutatja, hogy az arisztotelészi logika alapos ismerete segítségével lehet őket megoldani; és valóban, a beszéd jelentős részét éppen ennek a célnak szenteli. Először a következtetési módszerek két, a korban gyakran emlegetett fajtáját említi az úgynevezett *ὑπόθεσις κατασκευαστική*-t és a *ὑπόθεσις ἀνασκευαστική*-t.²³ A két érvelési módszert az altdorfi professzor arisztotelészi elvekből vezeti le: felismerésük és használatuk lényege az, amit az Organon korabeli interpretátorai *modorum et modificatarum enuntiationum vim cognoscere* kifejezéssel illettek.²⁴

Még fontosabbnak tartotta azonban a szillogizmusok és a különféle válfajaik ismeretét. Ez, vagyis a logika egy jól körülhatárolt területének teljes feltérképezése és elemzése, Arisztotelész egész munkásságának egyik legnagyobb vívmánya, így érthető, hogy Soner nem győzi hangsúlyozni a jelentőségét. A beszédben konkrét szöveghehelyek egész sorát hozza fel a Bibliából, hogy igazolja az állítását, miszerint az arisztotelészi szillogizmusok alapvető részét képezik a Szentírás gondolatmeneteinek, így azok ismerete nélkülözhetetlen a legfontosabb hittételek megértéséhez. Elsőként például egy diszjunktív szillogizmust hoz fel, mégpedig a lutheránus teológia egyik legfontosabb kérdésében, a megigazulást illetően. Így foglalja ugyanis össze Pál apostol ezzel kapcsolatos gondolatmenetét: „Vagy a törvény cselekedeteiből, vagy a hit által igazulunk meg. De nem a törvény cselekedeteiből, tehát a hit által.”²⁵ Később Soner a *κατὰ παντός* és *καθόλου* kifejezésekkel leírt vonatkozásokra, vagyis az általános értelmű kijelentések különböző

LANCHTHON (1839), Epistola 3992. In Karl Gottlieb BRETSCHEIDER (ed.) (1839), *Corpus Reformatorum VI*, Halle, C. A. Schwetke et fil. 655.

²³ Vö. Theodore HAERING (1913), *The Christian Faith – The System of Dogmatics*. Transl. John DICKIE – George FERRIES. London – New York – Toronto, Hodder & Stoughton, 107.

²⁴ 93v: Excellentes etiam Theologi duos modos conjunctionum hypotheticarum excogitarunt ducentes ad in commodum. Unus est eorum qui habent ὑπόθεσιν κατασκευαστικὴν, qui Lutherus est communis. Alter est qui habent ὑπόθεσιν ἀνασκευαστικὴν, cuius exempla epistolae Paulicanae passim nobis suppeditant. Vö. pl. Vicente Justiniano ANTIST (1582), *Commentaria in universam Logicam*. Venezia, Zilettus, 147; Didacus MASTIUS, (1617), *Commentariorum in Porphyrium et in universam Aristotelis Logicam Tomus II*. Köln, Burgenius, 93; Rudolph GOELENIUS (1596), *Problematum rhetoricorum centuria*, Frankfurt, Officina Paltheniana, 74.

²⁵ 93bis: Aut operibus legis aut per fidem justificamur. Sed non operibus legis, ergo per fidem. Vö. Gal 5,4–5; Róm 3,21–22. Az érvet nem maga Soner találta ki, hanem egy korabeli

fajtáira hoz példákat, amelyek – állítása szerint – a leggyakrabban fordulnak elő a Bibliában.²⁶ Ezek segítségével lehet értelmezni az olyan, elsősre ellentmondásosnak és visszatetszőnek tűnő kijelentéseket, mint hogy „minden ember nélkülözi Isten dicsőségét,” vagy hogy „minden ember hitetlen.”²⁷

Végül magát a teológiát mint tudományt is arisztotelészi alapon magyarázza el Soner, mikor a *Második Analitikában* leírtakból kiindulva abban véli felfedezni a hittudomány lényegét, hogy a Bibliában leírtak pusztá ténye mellett (*τὸ ὄντι*) azok összefüggéseit és okait vizsgálja (*τοῦ διότι*), ekként válván igazi, magasabb rendű tudománnyá.²⁸ Ebben az értelemben a próféta és az apostolok is az arisztotelészi logika alkalmazói voltak, hiszen nem másból állt a feladatuk, mint hogy a Bibliában leírt eseményeket, cselekedeteket és szavakat értelmezzék, feltárva az összefüggéseket és az okaikat, illetve hogy mindezt érthető módon elmagyarázzák a többi embernek. Sőt, Soner magát Krisztust is beleilleszti a képbe, akinek a tevékenysége (az általa végrehajtott csodák) arisztotelészi értelemben véve *τὸ ὄντι* jellegű bizonyítása volt annak, hogy Ő a Messiás.²⁹ Természetesen Soner nem állítja róluk az arisztotelészi logika közvetlen ismeretét, de azt igen, hogy a gyakorlatban annak az elvei szerint tanítottak, például Pál apostol tudományos módon tevékenykedett, azaz „ἐπισημονικῶς εἰγί.”³⁰

Az elhangzottakból a hallgatóságot illetően is levonja a tanulságot Soner: bár a Szentlélek olyan tiszta tudást nem adott nekik, mint az apostoloknak, de az Istentől kapott gondolkodási képességet, és az ezzel létrehozott filozófiát eredményesen használhatják fel arra, hogy a nagy elődök által ki nem fejtett problémákban megoldást találjanak.³¹ Arisztotelész pedig, pogány mivolta ellenére, éppen a legtökéletesebb eszközt adja az *Organonnal*, hiszen az abban lefektetett elvek át- meg átszövik a Biblia szövegét, így az ott szereplő igazságok feltáráshoz a stageirai filozófus logikája visz legközelebb.

teológustól, a lutheránusból kálvinistává lett Johann Piscatortól vette át. Vö. Johann PISCATOR (1601), *Analysis logica Epistolae Pauli ad Romanos*. Herborn, Corvinus, A4r.

²⁶ 93bisr: Habent locum in Theologia regulae illae κατὰ παντός, καθόλου, quibus tota fere Scriptura est referta.

²⁷ 93bisr: Omnis homo caret gloria Dei, omnis homo est incredulus. Vö. Róm 3,23 és 3,4. Itt Soner szintén egy ismert teológus, Lucas Lossius munkájára támaszkodott. Vö. Lucas LOSSIUS (1562), *Annotationes Scholasticae in Novum Testamentum V*. Frakfurt, Egenolphus, 130.

²⁸ 93bisr: In Apodicticis docetur quoniam sint propriae demonstrationes et quo pacto ex historia, quae est dumtaxat τὸ ὄντι, scientiae quae sunt τοῦ διότι et constitutae olim a magnis viris sint et constitui debentur. Hac arte tota Theologia primum facta et expressa est ex Veteris et Novi Testamenti historia.

²⁹ 93bisr: τοῦ ὄντι quibus Salvator noster ostendit se esse Messiam et verum Deum.

³⁰ 93bisv.

³¹ 93bisv: Nunc quoniam ea dona a Spiritu Sancto nobis data non sunt, utimur illorum loco ista doctrina.

Összességében ez a Soner-beszéd, rövidsége ellenére, kiválóan reprezentálja mind a professzor ismereteit, mind az általa képviselt filozófiát. Soner beszéde így jól beleilleszthető abba a folyamatba, amely a reformáció kezdetére jellemző nagymértékű Arisztotelész-ellenességtől és a stageirai filozófus „teológiai száműzésétől” annak visszatéréséig vezet. Az *Organon* mellett való érvelés mindenesetre csak egy lépcsőnek számított a célhoz vezető úton, de az arisztotelészi logika azért fontos elemét képezte ennek az irányvonalnak, és Soner itt két szempontból is megpróbálta felszámolni az *Organon* használatát korlátozó tényezőket. Egyrészt felhívta a figyelmet az eredeti, tehát az interpretátorok tevékenységének torzító hatásától mentes szöveg ismeretének a szükséges voltára, másrészt rámutatott, hogy az arisztotelészi logika nemcsak propedeutikus szempontból lehet hasznos, hanem a teológia magasabb régióiban, vagyis a kimondottan hittudományi jellegű kérdések megoldásában is kulcsszerepet játszhat.

Két ének az Oltáriszentségről az *Énekek könyvében* (1785)

A 2021-es esztendőben Budapesten tartott 52. Eucharisztikus Világkongresszushoz kapcsolódó rendezvények az Oltáriszentség sokoldalú megközelítésére ösztönözték a szakembereket. Ehhez kapcsolódva barokk kori irodalmi emlékeinkről, köztük a barokk kori népénekekről is tanulmányok sora jelent meg. A tanulmányokban szó esik régebbi énekek jelenlétéről, újak keletkezéséről, az éneklés liturgián belüli és azon kívüli alkalmairól, az énekek számáról és szövegösszefüggésekről.¹

Alábbiakban az 1785-ben megjelent *Énekek könyvében* található két Oltáriszentség-énekről lesz szó.² A kötetet Séllyei Nagy Ignác székesfehérvári püspök adta ki. A fennmaradt példányok többségének címlapján a püspöki

¹ Az eredetileg 2020-ra tervezett kongresszus ösztönözte tanulmányok:

– SZELESTEI N. László (szerk.) (2018), *Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 21).

45–60: BOGÁR Judit, Az Adoro te devote régi magyar fordításairól; 151–158: KOVÁCS Eszter, Biblikus cseh nyelvű liturgikus népénekek az Eucharisztia- és az Úrvacsoráról a 17. századi magyarországi énekeskönyvekben; 167–180: MEDGYESY S. Norbert, Kájoni János fordította Eucharisztia-énekek Hymnariumában; 255–264: SZÁDOCZKI Vera, Oltáriszentségi énekek a 18. században.

– RÁKOSSY Anna – KONTSEK Ildikó (szerk.) (2019), *Agnus Dei: Az Oltáriszentség tisztelete Magyarországon*, Esztergom, Keresztény Múzeum.

72–83: KÖVÁRI Réka, Népénekek és népének-feldolgozások az Oltáriszentségről; 54–71: MEDGYESY S. Norbert, Népénekek és iskoladramák az Oltáriszentségről a 17–18. századi Magyarországon.

– BARNA Gábor (szerk.) (2020), „Leborulva áldlak...”: *Az Oltáriszentség és az Úrvacsora a magyarországi vallási kultúrában*, Budapest, Szent István Társulat. (A Szent István Tudományos Akadémia Kiadványai, I. 1.).

361–382: KÖVÁRI Réka, Az Oltáriszentség tisztelete Kájoni János Cantionale Catholicum énekeskönyvében és erdélyi ferences kottás kéziratokban; 313–333: PAPP Ágnes, Adalékok a magyar nyelvű miseének történetéhez; 335–360: SZALAY Olga, Két régi magyar szentségi ének a 16. és a 17. századból [Üdvözlégy, üdvösséges ostyá; Áldjad, ember, e nagy jódat].

– MEDGYESY S. Norbert (2018), „Iduez legy, Szep Manna, Iduességnek meg adoja...”: Kájoni János fordította Eucharisztia-énekek a Hymnariumban, *Erdélyi Múzeum*, 80, 2, 1–13.

² [SÉLLYEI NAGY Ignác, szerk.] (1785), *Énekek könyve szükséges litániakkal és imádságokkal a Magyar Keresztény Katolika Anyaszentegyház szolgálatjára Székes Fejérvári Püspökségben*. Pesten, Landerer. 127–128.

címer és kiírás jelzi, hogy a kötet az újonnan alapított Székesfehérvári Egyházmegye hívei számára készült. Másik változatát, amely általában katolikus hívek számára kínálta magát, az eladhatóság érdekében készíthette a nyomdász. A kötetrel már többször foglalkoztam, részben Séllyei Nagy Ignác püspök személye ürügyén, másrészt azt bizonyítandó, hogy az énekeskönyvbe verseket írt, régi himnuszokat újra lefordított Ányos Pál pálos szerzetes, a korszak jeles költője.³

A XVIII. század közepétől a katolikus megújulást szorgalmazók a Bibliát és a szentmisét (ezzel együtt az Oltáriszentség fokozott tiszteletét) helyezték középpontba, a tanbeli ismeretek széles körű elterjesztésétől⁴ pedig az üres barokk külsőségek elmaradását remélték. A liturgikus és egyéb hitéleti alkalmakat tudatosan igyekeztek igényes tartalmi és formai elemekkel ellátni. Séllyei Nagy Ignác püspök (1777–1789) folytonimádó, egész egyházmegyéjére kiterjedő Oltáriszentség-társulat alapításával, általa szerkesztett ima- és énekeskönyvekkel, katekizmusokkal és papjai serkentésével próbálta hívei buzgóságát növelni.

Az *Énekek könyve* – miként a teljes címben olvashatjuk, imádságokat is tartalmaz – jól megírt szövegeire, újdonságára már korábban fölfigyeltek a kutatók.⁵ Újdonság benne a szentmisét végigkövető ének (*Ím arcunkra borulunk...*), verses katekizmus, vásár- és ünnepnap evangéliumi szakaszokat egységes formában megszólaltató énekek. Első átolvasásra is feltűnik azok igényes, művészi megfogalmazása, a régebbi és az új irodalmi értékű szövegek egymás mellettsége. Ányos Pál részbeni szerzőségéről és a kötet himnuszfordításairól már régebben írtam. Fordulatot jelentett kutatásaimban, mikor Nagy Ignáccal foglalkozva a székesfehérvári Püspöki Levéltárban gondosan végignéztem a püspök kéziratos hagyatékát, köztük az *Énekek könyvének* kézirátát. A kötés nélküli, 278 paginás nyomda alá rendezett kéziratot több helyütt a kötetet szerkesztő főpap saját kezűleg javította. A végén számozatlan íveken a nyomtatvány és a rendezett kézirat énekeinek sorrendjétől kissé eltérő rendben álló előzmények között felismertem

³ A tanulmányok összegzése: SZELESTEI N. László (2020), *Séllyei Nagy Ignác püspöksége (Tanulmányok és források)*, Budapest, MTA–PKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 27.), 57–76, 147–155. A nem hivatkozott adatok e kötetből való átvételek.

⁴ E célt szolgálták a jezsuiták által tartott kateketikai missziók is, a sokfelé megalapított Keresztény Oktatás Társasága és annak nagy példányszámban terjesztett kézikönyve (az ún. *Kérdő könyvecske*). Részletesen: SZELESTEI N. László, A 18. századi Keresztény Oktatás Társasága Magyarországon. In SZELESTEI N. László (szerk.) (2020), *Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiség történetében*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 28.), 127–137.

⁵ CSÁSZÁR Elemér (1912), *Ányos Pál (1756–1784)*, Budapest, (Magyar történeti életrajzok, 57.) 210–212; PAPP Ágnes (2011), „Epistola és Evangélium szerint való énekek”: 18. századi kéziratos katolikus kántorkönyveink tanúsága, *Zenetudományi Dolgozatok*. 151–176.

Ányos Pál kézírását, ami azt jelenti, hogy – legalábbis az ő kézírásában is ránk maradt énekeknek és fordításoknak – immár nem csak feltételezeten szerzője.⁶ A kötet két Oltáriszentség-éneke is olvasható kézírásában. (Ányos az énekeket az egyházi év sorrendjében írta, a szentek ünnepeit nem különítette el. A végleges kézirat készítésekor kéziratának egyes íveit az új sorrend szerint helyezték el máshová. A nagycsütörtöki himnusz folytonosságát is érintette az átrendezés.)

Rendelkezésünkre áll tehát mindkét ének esetében nyomtatott szöveg, az annak alapul szolgáló kéziratmásolat, és előzményként az énekek Ányos Pál kézírásában. A fordítás Aquinói Szent Tamás (†1274) *Pange lingua* kezdetű Oltáriszentség-himnuszának magyarítása. Az úrnapi vecsernye himnusa, Nagycsütörtökön az Oltáriszentséget a Szent Sírhoz kísérő ének. Ünnepeyesebb szentségkítétel alkalmával (például szentségi körmenet, szentségi áldás, szentséges litánia) latinul énekeljük az 5. és 6. versszakot *Tantum ergo...* kezdettel. Aquinói Szent Tamás himnuszának a 17. századból háromféle fordítása maradt ránk,⁷ ezek közül kettő vált elterjedtté, Hajnal Mátyásé és Kájoni Jánosé.

Hajnal Mátyás *Szíves könyvecskéjében* jelent meg először a *Pange lingua / Zengjed nyelvem, dichőséges / Úr Testének Szentségét...* kezdetű változata, amelyet a *Cantus catholici* kiadásai terjesztettek el;⁸ a kiadásokban Hajnal szövegéhez képest helyesírási és magánhangzó/nyelvjárási változatok mellett csak néhány lényegtelen eltérés fordul elő. A másik, szintén gyakran énekelt változat Kájoni Jánosé, először 1676-ban a *Cationale catholicumban* jelent meg (*Mondj éneket zengő nyelvem szentséges Úr testének...*), népszerűvé válását Szentmihályi Mihály és Bozóky Mihály XVIII. század végi énekeskönyvei segítették.⁹ A Kájoni- és az Ányos-féle fordítás egymástól annyira eltér frazeológiailag is, hogy Ányos Kájoni fordítását egyáltalán nem használta, ezért többet most nem foglalkozom vele.

⁶ Ányos Pál autográf kézírata számozatlan, a továbbiakban ezért nem hivatkozom lapszámokra.

⁷ A Pápai János kéziratában (1608) megőrzött fordítás nem gyakorolt hatást a később elterjedt fordításokra. Országos Széchényi Könyvtár, Quart. Hung. 311, 88b–89a. Kritikai kiadása: HOLL Béla (sajtó alá rend.) (1974), *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 7: Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, nr. 2.

⁸ HAJNAL Mátyás (1629), *A' Jézus Szívét szerető szívek ájtatosságára szíves képekkel kiábráztatott ... könyvecske*, Bécs, 185–187. A vers Hajnal fordította alapszövegét a Pozsonyban 1642-ben újra kiadott kötetből közölte a kritikai kiadás: HOLL Béla (sajtó alá rend.) (1974), *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 7: Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974, nr. 74.

⁹ KÁJONI János (1676), *Cationale catholicum*, Csík, 278. Kritikai kiadása: STOLL Béla (sajtó alá rend.) (1992), *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 15/A: Katolikus egyházi énekek (166-as, 1670-es évek) – Szövegek*, Budapest, Akadémiai – Argumentum, nr. 321; HOLL Béla (1992), *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 15/B: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek) – Jegyzetek*, Budapest, Akadémiai – Argumentum, 1992, nr. 321.

Ányos Pál saját kezű énekmásolataiban feljegyezte, hogy miért fordított le újra régi és gyakran énekelt himnuszokat. A Jacopone da Todi (†1306) nevéhez kötött *Stabat mater* fordítása után olvashatjuk, hogy „Ez ugyan már az Anyaszetegyháznak gyakorlott éneke a magyar nyelvben is fordítva és nyomtatva találkozik, de az öszvehangoztatásnak a régi fordításban számtalan hibái miatt [...] újonnan fordítottam; tapasztalni fogja az olvasó a régi és e között a fordítás között való különbséget, mellyből ki tetszik, hogy az Isten rendesebben ’s modossabban szerzett énekkel tiszteltessék, magasztaltassék, s’ mint ötet régenten Dávid, és több szent atyák minden ki telhető ékességgel készített versekkel dicsőítették.” A nagycsütörtöki himnusz (*Pange lingua*) az alábbi szavak követik: „Ezen ének is hasonló okokból mint fellyebb egy, egészen újonnan fordított, a következővel együtt.” [A következő: Venantius Fortunatus (VI. század) *Vexilla regis prodeunt*ja.] Ez azt jelenti, hogy a *Pange lingua* általa ismert fordításával sem volt megelegetve.

Ha Aquinói Szent Tamás latin szövege mellé odahelyezzük Hajnal Mátyásnak a *Cantus catholici* kiadásaival elterjedt fordítását és Ányos Pál fentebbi idézet miatti fordítását, megértjük Ányos „újonnan fordítottam” szavait. (Csak néhol fordul elő Hajnaléval azonos fordulat.) A latin szöveghez való hűség és a magyar a nyelv ritmusa is jobb az új fordításban. A hatodik strófában a Nemzetettet szó gondot okozhat, a nemzetetik ’születik’ szó származéka. A legalább kétféle ’e’ hangot ejtők értik jelentését.

Császár Elemér még úgy vélte, hogy a *Cantus catholici* 1738. évi kiadása lehetett Ányos mintája a nagycsütörtöki himnusznál. Bizonyítékként közölte mindkettőnek harmadik és hatodik strófáját.¹⁰ (Lásd a következő oldalon a táblázatot.)

A kötet *Úrnap*i éneke perikopális ének, az ünnepnapra kijelölt evangéliumi szakasz didaktikus versbe öntése. Valószínűleg kántori előadásra készült, nem népéneknek. Talán pap távollétében, vagy hiányában énekelheték (lásd az 1. képet a 150. oldalon).

Az evangéliumi énekek azon szándékkal készültek, hogy a vasár és ünnepnapokra kijelölt evangéliumi szakaszokat verses formában énekeljék. Magyar nyelven az első így összeállított és nyomtatásban is megjelent ciklus olvasható az *Énekek könyvében*. A megénekelt evangéliumi szakaszok általában öt strófában megfogalmazottak, strófánként négyszer tizenöt (8 + 7 szótagú) sorból állnak, rímelnék (ababcdcd). A latin és a magyar költészetben egyaránt hagyományosnak tekinthető ez a strófa-forma.

Ányos Pál evangéliumi énekeiben általában rövid bevezetés után jön az evangéliumi rész, majd (legtöbbször az utolsó két strófában) érzelmi azonosulásra hangolás történik.

¹⁰ CSÁSZÁR 1912:210–212.

Hajnal M. fordítása	Aquinói Szent Tamás	Ányos Pál fordítása
<i>A' Kristus Sz: Testéről Vérérol</i>	<i>Pange lingua</i>	<i>Nagy Tsötörtökön</i>
1 Zengjed nyelvem, dichöséges Ur Testének Szentségét; Szent Vérenek böchülletes Árrát, mellyet Világért, Nemes Virág, Szüznek tisztos Magva, Királyunk le-tett.	5 <i>Pange, lingua, gloriosi Corporis mysterium, Sanguinisque pretiosi, Quem in mundi pretium. Fructus ventris generosi Rex effudit gentium.</i>	1 Zengjed nyelvem Ur testének 'Tsudálatos szentségét, 'S az ő drága szent vérenek Érdemét, ditsöségét, Mellyel e' Király népének, Meg gyözte ellenségét.
2 Nékünk született, 's adattatott Tiszta Szüznek méhéből; E' Vilagon nyájkodott, Adván magát Mesteröl; Lakásának véget szabott Chudálatos rendéből.	10 <i>Nobis datus, nobis natus Ex intacta Virgine, Et in mundo conversatus, Sparso verbi semine, Sui moras incolatus Miro clausit ordine.</i>	2 Nékünk adatott, született, Gyümöltse Szüz méhének, A' világban hirdettetett Szudsége igéjének, 'Tsuda rendel véget vetett Közöttünk lételének.
3 Vég Vachorának idején, Tanítványival évén, 'S Törvényi dolgát véghez vívén O Törvényből ételben; Maga magát éledelben Adá Kenyér 's Bor színben.	15 <i>In supremae nocte coenae, Recumbens cum fratribus, Observata lege plene Cibus in legalibus, Cibum turbae duodenae Se dat suis manibus.</i>	3 A' végő vatsorához ül Tanítványi Közében, Hol a' Törvény rendét szentül 15 Meg tartya ételében, 'S magát adgya eledelül Kenyér, és bor színében.
4 A' Test, Ige; Kenyért Testé Igével változtatá; És a' Bort-is szent Vérévé. Érzékenség ezet hogy-ha Meg nem fogja; elég erre Hitnek vastagítása.	20 <i>Verbum caro, panem verum Verbo carnem efficit: Fitque sanguis Christi merum, Et si sensus deficit, Ad firmandum cor sincerum Sola fides sufficit.</i>	4 Test Ige, kenyért testévé Egy szoval változtattya, 20 A' bort pedig szent vérévé, 'S noha szem láthattya, Szivünk erősítésevé Lesz az, hogy hit ugy tartya.
5 Azért, ez illy nagy Szentséget Le-borúlván imádgjuk; És a' Régi jelenséget Uj Törvényel neveljük; 'S gyarló érzékenségünket Hitünk-alá hódíttuk.	25 <i>Tantum ergo sacramentum Veneremur cernui: Et antiquum documentum Novo cedat ritui; Praestet fides supplementum Sensuum defectui.</i>	5 Tehát Hitünk illy szentségét 25 Imádgjuk hiv lelkünkkel, 'S ujítsuk meg régiségét Buzgo tiszteletünkkel, Értelmünknek gyengeségét Erősítsük hitünkkel.
6 A' Nemzőnek, 's Nemzetetnek, Dichéret és tisztesség; Aldás, öröm mind kettőnek, Aldomás és dichöség; Mind kettőtül eredőnek Egyenlő Tiszteletség.	35 <i>Genitori, Genitoque Laus et jubilatio, Salus, honor, virtus quoque Sit et benedictio: Procedenti ab utroque Compar sit laudatio. Amen.</i>	6 Nemzetetnek,[] 's a' Nemzőnek Ditséret, és tisztesség, Magasztalás mind kettőnek, Aldás, öröm, erősség, Mind kettőtül eredőnek 35 Legyen egyes ditsőség!

RMKT XVII/7, nr. 74.

Énekek könyve, 1785,

Nézzük meg párhuzamosan az úrnapi evangéliumi szakaszt és annak Ányos általi versbe öntését. A *Római misekönyv*ben Úrnapon Szent János evangéliumából olvastatott részletet az Egyház (6,56–59) (a táblázatot lásd a 153. oldalon).¹¹

¹¹ KÁLDI György (ford.) (1732), *Szent Biblia*. Nagyszombat. 367.

[*Úrnapon olvastatott evangéliumi szakasz*
Szent János evangéliumából (6,56–59).]

Abban az időben: Mondá Jézus
a zsidó seregnek:

⁵⁶ Az én testem bizonynyal étel, és
az én vérem bizonynyal ital.

⁵⁷ Aki észzi az én testemet és issza
az én véretem, énbennem lakik és
én őbenne.

⁵⁸ Amint engem küldött az élő
Atya, én is élek az Atyáért, és aki
észen engem, ő is él énérettem.

⁵⁹ Ez a kenyér, mely az égből
szállott alá. Nem úgy, amint a' ti
atyáitok mannát őttek, és
meghóltak; A' ki e' kenyeret észzi,
örökké él.

Ur Napján

1

Millyen öröm tartozoknak
Igaz hívek számához!
Midön így szol a' Zsidoknak
Jesús sokaságához:
Magamat tsudálatassan
Néktek hagyom, 's hidgyétek,
Vérem ital bizonyossan,
Testem pediglen étek.

2

Ki az én Testemet eszi,
'S issza az én véretem,
Az magát enyimmé teszi,
'S az visszont bir engemet,
'S mint én élek az Atyáért,
A' kitől küldtettem,
Ugy ki eszen, 's issza a' vért,
Ő is él én érettem.

3

Ez a' kenyér, mely az Égből,
E' világra alá szál,
'S véghetetlen kegyességből
Eledelével táplál,
Nem úgy, mint a' Mánna, mellyért
Mégis aki véle él
Vala, meg halt, ki e' kenyért
Eszi, az örökké él.

4

A' nyelv némul, a sziv rémül,
Ész álmétkodik rajta!
Hogy az Isten eledelül
Maga szent Testét adta;
O! véghetetlen szeretet!
Melly így szorja lángjait,
Ég, föld Ura minket etet!
Minket! – bűnös fiait.

5

Essünk artzra, és imádgjuk
E' szeretet szentségét,
Egy szívvél, lélekkel áldgjuk
Istenünk kegyességét,
Illyen tsuda buzgoságnak
Ditséret, és tisztesség,
'S a' tellyes Szent Háromságnak
Legyen örök ditsőség!

figyelembe véve nyolc esetben éppen a *Mondj naponként*-et is), de az ugyancsak az *Énekek könyvéből* átvetteknel szerepel saját nótára (*nota propria*), vagy néhány más nótajelzés is. A *Mondj naponként* a XVII. század utolsó évtizedében gyakori dallamát Szentmihályi Mihály kéziratosa és Bozóky Mihály nyomtatott énekeskönyvei kottával együtt közölték: a dallamforma országosan ismertté válhatott. Az MTA Régi Zenei Osztály Történeti Énektárában a TÉ 152. típus.

Az *Énekek könyve* bevezetőjében Séllyei Nagy Ignác óhaja az volt hogy a kötet „kellemetes zengedezés”-ű énekeihez a „kinék-kinék szabad választásban áll”-ó dallam társuljon. Az egyik társuló dallam mindenképpen a *Mondj naponként és óránként* közismert változata lehetett. Ányos úrnapi énekéhez szinte kínálkozott e dallam.

Költészet, önreklám, vagy egyik sem?

Marin Sanudo diáriumának historiográfiai értékelése

„A naplóban híven megőrzött vagy emlékiratban felidézett közvetlen élmény – az érzetek és érzések áramlása – ugyancsak nem történetírás. Legjobb formájában költészet, a legrosszabb esetben tolakodó önreklám, de történetírás sose lehet.”¹ Marin Sanudót (1466–1536), akinek nevét *Diarii* címen kiadott, monumentális, napról napra vezetett kortörténeti munkája² tette ismertté, aligha nevezné bárki is költőnek, az általa – ahogy minden valamirevaló humanista által – elkészített iskolai, alkalmi költemények még senkit nem tettek méltóvá erre a valódi, lírai alkotókészséget feltételező címre. Említett műve pedig még nyomokban sem tartalmaz olyan elemeket, amelyek alapján a költői alkotások közé lehetne sorolni. A munka irányában ma is megnyilvánuló kiemelt figyelmet viszont bizonyosan nem a majd’ félezer éve elhunyt szerző, egy esetlenül politizáló, elszegényedő velencei patrícius személyének érdekessége kelti, amelyet sikeresen reklámozna a *Diarii*. Így tehát, ha az ember nem akarja vitatni Robin G. Collingwood idézett állítását, Marin Sanudo alkotásának műfaji besorolásával meggyűlik a baja: az vagy nem napló, vagy nem történetírás. A napló műfaj *Világirodalmi lexikon*ban olvasható tág értelmezése már Sanudo művére is illik, sőt a vonatkozó szócikk szerzője, Herczeg Gyula Enea Silvio Piccolomini *Commentarii rerum memorabilium, quae temporibus suis contigerunt* című alkotásával együtt a naplóírás első példáiként említi a *Diariit*.³ A mű historiográfiai jellegét és indíttatását is nehéz lenne vitatni, ezért az ellentmondásos megállapítások miatt érdemes alaposan szemügyre venni a mű jellemzőit és körüljárni az elhelyezkedését a különböző történetírási áramlatok és műfajok között. Ehhez előbb áttekintem a *Diarii* főbb jellegzetes-

¹ Robin George COLLINGWOOD (1987), *A történelem eszméje*. Budapest, Gondolat. 370.

² Kézirat: Biblioteca Nazionale Marciana, Venezia (I), Cod. Ital. Cl. VII, 228–286 (9215–9273). Kiadás: Marin SANUDO (1879–1903), *De successu rerum Italiae = I Diarii di Marino Sanuto (1496–1533) dall’autografo Marciano Ital. Cl. VII Cod. CDXIX–CDLXXVII*, Rinaldo FULIN – Guglielmo BERCHET – Federico STEFANI – Nicolò BAROZZI – Marco ALLEGRI (ed.), voll. 58, *Prefazione*. Venezia, Marco Visentini.

³ HERCZEG Gyula (1984), napló. In *Világirodalmi lexikon*, vol. 9. Budapest, Akadémiai Kiadó. 65–66.

seégeit, hogy a tanulmány második felében ezeket a különböző műfajok jellemzőinek tükrében megvizsgálva kísérelhessem meg a besorolást.

De successu rerum Italiae

A kérdéses diárium szerzője, Marin Sanudo Velence szegényebb patricius családjainak egyikéből származott, rokonainak anyagi körülményei lehetővé tették számára, hogy alapos iskolai képzést kapjon, ám kimagasló politikai eredményeket és élethosszig tartó anyagi biztonságot nem garantálhattak neki.⁴ Már ifjúkorában megmutatkozott elkötelezettsége a humanista tanulmányok, különösen a történetírás felé, 1493-tól a dózsék hivatalviselése szerint tagolt Velence-történeti munkát állított össze (*Le vite dei dogi*),⁵ majd VIII. Károly francia király itáliai hadjáratának hatására az aktuális eseményeket kezdte megörökíteni (*La spedizione di Carlo VIII in Italia*).⁶ Bár az itáliai háború első szakaszának 1498. évi lezárultával a politikai helyzet stabilizálódni látszott, Sanudo nem hagyott fel az események napi szintű rögzítésével, *De successu rerum Italiae* címmel összeállítani tervezett műve előmunkálatai gyanánt feljegyezte a Velencében történeteket. Ezzel párhuzamosan kisebb városi tisztségeket viselt, aktívan – de sikertelenül – politizált, könyveket, képeket és régiségeket gyűjtött, amíg anyagilag bírta, majd fokozatosan elszegényedett, 1533-ra elgyengült és 1536-ban meghalt. 59 fóliás kötetnyi, negyvenezernél több lapot kitöltő diáriumát a Tíz Tanácsa zároltatta, így a mű kis híján háromszáz évre feledésbe merült, csak a XVIII. század végén került újra napvilágra és a kutatók érdeklődésének középpontjába.⁷

A „Velencében történtek” köre több szinten is megragadható: az utcák eseményei, a tágabb gyarmatbirodalom és a kereskedők ügyei, a politikai élet, vagy akár a diplomáciai alkalmak egyaránt a város történetének szervei. Sanudótól minderről átfogó, részletes képet kapunk, hiszen min-

⁴ Sanudo részletesebb, nemrég aktualizált életrajza olvasható az olasz életrajzi lexikonban: Matteo MELCHIORRE (2017), Sanudo Marino, il Giovane. In *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 90. Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana. A szócikk elérhető a treccani.it weboldalon keresztül. Ugyancsak részletes életrajzot és pályaképet közöl a *Diarii* kiadás egyik szerkesztője a naplósorozat előszavaként megjelent kötetben: Guglielmo BERCHET (1902), *I Diarii di Marino Sanuto. Prefazione*. Venezia, Marco Visentini.

⁵ Marin SANUDO (1999–2004), *Le vite dei dogi* = Marin SANUDO, *Le vite dei dogi (1423–1474)*, Angela CARACCILO ARICÒ – Chiara FRISON (ed.), Venezia, Malcontenta.; Marin SANUDO (1989–2001), *Le vite dei dogi* = Marin SANUDO, *Le vite dei dogi (1474–1494)*, Angela CARACCILO ARICÒ (ed.) Padova, Antenore.

⁶ Marin SANUDO (1883), *La spedizione di Carlo VIII in Italia* = *La spedizione di Carlo VIII in Italia raccontata da Marin Sanudo e pubblicata per cura di Rinaldo FULIN*. Padova, Antenore.

⁷ BERCHET 1902:119.

den nap eljárt a tanácsülésekre, útközben meghallgatta a Rialto környékén a kereskedők pletykáit, átfutotta a kiragasztott hirdetőanyagokat és falfirkákat, a Szenátusban figyelte a Köztársaság életének alakulását, hallotta a távoli országokból érkezett követek beszámolóit és bepillantott a velencei diplomaták jelentéseibe, amelyeket alkalomadtán le is másolhatott. Emellett saját levelezésén keresztül is sok Velencét érintő hírt kapott.

A különböző írásos értesítéseket Sanudo többféle formában rögzítette a *Diarii*-ban. Lényegében az összes Szenátus elé kerülő iratot megemlítette, már ezekből rekonstruálható az ülések napirendje, és megismerhető az iratok témája, legfontosabb pontjai. Ha Sanudo biztos volt abban, hogy ezekhez később hozzáfér, csak egy *ut in litteris* – „amint a levelekben olvasható” megjegyzést fűzött az említés után. Ha tudta, hogy nem fogja tudni lemásolni, vagy nem értékelte kellőképp fontosnak a levelet, akkor csak összefoglalta pár mondatban a levél tartalmát.

A másolásra kiválasztott levelek szövegét általában a napi bejegyzések végén helyezte el, ha eredeti dokumentumot – levelet, nyomtatványt – illesztett a diáriumba, azt értelemszerűen a napi bejegyzéseket hordozó papírlap után kellett bekötni.⁸ Bizonyos szövegek fordításként kerültek a *Diarii* lapjaira, ezek alapos tárgyalása viszont meghaladja a jelen tanulmány kereteit. Mégis említésre méltó, hogy I. Szulejmán szultán levelét, amelyben a keresztényeket tájékoztatja a Mohácsnál aratott győzelméről,⁹ az azt a Szenátusban előadó dragomán olasz tolmácsolása után jegyezte le Sanudo. A levélről fennmaradt latin másolat¹⁰ és a Sanudo-féle leirat eltérései komoly filológiai kérdéseket vetnek fel, bár a tartalmat kevésbé érintik.

A kéziratosság és nyomtatott kultúra együttélésének korai jellemzője, hogy a levelekhez hasonlóan kezelt nyomtatványok szövegét adott esetben Sanudo saját kezűleg másolta a diáriumba. Vagyis, ahogyan a levelek esetében is, egy-egy vendégszöveg – legyen az nyomtatott, vagy kézíratos – első említése a szöveg keletkezésével, elhangzásával kapcsolatos feljegyzés, említés, például egy összefoglaló Johannes Rauber német-római követ beszédéről.¹¹ Ehhez kapcsolódhat utalás a teljes szöveg későbbi beillesztéséről, nyomtatványok esetében a nyomtatás munkafolyamatát illető feljegyzések,¹² majd előbb-utóbb a teljes szöveg beillesztése eredetiként vagy

⁸ Ennek a *Diarii* folytonosságát és kronológiáját érintő következményeiről lásd: Szovák Márton (2021), Vendégoldalak. In Kovács Janka et al. (ed.), *Közvetítők és közvetítés. A kulturális transzfer a hosszú reformáció kontextusában*. Budapest, Reciti. 39–53.

⁹ SANUDO 1879–1903:XLII,52–53.

¹⁰ The National Archives, Kew (UK), PRO SP 1/39 f. 108. Letters and Papers Henry VIII, IV/2. n. 2464.

¹¹ SANUDO 1879–1903:VII,103.

¹² SANUDO 1879–1903:VII,132.

másolatban.¹³ Rauber beszéde kapcsán a Sanudo-féle összefoglaló és a nyomtatásban megjelent szöveg eltérései élesen rámutatnak a kora újkori diplomácia álságos fogásaira. Sanudo feljegyezte a szöveg érdemi mondanóját: Miksa római király tervezett *Romzugjának* bejelentését, illetve a rivális franciák szidalmazását. Ehhez képest nyomtatásban csak a Bölcsek tanácsának jóindulata megnyerését célzó szöveg, *salutatio* jelent meg, amelynek elhangzását Sanudo csupán annyival jelezte, hogy a beszéd többi része *post salutationem* hangzott el.

A Sanudo személyes tapasztalatait rögzítő bejegyzések sokféleségét példázandó következzen néhány feljegyzés Csulai Móré Fülöpről, akinek személye a magyar kutatók számára is érdekes lehet. Az 1505 és 1521 között rendszeresen Velencébe küldött diplomata-főpap tevékenysége és alakja a *Diarii* alapján kellőképpen körvonalazható: merre járt, miként mutatkozott Velencében.¹⁴ Például az itáliai egyetemet járt Móré iránt már pályafutása elején érezhető a jóindulat a velenceiek részéről, ezt Sanudo egy vázlatos jellemzés keretében is megörökítette, amelyben *italianato* – „megolaszult” jelzővel érzékeltette Móré képzettségét. Sanudo feljegyzései a diplomaták érkezéséről és távozásáról a követjárások kronológiáját is pontosítják, Móré 1508-as és 1509–10-es követségét, amelyet a legutóbbi időkig egy követjárásként tartott számon a kutatás,¹⁵ a *Diarii* alapján el lehet különíteni. A különböző tanácsüléseken elhangzott beszédek Sanudo által készített kivonatai sem érdektelenek, hiszen adott esetben bizonytalan eredetű szövegek azonosításában segíthetnek. Eddig egy fennmaradt beszédről feltételezte az utókor, hogy Móré alkotása,¹⁶ és bár Sanudónál csak a vicedózsén keresztül érkező összefoglaló maradt fenn,¹⁷ ahhoz ez is elégséges, hogy a tartalom és egy-két jellemző szófordulat alapján a beszédet határozottan a magyar diplomatának tulajdonítsuk. A velencei állami levelezésben is többször megjelenik Móré, egyrészt a velencei követek alkalmi jelentéseiben, a *dispacciókban*, amikor küldetésre indul, másrészt a szóban is előadott és írásban is benyújtott záró beszámolókból, a *relazionékban*, amelyekben az ország többi főpapjával együtt Móré Fülöpöt is jellemzik – általában nem túl pozitívan. Végül egy érdekes adalék a Vincenzo Guidotto korábbi magyar királyhoz delegált rezidens követnek írt magánlevél kivonatából derül

¹³ SANUDO 1879–1903:VII,109–111.

¹⁴ Életpályáját lásd FEDELES Tamás (2007), Egy Jagelló-kori humanista pályaképe, *Levéltári Közlemények*, 78,1. 35–84.

¹⁵ LAKATOS Bálint (2020), A király diplomatái. Követek és követségek a Jagelló-korban (1490–1526). II. rész: Adattár, *Történelmi Szemle*, 62,1. 281–362.

¹⁶ CSULAI MÓRÉ Fülöp (1876), Oratione. In Simeon LJUBIC (ed.), *Commissiones et relationes Venetae*. Zagreb. 165–167.

¹⁷ SANUDO 1879–1903:XXIX,555.

ki,¹⁸ amely megmagyarázza a róla alkotott nem túl kedvező képet. Eszerint Móré némi vámkedvezmény fejében hírszerző, gyakorlatilag kémiszolgálatot ajánlott fel a Velencei Köztársaságnak a magyar ügyekről.

Mindebből érezhető, hogy a *Diarii* egy rendkívül összetett, egyéni tapasztalatokat, személyes benyomásokat és valódi dokumentumokat vegyítő munka, amely sokoldalúsága miatt kitör a történetírás megszokott keretei közül.

A világkrónikáktól a reneszánsz történetírásig

A historiográfiai értékelést a bevezetőben felvázolt problémákon túl a magyar közönség számára tovább nehezíti a *Diarii*t először kiaknázó Wenzel Gusztáv szöveggyűjteményének¹⁹ címadása is, amelyben világkrónikaként határozta meg Sanudo művét. Az elnevezés kézenfekvő, hiszen Sanudo érdeklődése valóban kiterjedt az egész világ híreire, ezt ő maga is tudatosította: „...úgy tűnt számomra [hasznosnak], ha belépek a *Collegi*óba, hogy megtudjam a dolgok valóját, amelyek úgy Itáliában, mint a világban történnek.”²⁰ Továbbá kortársai is így buzdították: „Marin, ne csüggedj, [...] haladj tovább Itália és a világ eseményeinek megírásával!”²¹

A *Diarii* mégis különbözik a világkrónikáktól, amely műfajjal az ókor óta kísérleteztek a történetírók. Ekkor még lehetségesnek tűnt az ismert világ, gyakorlatilag a Mediterráneum egységes történetének megírása például Apollodórosz (Kr. e. II. század) és Poszeidóniosz (Kr. e. I. század) számára. Később Apollodórosz alapján Kasztór megalkotta *Khronika* című különböző időszámításokat egyeztető kronológiai táblázatait, amely az asszírok korától Kr. e 60-ig dolgozta föl a történelmet.²² A *Khronika* szolgált forrásként az ókeresztény Euszebiosz számára, aki folytatta az uralkodói listákat, kronológiai adatokat, ezeket pedig olyan jelentős dokumentumok másolataival is kiegészítette, amelyek másként nem maradtak volna fent.²³ Euszebiosz munkássága határozta meg a későantik és középkori világkrónikák időrend-

¹⁸ SANUDO 1879–1903:XL,629.

¹⁹ Marin SANUDO (1869–1878), *Diarii = Marino Sanuto Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai*, s. a. r.: WENZEL Gusztáv, I–III. Budapest, Eggenberger. (Magyar Történelmi Tár, 14.) 24, 25.

²⁰ „parmi [...] io nel collegio intrare [...] per chiarirme di la verità di le cosse, che tunc per la Italia et non mancho per il mondo si trama” SANUDO 1879–1903:II,5.

²¹ „Marin non ti smarrir [...] va drío a scriver li successi de Italia et dil mondo” SANUDO 1879–1903:XXXIV,5.

²² BREISACH 2004:67.

²³ A történetírásban már korábban is előfordult a dokumentumok használata, például Josephus Flaviusnál. BREISACH 2004:87.

jét, követőinek már csak az adatok pontosításával kellett foglalkozniuk.²⁴ A világkrónikák a Karoling birodalom hanyatlásával újra népszerűsége tettek szert, mert a folytonosság illúzióját nyújtották a nehéz időkben, például a *translatio imperii* jelenség magyarázatával.²⁵ A X. században, a Német-római Birodalom I. Ottó alatt virágzó periódusában újra nagyobb számban születtek világkrónikák, de a szerzők saját szempontjai miatt már nem érvényesült bennük az egyetemesség igénye, egyre inkább csak a német területekre koncentráltak, sőt később, az investitúraharc idején a pápaellenes propaganda eszközeivé váltak.²⁶ A középkori világkrónikák elengedhetetlen részét képezte a világ teremtésétől kezdődő, bibliai és korai egyháztörténeti első szakasz, majd a kortárs események közül rögzítettek időjárási jelenségeket, ünnepeket, háborúkat, mondhatni „Isten világának csodálatos panorámáját”.²⁷ Mindehhez olykor dokumentumok másolatai is járultak, például a gembloux-i Sigebert *Chronographiájának* esetében.²⁸

Bár Sanudo diáriuma több ponton hasonlóságot mutat ezekkel (dokumentumok használata, egyszerű stílus), de nem a világ teremtésénél kezdi az elbeszélést, a világkrónikákban bevett sémák és minták – például a *translatio imperii* elmélete – nem jelennek meg semmilyen formában benne, és – ami talán a legfontosabb – a Velencei Köztársaság története áll Sanudo érdeklődésének középpontjában. Itt persze érezhető némi párhuzam az egyre inkább német területekre koncentráló X. század utáni világkrónikákkal, de Sanudo már nyilvánvalóan nem törekedett az egyetemes birodalom történetének megírására.

A világkrónikákat a történetírás fősodrából Észak-Itália önállósuló városállamaiban új histográfiai műfajok kezdték kiszorítani. A városi élet fejlődése ugyanis felkeltette az igényt a lokális múlt megírására.²⁹ A népnyelvi történetírás olyan kézenfekvő, technikai iratokból bontakozott ki, mint a kereskedők számadáskönyvei, a különböző testületek jegyzőkönyvei és a tisztviselőlisták.³⁰ Jól dokumentálható például a számadáskönyvekből kialakuló historiográfiai vonulat, amelynek elején a kereskedők a saját életük eseményeivel egészítették ki gazdasági feljegyzéseiket, a születésnapok és elhalálozások dátumaival, adott és kapott hozományok összegével, sőt családfákkal is. Az olasz irodalomtörténet ezeket a műveket *ricordanze*, emlékiratok néven tárgyalja. Mivel ezek rövidebb anekdotákat is megőriztek

²⁴ BREISACH 2004:90.

²⁵ BREISACH 2004:111–112.

²⁶ BREISACH 2004:129 sqq.

²⁷ BREISACH 2004:129.

²⁸ BREISACH 2004:132.

²⁹ BREISACH 2004:158–160.

³⁰ Mark PHILLIPS (1979), Machiavelli, Guiccardini, and the Tradition of Vernacular Historiography in Florence, *The American Historical Review*, 84, 1. 101.

egyes személyekről, már érezhető, hogy a műfaj elindult az elbeszélés irányába. A folyamat betetőzését a családi krónikák jelentették, amelyek már narratív formában, de továbbra is a korban esztétikai szempontból alábbvalónak tartott népnyelven rögzítik egy-egy család életét. A polgári öntudat megerősödésével a családi krónikák látószöge is tágulni kezdett, az egész lakóhelyük történetét megírni szándékozó szerzők művei lettek a városi krónikák.³¹ Az egyes települések előkelőségét azzal igyekeztek bizonyítani ezekben a krónikákban, hogy minél régebbre vezették azok történetét vissza, így a teremtéssel kezdődő elbeszélés továbbra is a krónikák gyakori eleme maradt, noha a súlypont egyre inkább eltolódott a közelmúlt felé.³² Itáliában a városi krónikák közül a legtöbb Firenzében született,³³ a jelenség Dante, Petrarca és Boccaccio az olasz nyelvtörténetben betöltött szerepével együtt az itáliai irodalomtörténet figyelmét sokáig erre a területre szűkítette be. Ezért is fontos például Sanudo munkásságának vizsgálata is, ahogy arra Angela Caracciolo Aricò, Sanudo legjelentősebb XX–XXI. századi kutatója mutat rá: „ha igaz, amit Carlo Dionisotti évek óta hangsúlyoz, vagyis hogy nem lehet az olasz irodalom történetét teljességében tárgyalni anélkül, hogy figyelembe vennénk a helyi kultúrákat, és hogy ezért le kell rázni annak az évszázados vélekedésnek a béklyóját, amely a toszkán irodalmi produkciónak tulajdonította a vezető szerepet irodalmunkban, [...] akkor elfogadhatjuk, hogy Marin Sanudo [...] sem kisebb jelentőségű szerző, mint oly sok másik, akiket sokkal gyakrabban emlegetnek a friss irodalomtörténeti műveink.”³⁴

A humanista eszmények kialakulásával és az antik műveltség iránti érdeklődés növekedésével a (világ)krónikák mellett megjelentek az ókori mintákat követő történeti művek is, például Leonardo Bruni *Historiarum Florentini populi libri XII* című műve, amely nemcsak a *libri* beosztással követte az antik mintákat, hanem dramatizált beszédeivel és annalsztikus felépítésével is.³⁵ Genovában és Velencében is gazdag krónikás hagyomány virágzott a XIV–XV. században. Az adriai városköztársaságban a XIII. században alakult ki a két makrostrukturális részből álló krónikák műfaja, amelyek első egysége kompilált elemekből építkezve beszélte el a város alapításának mítikus történetét,³⁶ majd a jelenkort szemtanú beszámolóként, gyakran napi feljegyzések formájában ismertette. Ennek a gyakorlatnak

³¹ Vö. Achille TARTARO (1984), La prosa narrativa antica. In: *Letteratura italiana*, vol. III. Torino, Giulio Einaudi editore s.p.a.

³² BREISACH 2004:137,158–160.

³³ A legfontosabb szerzők: Dino Compagni, Ricordano Malespini, Giovanni és Matteo Villani. BREISACH 2004:158–160.

³⁴ SANUDO 1989:LXXI–LXXII.

³⁵ BREISACH 2004:162.

³⁶ A korábbi gyakran névtelen krónikairódomra hagyatkozva.

köszönhetően elmosódott a krónikák és a diáriumok határa, amely a művek címeiben is megmutatkozott (leggyakrabban: *diaria*, *diario*, *annali*, *cronica*).³⁷ Az alapítás különleges elemekkel – trójai eredettel – színezése és ennek a kompiláció útján biztosított folyamatos hagyományozása azért volt elengedhetetlen, mert az itáliai városok közt Velence kevésbé előkelőnek számított, mivel nem a rómaiak alapították. Szerencsére a Via Flavia környéke, Isztria városai bővelkednek az antik emlékekben, Velence ezekkel is próbálta saját római gyökereit pótolni.³⁸ Am mindez önmagában kevés lett volna a város presztízsének erősítésére, ezért született az igény a krónikákra, amelyeket a legtöbb arisztokrata családban megalkottak, és amelyek családi és társadalmi, politikai céllal is bírtak. Egyfelől igazolták az adott család nemességhez tartozását, hiszen a dicső elődök emlékének ápolásához nélkülözhetetlen volt a krónikákba foglalt ismeretek (címer, székhely a városban, eredet, néhány híresebb, fontos tisztséget betöltő családtag) megőrzése, másfelől pedig a patricius réteggel összetartozást is kifejezték, mivel ezekben a krónikákban a családok története az előkelők kollektív történetének részeként jelent meg.³⁹ A Velence alapításával kezdődő történeti elbeszélést a dózsék uralkodása szerint tagolták, akikről nagy figyelemmel jegyezték fel, mely családból származott. A történet fókuszpontjában a város állt, az egyes személyeknek csak akkor jutott szerep, amikor a köz érdekében jártak el.⁴⁰ A toszkán *ricordanze*-termésben szereplő adatok fényében meglepő hiányossága ezeknek a családi krónikáknak (*caxade*), hogy nem tulajdonítanak nagy jelentőséget a születésnapoknak. A jelenség magyarázata, hogy ezt a városállam tartotta nyilván, hiszen a *cursus honorum* fokozatai életkorhoz voltak kötve, amelyet pedig hivatalos forrásból kellett ellenőrizni. A krónikairó hagyomány csúcsát Andrea Dandolo *Chronica brevis* (1342) és *Chronica extensa* (1352) című művei jelentik, bár sem tartalmilag, sem módszertanában nem alkotott újat, a város őstörténetének újrafogalmazására, forráskritikus megközelítésére nem mutatkozott igény Dandolónál sem.

A XIV. század közepe táján elkezdett növekedni a népnyelvi művek aránya, hogy szélesebb közönséghez juthassanak el. Ebből a korszakból jelentős hatása miatt kiemelendő Enrico Dandolo *Cronicha de Veniexia* című

³⁷ Christiane NEERFELD (2006), *Historia per forma di diaria: la cronachistica veneziana contemporanea a cavallo tra il Quattro e il Cinquecento*. Venezia, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti. (Memorie, Classe di scienze morali, lettere ed arti, 114.) 15–17.

³⁸ Az ezeknek az emlékeknek tulajdonított jelentőség megfigyelhető Sanudo *Itinerarium cum syndaciis terrae firmæ* című útleírásában. Patricia FORTINI BROWN (2017), «Under our Dominion and Faith»: Marin Sanudo, Istria, and Venice's Classical Past. In *Dialogo. Studi in memoria di Angela Caracciolo Aricò*. Venezia, Centro di studi medievali e rinascimentali „Emanuele Antonio Cicogna”. 1–26.

³⁹ NEERFELD 2006:17–22.

⁴⁰ NEERFELD 2006:22–24.

alkotása, amely 1373-ig beszélt el az eseményeket Andrea Dandolo latin krónikája és anonim népnyelvi művek alapján. Enrico Dandolo munkáját folytatta Antonio Morosini, aki a Dandolo-krónika gyakorlatilag lemásolása után saját kortörténetét írta meg levelek, adó- és árjegyzékek beemelésével. Bár Morosini saját feljegyzései csak tizennyolc évet öleltek fel, mégis ez alkotta a szöveg nagyobbik felét.

A XV. században Velence elkezdte a történetírást politikai céljainak érdekében felhasználni, hogy ezzel alátámassza expansionista külpolitikáját az észak-itáliai területeken.⁴¹ 1454-ben Flavio Biondót bízták meg a Köztársaság eredettörténetének megírásával,⁴² de ő *De origine et gestis Venetorum* című művében túlságosan a *gestára*, vagyis a levantei eseményekre és a kortárs politikára helyezte a hangsúlyt, és nem foglalkozott a *Terrafermával*, Velence itáliai területeivel, ahol antik gyökereit vélte fellelni a városállam, és amely területen a hódításait kellett volna ideológiailag alátámasztani. Erre az igényre végül Bernardo Giustinian felelt meg,⁴³ aki az utókor szerint Velence első teljes és modern értelmezését alkotta meg. Giustinian a 421-es alapításról a VI. századra helyezte át Velence „új aranykorát”, és ennek tükrében igyekezett korának eseményeire morálisan reflektálni.⁴⁴ Marcantonio Sabellico pedig Velencét új Rómaként, a köztársasági értékek, az igazság és szabadság letéteményeseként mutatta be kompilált művében, ezzel elnyerve a Szenátus tetszését, amely a mű kiadásáról is gondoskodott.⁴⁵ Ugyanakkor Sabellico még erősen támaszkodott legendákra és bizonytalan forrásokra, ezzel pedig tartalmilag a forráskritikát hanyagoló középkori történetíráshoz láncolta magát, holott formai, nyelvi szempontból már megfelelt a humanista eszményeknek,⁴⁶ sőt azt túlzásba is vitte kortársai véleménye szerint, akik túlzott retorikussággal vádolták.⁴⁷ A város dicsőségének hirdetésére irányuló igény hívta életre a – Gaetano Cozzi alkotta modern szakkifejezéssel élve – *storiografo ufficiale*, hivatalos történetíró intézményét, amelyet Sabellico munkásságának folytatására 1516-ban tanítványára, Andrea Navageróra bíztak: „Mivel a tisztelet minden állam elsődleges tartóoszlopai közt szerepel [...], ezért a világ minden királyának és

⁴¹ Gaetano COZZI (1968), Marino Sanudo il Giovane: dalla Cronaca alla Storia, *Rivista Storica Italiana*, 80,2. 301–302.

⁴² Michael KNAPTON – John E. LAW (2014), Marin Sanudo e la Terraferma. In Marin SANUDO, *Itinerario per la Terraferma veneziana*, Gian Maria VARANINI (ed.). Roma, Viella. 41.

⁴³ Bernardo GIUSTINIAN (1492), *De origine urbis Venetiarum rebusque eius ab ipsa ad quadringentesimum usque annum gestis historia*. Venezia, Bernardino Benali. (Gesamtkatalog der Wiegendrucke M15544)

⁴⁴ NEERFELD 2006:202.

⁴⁵ Marcantonio SABELLICO (1487), *Res Venetae*. Venezia, Andrea Torresano. (GW M39264)

⁴⁶ BREISACH 2004:163.

⁴⁷ Francesco CRIFÒ (2016), *I «Diarii» di Marin Sanudo (1496–1533). Sondaggi filologici e linguistici*. Berlin, De Gruyter. (Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie, 393.) 26 sqq.

fejedelmének és köztársaságának közös törekvése volt mindenkor gondoskodni arról, hogy minden eszközzel kivívják azt nem csak önmaguk számára híres és emlékezetes tetteik révén, de az utókornak is ezeknek az emlékeivel. Mégpedig azáltal, hogy ezeket nem felületes és bizonytalan, zavaros és csiszolatlan krónikákban és évkönyvekben örökítik meg, hanem megbízható, hiteles, finom és díszes historiákban [...].⁴⁸

Ezért a megbízásért Marin Sanudo is elkeseredetten küzdött, de a *Diarii* már a kortársak előtt is nyilvánvaló adatközpontúsága és Sanudo kikezdhetetlen igazságérzete miatt nem kaphatta meg. Sanudo legtöbb művét ugyanis is népnevelő, ismeretterjesztő céllal állította össze, ahogy arra *Chronachetta* címen elterjedt művében is utal: „néhány napon belül egybe akartam gyűjteni mindazt, ami számomra tudásra érdemesnek tűnt egyrészt a mi patríciusaink számára, másrészt a külföldieknek”.⁴⁹ Ez a hozzáállás nem annyira a velencei, mint a firenzei történetírás sajátja, ott ugyanis a historiográfiai munkák célja a jó állampolgárok nevelése volt.⁵⁰ Sanudo hasonló célkitűzésekkel alkotta meg a *Diariit* is, ám Velence ekkor nem volt vevő az efféle munkára, amely nem nevezhető mentesnek az intézményrendszerrel érintő kritikától. A *Diarii* lapjain pedig gyakran olvasni olyan kiszólásokat, amelyek Sanudo a város működését érintő véleményét, indulatait tükrözik. Ezt a műfajt csak jó száz évvel Sanudo után Francesco Sansovino *poligrafo*, vagyis mindent lejegyző történetíró vitte sikerre, akinek Velence-útikönyv jellegű munkájáról Angela Caracciolo Aricò mutatta ki, hogy erősen támaszkodott diarista elődje munkásságára.⁵¹ Velencének azonban ekkortájt nem az ifjú politikusgeneráció pallérozására volt szüksége, hanem reprezentatív történeti elbeszélésre.

Navagero viszont dolgvégezetlenül halt meg, 1529. május 25-én Sanudo azt jegyezte fel, hogy a franciaországi követség során elhunyt, de előtte úgy kívánta, hogy égezzék el az írásait. Sanudo szerint ezzel akarta leplezni, hogy nem alkotott semmit.⁵² 1530. szeptember 26-án Pietro Bembót bízták meg a feladattal egy velencei ház és 60 dukát évjáradék fejében,⁵³ aki való-

⁴⁸ A kinevezési határozatot idézi: Franco GAETA (1980), *Storiografia, coscienza nazionale e politica culturale nella Venezia del Rinascimento*. In *Storia della cultura veneta, III/1. Dal primo Quattrocento al Concilio di Trento*, Girolamo ARNALDI – Manlio PASTORE STOCCHI (ed.). Vicenza, Neri Pozza. 79.

⁴⁹ „ho voluto in brevissimi zorni metter a uno quelli mi è parso necessario da dover sapere sì da patritii nostri qual da forestieri”. Marin SANUDO (1980): *De origine, situ et magistratibus urbis Venetae* = Marin SANUDO: *De origine, situ et magistratibus urbis Venetae, ovvero la città di Venetia (1493–1530)*, Angela CARACCILO ARICÒ (ed.). Milano, Cisalpino–La Goliardica. 5.

⁵⁰ BREISACH 2004:165.

⁵¹ Angela CARACCILO ARICÒ (1979), Marin Sanudo il Giovane precursore di Francesco Sansovino, *Lettere italiane*, 31,3. 419–473.

⁵² SANUDO 1879–1903:L,372.

⁵³ SANUDO 1879–1903:LIII,568.

ban képes volt reprezentatív történeti művet alkotni. Bembo kitűnő választásnak tűnt a velencei döntéshozók szemében, hiszen már befutott szerzőnek számított, és be is váltotta a személyéhez fűzött reményeket, formailag tökéletes apologetikus művet alkotott.⁵⁴ Ám ezen mégsem érezhető a velencei politika alapos megértése, és bár számos forrást bocsátottak a rendelkezésére – Sanudo diáriumát is – ezekkel sem élt.⁵⁵

A XVI. század elején az Itáliát feldúló háborúskodás új szerepet rótt a történetíráásra, egyrészt VIII. Károly inváziójának kiváltó okait kellett feltárni a múlt elemzésén keresztül, másrészt a békés jövő reményét életben tartani. Ernst Breisach szerint „Velencében továbbra is folytatódtak a történetírás kiegyensúlyozott és gazdag hagyományai, a fontosabb műveket azonban csak felszínesen érintették meg a humanizmus eszméi, és a szerzők többsége továbbra is a velencei nyelvjárást használta. A naplóírás hagyományos formája (Marino Sanudo és Girolamo Priuli művei) együtt élt a klasszikus hagyományokhoz szorosabban kapcsolódó *commentarii* műfajával (Sanudo).”⁵⁶ Bár első pillantásra Sanudo munkái valóban napló és kommentár, a rá koncentrált kutatások mégis azt mutatják, hogy művei csak címükben igazodtak ezekhez a műfajokhoz. Például a *Commentarii della guerra di Ferrara* című művében⁵⁷ Sanudo csupán elbeszélte az eseményeket, de a részletekben bővelkedő narráció nem pótolta a tágabb kontextus hiányát, Sanudo saját hozzáfűzéseit Gaetano Cozzi szerint nem haladták meg a patrióta moralizálás szintjét.⁵⁸ Ugyanakkor a „naplóírás hagyományos formája” valóban tovább élt, a kompilált eredettörténeti bevezetők terhéől megszabaduló historiográfiai műveket a XV–XVI. század fordulóján egyre többen napi feljegyzésekből állították össze. Ennek oka a kritikus politikai helyzetben keresendő, 1494-től kezdve a Velencei Köztársaság gyakorlatilag állandó háborús helyzetben volt, amelynek megörökítése többek történetírói ambícióit felkeltette.⁵⁹

⁵⁴ Pietro BEMBO (1551), *Historiae Venetae libri XII*. Venezia, eredi di Aldo Manuzio. (Edizioni italiane del XVI secolo 5037)

⁵⁵ NEERFELD 2006:208.

⁵⁶ BREISACH 2004:165.

⁵⁷ Marin SANUDO (1829), *Commentarii della guerra di Ferrara = Commentarii della Guerra di Ferrara tra li Viniziani ed il Duca Ercole d'Este nel MCCCCLXXXII, di Marin Sanuto*, Pietro BETTIO (ed.). Venezia, Giuseppe Picotti. Ez Sanudo egyetlen „commentarii” jellegű, című műve.

⁵⁸ Gaetano COZZI (1997), *Cultura, politica e religione nella «pubblica storiografia» veneziana del 1500*. In *Ambiente veneziano, ambiente veneto. Saggi su politica, società, cultura nella Repubblica di Venezia in età moderna*, Venezia, Marsilio. 91.

⁵⁹ NEERFELD 2006:109.

Diáriumok és gyűjtemények

A napi gyakorisággal készülő feljegyzésekre alapuló művek nem tartoznak a történetírás leggyakoribb termékei közé, ugyanakkor nem példa nélküliek. Sanudo diáriumának igen távoli rokonának tekinthető a *Tevékenységek és tétlenségek naplója* (*Diary of Activity and Repose*), amelyet mandarin tudósok állítottak össze a Kínai Birodalom Történetírói Irodájában (*Bureau of Historiography*).⁶⁰ Ebben naponta rögzítették a kormányzat működését, és ebből szerkeszthették krónika formába az *Igazolt hitelű feljegyzések* (*Veritable Records*) címen futó historiográfiai sorozatot.⁶¹ Ha erőltettnek is tűnik a távoli párhuzam, több jelentős érintkezési pontra és különbségre hívja fel a figyelmet. A kínai példa határozottan rámutat arra, hogy ebben a műfajban általában nem önszántukból alkotnak az emberek, és hogy rendszerint később szerkesztendő művek előmunkálataként készülnek. Sanudo, bár belső indítatásból kezdett a diárium vezetésébe, saját feljegyzései szerint eredetileg anyaggyűjtési céllal állította össze a *Diariit*, csak idővel belátta a feldolgozás lehetetlenségét, egyrészt a felhalmozott anyag mennyisége, másrészt az eseményektől szükséges távolságtartás hiánya miatt. A diáriumba foglalt információk természetéből fakadóan Kínában csak feljogosított személyek forgathatták ezeket a feljegyzéseket, ugyanígy életében maga Sanudo, halála után pedig a Tízék Tanácsa is gondoskodott a *Diarii* kíváncsi szemektől való védelméről. Érdeemes végül megjegyezni, hogy a kínai Történetírói Irodában egy hivatalos és egy másodpéldányban készültek ezek az „alapművek”, és Sanudo kéziratáról is készült másodpéldány, amikor az utolsó velencei hivatalos történetírónak, Francesco Donának engedélyezték a *Diarii* lemásolását.⁶²

Természetesen nem kell Kínáig menni a naplószerű munkákért, közelebbi példa az *Egy Párizsi Polgár naplója* című anonim szöveg, amely bő száz évvel korábban, hasonló időintervallumban keletkezett, de Sanudo diáriumához képest jóval szerényebb méretben.⁶³ Ennek egyik oka, hogy, bár Párizs Velencéhez hasonlóan jelentős központ volt, Novák Veronika szerint a hírek, bejegyzések gyűjtőköre csak ritkán haladta meg a város 80 km-es körzetét, a Francia Királyság és Európa határait pedig csak elvétve lépte

⁶⁰ A kínai párhuzamot felveti: Robert FINLAY (1980), *Politics and History in the Diary of Marino Sanuto*, *Renaissance Quarterly*, 33,4. 586.

⁶¹ Yang LIEN-SHENG (1961), *The Organisation of Chinese Official Historiography. Principles and Methods of the Standard Histories from the Thang through the Ming Dynasty*. In *Historians of China and Japan*. London, University of London, School of Oriental and African Studies. (Historical writing on the peoples of Asia) 45–46.

⁶² BERCHET 1902:119.

⁶³ NOVÁK Veronika (1999), „Párizsban mindenki erről beszélt...”. *Hírek egy 15. századi Párizsi Polgár naplójából*, *Aetas*, 14,4. 103–104.

át.⁶⁴ A „párizsi polgár” munkamódszere abban is eltér Sanudóétól, hogy az események és a feljegyzésük között, jelentős, akár hónapnyi időbeli eltérések is mutatkoznak.⁶⁵

Az itáliai városi krónikák közt sem példa nélküli a diárium forma, ám ezek méretükben sosem érték el Sanudo gyűjtőmunkáját, illetve a napi tagoltság inkább az adatok pontosságának köszönhető – ahogy a párizsi napló esetében is – nem az összeállítás ütemének. Jó példa erre Bernardino Zambotti ferrarai krónikája,⁶⁶ amelyben Aragóniai Beatrix királyné Magyarországra utazásának ferrarai megállóját is rögzítette. A város életét felbolygató eseménysoron kívül az 1476. október 14-től 21-ig tartó Zambotti-bejegyzésekben másról nem is esik szó.⁶⁷ Bár Sanudo erről az eseményről nem tudósított, hiszen épp csak tíz éves volt ekkoriban, munkamódszerét tekintve ilyen esetben sem hanyagolta volna el a város más ügyeinek ismertetését – köztörvényes esetek, diplomáciai levelezés stb.

Velencében is több diárium született a XVI. század elején, mivel a város patrícius rétegének tagjai egyre növekvő mennyiségű információhoz fértek hozzá,⁶⁸ de ezek továbbra is a politikai helyzetre koncentráltak, nem egyéni sorsokra.⁶⁹ Ugyanakkor a szerzők egyéni megközelítései engedtek némi teret személyiségük kibontakozásának, Girolamo Priuli például a gazdasági kérdésekre koncentrált, Pietro Dolfin kereskedelmi érdeklőségei miatt Velence levantei területeire, Marcantonio Michiel a kultúrára és a művészetekre. Sanudo érdeklődését nehéz meghatározni, Andrea Fedi az első tizenhat kötetben a temetések és vallási ceremóniák túlsúlyát érzékeli,⁷⁰ Christiane Neerfeld a városi események, ünnepek és kivégzések iránti érdeklődést emeli ki,⁷¹ Francesco Crifò pedig a katonai, diplomáciai ügyek iránti figyelmet hangsúlyozza.⁷² A naplók szerkezetét meghatározta az információkhoz való hozzáférés lehetősége, ilyen szempontból egyértelműen Sanudo

⁶⁴ NOVÁK 1999:107–108.

⁶⁵ NOVÁK 1999:106.

⁶⁶ Bernardino ZAMBOTTI (1900), *Sylva chronicarum* = Bernardino ZAMBOTTI, *Diario ferrarese dall'anno 1476 sino al 1504*, a cura di Giuseppe PARDI. Bologna, Nicola Zanichelli.

⁶⁷ ZAMBOTTI 1900:23–24. A mű magyar vonatkozásait és a ferrarai tartózkodás ismertetését lásd SZOVÁK Márton (2018), Bernardino Zambotti naplójának magyar vonatkozásai. In DOMOKOS György – KUFFART Hajnalka – SZOVÁK Márton: *Vestigia II. Magyar források Itáliából*. Piliscsaba, Vestigia Kutatócsoport. 203–218.

⁶⁸ CRIFÒ 2016:37.

⁶⁹ NEERFELD 2006:199–208.

⁷⁰ Andrea FEDI (1994), *Stile e struttura nei «Diarii» di Marin Sanudo*. Toronto, University of Toronto. 88–104.

⁷¹ NEERFELD 2006:129.

⁷² CRIFÒ 2016:40.

a csúcs, aki a négy szerző közül a legnagyobb mennyiségű hírhez, adathoz ért hozzá.⁷³

A négy említett diarista ismerte, sőt idézte is egymást kölcsönösen, ennek különösen eklatáns példája Sanudo másfél évnyi időszakról szóló átvétele Dolfin *Annali Venetijéből*, mialatt Veronában viselt hivatalt.⁷⁴ A tényleges napi szintű írás csak lassan alakult ki mindannyiuknál, de Priulinál és Sanudónál gördülékeny átállás figyelhető meg a krónikás, visszatekintő elbeszélés és a valóban napi feljegyzések között. Dolfinnál három szakasz különíthető el az *Annali Venetiben*, a mű első két könyve még a négy napló között kakukktojásként a velencei őstörténetet tárgyalja a bevett kompilációs gyakorlat szerint,⁷⁵ majd a harmadik könyv saját emlékekre alapozva „napi krónika” formájában született, végül a negyedik könyv már valóban a diáriumok munkamódszerével készült.⁷⁶

Dokumentumgyűjtemény jellege és a primer források jelentősége az *eruditus* historiográfiai áramlathoz⁷⁷ köti a *Diariit*, amely a hagyományos történetírást érő kritika eredményeként született a XV. században. Az *eruditus* történetírás három kútfeje (az itáliai humanista történetírás forráskritikája, az elsődleges forrásoknak a francia jogtörténet által tulajdonított jelentőség, és a források körének kiterjesztése az antikvárianizmus útján) közül kettő is közel állt Sanudóhoz, születése és iskolázottsága révén közvetlenül kapcsolatba került az itáliai humanista körökkel, érdeklődése pedig mindenféle régiségre kiterjedt. Jó példa erre epigráfiai érdeklődése, amely első saját élményből táplálkozó művében, abban az útleírásban is megjelenik,⁷⁸ amely az 1483-as unokatestvérével és a két másik *sindacó*val bejárt utat dokumentálja, akik Velence itáliai területein láttak el pénzügyi ellenőrzési és fellebbviteli bírói feladatokat. Az utazás során Sanudo kiemelt figyelmet fordított az antik romoknak és felírtos emlékeknek, amelyeket beszámolójában is megörökített. Ezt a történetírási módszert utóbb az értelmezés visszafogottsága – amely ugyancsak megfigyelhető Sanudónál – miatt érte kritika. A diarista első látásra nem végezte el a módszer által megkövetelt forráskritikai munkát sem, legalábbis írott nyomát csak igen ritkán hagyta.

Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy a velencei hírszerzés már alapjában véve kritikus volt az értesülésekkel, a legtöbb bejövő hírnek ezért hitelt

⁷³ NEERFELD 2006:106–107.

⁷⁴ Paolo SAMBIN (1944–1945), Di una ignorata fonte di Diarii di Marin Sanuto, *Atti dell'IVSLA, Classe di scienze morali e lettere*, 104. 21–53.

⁷⁵ Apja, Giorgio Dolfin *Cronicha de la nobel cità de Venetia et de la sua provintia et destretto* című műve alapján. NEERFELD 2006:75–83.

⁷⁶ NEERFELD 2006:75–83.

⁷⁷ Ernst BREISACH (2004), *Historiográfia*. Budapest, Osiris. (Osiris tankönyvek). 199 sqq.

⁷⁸ Marin SANUDO (2014), *Itinerarium cum syndaciis terrae firmæ = Marin SANUDO, Itinerario per la terraferma veneziana*, Gian Maria VARANINI (ed.). Roma, Viella.

adhatott Sanudo. Általában akkor tekintette forrásait megbízhatónak, és igyekezett szövegüket a lehető legpontosabban, másolatban közölni, amikor a levélírók, felderítők az információkhoz közvetlenül jutottak, azonosíthatók és lehetőleg magas társadalmi státuszúak, előkelő hivatalviselők voltak. Ezt a korszakban bevett módszert *expressis verbis* ismerteti Marcantonio Contarini udinei helytartó is egyik jelentésében, amelybe egy felderítő beszámolóját is befoglalta, ezért Sanudo másolatban közölte a kritikai-módszertani résszel együtt: „Ez minden, amit eddig tudunk és bizonyos – megfontolván a [híreket hozó] személyek jellemét, akik közül néhányan nyilvános dokumentumokkal is bírnak, vagyis [írott] küldeményekkel, amelyeket a bécsi tanácsban készítettek [...] és mindannyiuk beszámolójának egyezését, bár egyikük és másikuk indulása között három nap telt el – valószínűleg igaznak lehet tartani, amit mondtak.”⁷⁹ A másolat elé illesztett fejlécben Sanudo egy további szempontot is kiemelt, a felderítőt *persona de intelettó*ként jellemzi,⁸⁰ vagyis forrásainak helyzetértékelő, szellemi képességeit is igyekezett tekintetbe venni társadalmi helyzetükön és a valószínűleg ezzel összefüggőnek tekintett jellemükön, kvalitásukon kívül.

A velencei hírszerző gépezet és ezáltal Sanudo kritikai gyakorlatának egy másik megnyilvánulása 1521. augusztus 2-án figyelhető jól meg, amikor az Udinéből frissen érkező, a Magyar Királyságra vonatkozó és biztosnak mondott híreket „a Bölcsek Tanácsában kinevették”,⁸¹ mert homlok-egyenest ellenkeztek a korábbi értesülésekkel, majd pedig a magyar követet hívták a kérdést tisztázni, akinek véleményét hivatalánál fogva és közvetlen magyar kapcsolatai miatt is relevánsnak tartották. Miután tehát maga Sanudo ilyen módszerekkel győződött meg a források hitelességéről, olvasóinak a saját tapasztalaton nyugvó naplőbejegyzések esetében is alkalmazott *vidi* fordulattal igazolta átiratainak megbízhatóságát.⁸²

A kortárs historiográfiai irányzatokat és módszereket áttekintve megállapíthatjuk, hogy bár Sanudo nem alkalmazott radikálisan új eszközöket a *Diarii* összeállítása során, dokumentumokkal kiegészített és egyedülálló kitarással vezetett diáriumát a kísérő megjegyzések és kiegészítések, valamint a szerző kitűzött célja egy a korát megelőző historiográfiai alkotássá emelik.

⁷⁹ „Questo è quanto sin hora havemo, et certo – considerato la qualità de le persone, de li quali alcuni hanno documenti publici, zioè expeditione facte in el conseio de Viena [...] et la conformità de li reporti de tutti loro, qual parteno in spatio de giorni tre l’uno da l’altro, si può verisimilmente credere le cose per loro ditte esser vere.” SANUDO 1879–1903:LII,42.

⁸⁰ SANUDO 1879–1903:LII,40.

⁸¹ SANUDO 1879–1903:XXXI,162

⁸² Pl.: SANUDO 1879–1903:XLII,153.

A közép-európai *pre-Gratianus* kánonjogi kódexkultúra
kéziratos emlékei*

Bevezetés

A kánonjogtörténetet hagyományosan négy nagy időszakra szokás felosztani, amely felöleli a régi jog, azaz a ‘ius antiquum’ korát (a kezdetektől 1140-ig); a klasszikus kánonjogot (1140 és 1563 között); a trienti egyházjog korát (1563 és 1917 között); végül a kodifikációk idejét (1917-től napjainkig).¹ Az elsőt, mivel a *Decretum Gratiani* kánongyűjtemény előtti kort jelöli, más néven – tág értelemben – ‘pre-Gratianus’ időszakként is szokás nevezni. Ebbe természetesen beletartozik az ősegyház időszaka², a szóbeli normáknak az írott formában történő rögzítése;³ a patrisztikus kor gyűjteményei, különös tekintettel a pszeudo-apostoli⁴ és a régi zsinati gyűjteményekre és sajátosságaikra;⁵ a korai pápai törvényhozás, valamint annak első összegzései.⁶ Szűkebb értelemben ezt a kifejezést a korai középkori kánongyűjteményektől (vö. VI. század) a Gratianus mester nevéhez kötődő gyűjtemény (1140 körül) módszertani előfutárjaival lezáruló korszak gyűjteményeire értjük (XII. század első évtizedei). Így értelemszerűen a címben

* Készült az *International Canon Law History Research Center*-ben (Budapest), a *Biblioteca Apostolica Vaticana*-ban (Vatikán), a *British Library*-ben (London), a *Cambridge University Library*-ben (Cambridge, UK), valamint a *Wilmington Community of St. Michael's Abbey of the Norbertine Fathers*-ben (Los Angeles, CA), a *Fundación Derecho y Europa* (Madrid – Coruña) támogatásával.

¹ Vö. ERDŐ Péter (1998), *Az egyházjog forrásai. Történeti bevezetés.* (Bibliotheca Institutii Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, I/1), Budapest, Szent István Társulat. 10–14.

² John LAUX (1989⁵), *Church History. A Complete History of the Catholic Church to the Present Day.* Rockford, Ill., Tan Books and Publisher Inc. 1–91.

³ Charles MUNIER (1983), *Audientia episcopalis*, in Angelo DI BERARDINO (a cura di), *Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, I. Augustinianum, Casale Monferrato. 443.

⁴ Jean GAUDEMET (1985), *Les sources du droit de l'Église en Occident du IIe au VIIe siècle.* (Initiation au christianisme ancien, I.), Paris, Cerf.; Vö. ERDŐ Péter (2018), *Az ókori egyházfegyelem emlékei* (ÓKI, 2.), Budapest 2018, Szent István Társulat.

⁵ Jean GAUDEMET (1979²), *La formation du droit séculier et du droit de l'Église aux IVe et Ve siècles.* Paris, Cerf.

⁶ ERDŐ 1998:56–57.

szereplő kéziratok emlékek ez utóbbi időszak kánonjog-gyűjteményeinek szövegátvitelét jelölik.⁷

A Közép-Európa esetünkben egyértelműen földrajzi lehatárolást jelent, azaz mindannak a kánongyűjteménynek a kéziratok emlékeit, amelyek vagy ezen a területen keletkeztek (vö. pl. lokális zsinati gyűjtemények), vagy amelyeket ezen a területen használtak – akár a térítésékkor vagy azt követően – a középkor idején (leginkább egyetemes jelleggel összeállított kánongyűjtemények). Ehelyütt mindezt a jelenleg Ausztria, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, és Magyarország területén őrzött állomány tekintetében vizsgáljuk. Szükséges megjegyezni – amint arra már több korábbi elemzésünkben is kitértünk –, hogy Magyarország területe a középkori kódexállomány fennmaradása szempontjából nem tekinthető szerencsésnek.⁸ Sem a háborúk, tűzvészek; sem az egyes időszakok politikai helyzete – beleértve az ország határainak radikális módosulásait – nem kedveztek a középkorban használt kéziratállomány, azon belül a kánonjogi kéziratok fennmaradásának. Ezt tovább erősítette a középkortól stabilan működő egyetem (vö. Pécs [1367], Óbuda [1389], és Buda [1480 körül] egyetemének) rövid ideig tartó működése, így a helyi egyetemi könyvkultúra hiánya is.⁹ Megjegyzendő, hogy ezt némileg pótolta a káptalani, illetve székesegyházi oktatás néhány kiemelkedő központja és könyvtára a XIII–XV. századi Magyarországon (vö. az esztergomi *Collegium Christi*¹⁰ és a veszprémi székesegyházi *Studium*), valamint az egyházmegyei-kuriális és a szerzetesi könyvtárak megléte. Azonban ez utóbbiak is alapvetően pusztuláson mentek keresztül az említett okok miatt.¹¹ Ettől lényegesen eltérő a mai Ausztria, Lengyelország, Csehország, és Szlovákia területén fennmaradt kéziratok emlékek helyzete. Ezeken a területeken a középkori anyag fennmaradására

⁷ Szabolcs Anzelm SZUROMI (2014), *Pre-Gratian Medieval Canonical Collections – Texts, Manuscripts, Concepts*. (Aus Recht und Religion, 18.), Frank und Timme, Berlin.

⁸ Szabolcs Anzelm SZUROMI (2016), *Relationship among the Holy See, Czech-, Polish-, and Hungarian Kingdoms in the 13th – 14th century*, in *Folia Theologica et Canonica* (Supplementum) [2016] 199–210.; SZUROMI Szabolcs Anzelm (2020), Kritikai megjegyzések az ismert magyarországi provenienciájú középkori kánonjogi kéziratállományhoz. *Magyar Sion* XIV/2 (2020). 305–322.

⁹ Legutóbb vö. Szabolcs Anzelm SZUROMI (2014), La fondazione delle università nel medioevo e le particolarità dell'insegnamento universitario, *Folia Theologica et Canonica* III (25/17) [2014.] 123–134, különösen 133.; SZUROMI Szabolcs Anzelm (2017), *Az egyházi intézményrendszer története* (Szent István Kézírókönyvek, 15.) Budapest, Szent István Társulat. 236–237.

¹⁰ KÖRMENDY Kinga (1983), Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV–XV. században, *Magyar Könyvszemle* 9 (1983) 1–20.; C. TÓTH Norbert – KÖRMENDY Kinga (2017), *A Collegium Christi alapítása és tagjainak egyetemi tanulmányai: Az oklevelek és kéziratok tanúsága*, in HEGEDŰS András (szerk.), *Metropolis Hungariae* (Strigonium antiquum, VIII), Prímási Levéltár, Esztergom 2017. 145–165.

¹¹ Részletesen vö. SZUROMI 2020:305–322.

más korszakokból származó pusztulás gyakorolt befolyást, főként a XVIII. század vége, XIX. század elejére jellemző intézményi szekularizáció, amely leginkább a szerzetesi kéziratállományokat érintette¹²; azonban itt szükséges megemlíteni a II. világháború alatti súlyos károkat is. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy az említett jelenlegi országok területén stabilan működő középkori egyetemeket találunk (vö. Prága [1348], Krakko [1364], Bécs [1365], Pozsony [1465]).¹³ Ennek ellenére azt sem felejtethetjük el, hogy a közép-európai egyetemi kultúra megszilárdulása a nyugat-európai egyetemi központok létrejötte után történt, több száz évvel a területen folyó keresztény térítéseket követően. Így az általuk képviselt könyvkultúra – különösen a kánonjogi szövegtanuk vonatkozásában – a *Decretum Gratiani* által megteremtett egységes egyházjogi ismeretekről és a későbbi dekretális gyűjtemények befolyásáról, azoknak az Egyház fegyelmi életének oktatásáról és mindennapos gyakorlásáról tud általános áttekintést nyújtani, viszont a legtöbb esetben nem tud releváns forrásul szolgálni a jelen értekezésben vizsgált pre-gratiánusi időszakhoz. Azt is mondhatjuk leegyszerűsítve, hogy míg a *Decretum Gratiani* és a későbbi *Corpus iuris canonici* további részeinek egységesítő egyházfegyelmi hatásáról – ha töredékes formában is, de hozzátétőlegesen objektív, a nyugat-európai kánonjogi kultúra szintjéhez hasonló műveltséget mutató képet tudunk rekonstruálni Közép-Európában;¹⁴ ehhez hasonló megállapításokat csak kellő óvatossággal és közvetett tények igen körültekintő mérlegelésével vagyunk képesek megfogalmazni a pre-gratianusi időszak tekintetében. A közvetett forrásaink egyfelől az egyetemes kánonjoggyűjteményeknek a helyi jogalkotásra gyakorolt – szövegkritikailag alátámasztható és azonosítható – hatásából kikövetkeztetett jelenléte (vö. zsinati jogalkotás fennmaradt szövegei);¹⁵ másfelől azok az egészeiben, vagy töredékek formájában megtalálható exemplárok, amelyek a vizsgált időszakban is bizonyíthatóan a régió területén voltak használatban.

¹² Vö. Szabolcs Anzelm SZUROMI (2021), *Ein Überblick über die mittelalterlichen (14.-15. Jahrhundert) klösterlichen (Zisterzienser, Prämonstratenser, Augustiner, Franziskaner und Benediktiner) Büchersammlungen in der Nationalbibliothek von Prag* [Videoconference on Canon Law History LXIX (ICLHRC)] (Los Angeles, CA – München: December 17th 2021).

¹³ SZUROMI 2017:237.

¹⁴ ERDŐ Péter (2005), *Egyházjog a középkori Magyarországon*, Osiris, Budapest 2001, 25.; SZUROMI Szabolcs Anzelm (2015): *A magyar és lengyel egyház történelmi kapcsolatainak kezdete. Iustum Aequum Salutare* XI/1. 251–257., különösen 257.

¹⁵ SZUROMI 2015:253.

A pre-Gratianus kéziratok elterjedtségének sajátosságai

Amennyiben általánosságban vizsgáljuk a pre-Gratianus kéziratállomány középkori elterjedtségét, akkor három főbb szempontot szükséges szem előtt tartanunk.

Az elsőt a Lotte Kéry 1999-ben megjelent alapvető munkájában összegzett nagyszámú kézirat által nyújtott kép jelenti.¹⁶ A szerző a teljesség igényével törekedett az egyes pre-Gratianus gyűjteményekhez tartozó kéziratok taxatív felsorolására, mind a teljes, mind a töredékes szöveganyag vonatkozásában. Mindezt kiegészítette a hasonló rendszerezettséggel összegezett kivonatok (*excerpta*) összegzésével is. A kötetben minden gyűjteménynél feltüntette a szövegkiadásokat (amennyiben volt), és a gyűjteményhez, valamint az egyes kéziratokhoz kapcsolódó teljes tudományos szakbibliográfiát.

A második szempont éppen a fenti kötet összeállítása folyamán történt hiányosságokból következik. A szerző a munka elkészítését alapos precizitással végezte, és hosszú gyűjtőmunka eredményeként hozta létre. Azonban kutatása és adatgyűjtése elsődlegesen, és szinte kizárólagosan az egyes könyvtárak már létező, kiadott, vagy nyomtatott katalógusaira, valamint inventariumaikra korlátozódott. Így, bármennyire is mind a mai napig hiánypótló műről beszélhetünk, mégis a benne szereplő anyag lényegében nem került összevetésre az egyes könyvtári gyűjteményekben őrzött konkrét exemplárokkal. Az átfogó jelleggel íródott katalógus ezáltal számos – a már létező katalógusokban/inventáriumokban tévesen leírt – megnevezési, tartalmi, lokalizációs, és datálási problémát vett át. Sajnos, mindezek ellenőrzése és pontos korrekciója csakis a felsorolt kéziratok egyesével történő vizsgálata alapján történhet meg. Ezt, jelen sorok szerzője, több könyvgyűjtemény kapcsán, a legjelentősebb európai és oroszországi középkori latin kánonjogi kéziratállomány leíró katalógusának elkészítése folyamán következetesen alkalmazta.¹⁷

¹⁶ Lotte KÉRY (1999), *Canonical Collections of the Early Middle Ages (ca. 400-1140). A Bibliographical Guide to the Manuscripts and Literature*. (History of Medieval Canon Law, 1.), Washington, D.C., The Catholic University of America.

¹⁷ Szabolcs Anzelm SZUROMI (ed.), *Descriptive Catalogue of Penitential Manuscripts (7th–12th century) in the British Library*, London [megjelenés alatt]; Szabolcs Anzelm SZUROMI (ed.), *Catalogue descriptif des manuscrits de droit canonique pre-Gratien des bibliothèques religieuses de la Bibliothèque nationale de France (Paris)*, Paris [megjelenés alatt]; Szabolcs Anzelm SZUROMI (ed.), *A Catalogue of Canon Law Manuscripts of the Abbey of Saint Germain des Prés in the Russian National Library of St. Petersburg – Каталог канонических рукописей аббатства Сен-Жермен-де-Пре в Российской национальной библиотеке Санкт-Петербурга*, St. Petersburg [megjelenés alatt]; Szabolcs Anzelm SZUROMI (ed.), *Descriptive Catalogue of the Medieval Canonical Manuscripts in the Library of Gonville and Caius College (Cambridge)*, I. [megjelenés alatt]; Szabolcs Anzelm SZUROMI (ed.), *Descriptive Catalogue*

A harmadik szempont a kéziratok természetes vándorlásának a kérdése, amellyel összefüggésben számos jelentős új eredmény született az elmúlt másfél évtizedben, amely lényegileg új megvilágításba helyezte a különböző – leginkább egyházfegyelmi anyagot tartalmazó – kéziratoknak az európai kontinensen történő cirkulációját, beleértve a skót- és angolszász királyságok területét is.¹⁸ A *Biblioteca Apostolica Vaticana*-ban (Vatikán), a *British Library*-ben (London), a *Bibliothèque Nationale de France*-ban (Párizs), és az Orosz Nemzeti Könyvtárban (Szentpétervár), az elmúlt öt évben végzett legújabb kodikológiai és paleográfiai kutatások által azonosított középkori kánonjogi kéziratokból egy nagyon élénk, az oktatásban, a szerzetesi és egyházmegyei életben jelentős szerepet játszó kánonjogi kultúra rajzolódik ki előttünk a VII. századtól a XII. századig, amely magában foglalja a megszületett munkáknak a kor viszonyaihoz képest gyors áramlását és kölcsönhatását. Ez nem pusztán a legjelentősebb, úgynevezett egyetemes jellegű kánonjogi gyűjteményekre igaz, hanem kisebb terjedelmű kánoni – akár zsinati – kollektiókra, vagy éppen a penitenciális gyűjteményekre, valamint a pasztorációban, a szentségkiszolgáltatáshoz használt gyakorlati művekre is. A gyűjteményeknek ez a vándorlása nem korlátozódott Itália és a jelenlegi Franciaország területére, hanem kiterjedt – nyilván a kereszténység felvételének időszakától kezdve – a közép-európai régióra is.¹⁹

A legmeghatározóbb egyetemes latin kánongyűjtemények 1140 előtt

A jelen áttekintésnek nem feladata, hogy taxatív és részletesen bemutassa a különböző műfajú kánonjogi gyűjteményeket. Mindössze fel kívánjuk sorolni azokat az egyetemes jelleggel – akár kronologikusan, akár szisztematikusan – összeállított kollektiókat, amelyek egyfelől minden bizonnyal, szövegkritikailag kimutatható módon meghatározó befolyást gyakoroltak – akár lokális szinten is – az európai kánoni jogalkotásra; másfelől középkori exemplárjaikat vagy töredékeiket megtaláljuk a vizsgált közép-európai

of the Medieval Canonical Manuscripts in the Library of Corpus Christi College (Cambridge), I. [megjelenés alatt].

¹⁸ Vö. pl. Szabolcs Anzelm SZUROMI (2016), Essential Information about the Medieval Manuscripts: Paleographical and Codicological Principles for Identification of Origin of the Canonical Manuscripts. *Ephemerides Iuris Canonici Nuova Serie* 56 (2016) 267–284.; SZUROMI Szabolcs Anzelm (2018), *A középkori kánonjogi kéziratállomány kutatásának a létjogosultsága a XXI. században*. In BOROS István – TAKÁCS László (szerk.), *Litteris vincimur* (I. Scriptorium konferencia; Vác, 2017. május 11–12; Scriptorium, I.) Budapest, Szent István Társulat. 9–16.

¹⁹ Részletesen vö. Szabolcs Anzelm SZUROMI (2021), *Nuovi dati sulla disciplina penitenziale dell'alto medioevo, basati sull'analisi del manoscritto canonico originale in Inghilterra [VII-XI secolo]*, (International Videoconference on Canon Law History XXVII [ICLHRC], Budapest – Roma – München, January 20th 2021).

régióban. Ez a módszer természetesen jelentősen lecsökkenti a vizsgált kollekciók számát.

Ahogy a pre-Gratianus kéziratok elterjedtségének a vizsgálatánál nem tekinthetünk el Lotte Kéry kutatásaitól, ugyanez igaz Linda Fowler-Magerl 2005-ben publikált mértékadó művére, az 1140 előtti joggyűjtemények és változataik kellően alapos megismerése területén.²⁰ Fowler-Magerl következetesen végig vette az összes szóba jöhető gyűjteményt. Felsorolása minden kánoni kollekcióra és kollekció változatra kiterjedt, amely a későbbiekben befolyással volt (vagy lehetett) a középkori latin egyházi jogalkotáásra és jogalkalmazásra, valamint az újabb gyűjtemények összeállítására, különös tekintettel a *Decretum Gratiani*-ra. A több évtizedeken keresztül gyűjtött adatokat és elméleteket aprólékos precizitással illesztette egymáshoz. Az így összeállított – a keletkezési kronológiát következetesen szem előtt tartó – felsorolás nemcsak mértékadó, a különböző szakmai véleményeket megfelelő súllyal bemutató gyűjtemény-leírásokhoz vezetett, hanem egy egyedülálló adatbázis létrehozását is lehetővé tette, a kötet mellékleteként. Az egyes gyűjtemények esetében, így az azok belső sajátosságait tartalmazó átfogó összefoglalásai az adott gyűjtemény keletkezési helyének és idejének a kapcsán felmerülő hipotézisek bemutatása keretébe illesztve olvasható, kritikai megjegyzésekkel, folyamatosan utalva az érvek alapjául szolgáló konkrét szövegtanúkra. Az egyes leírásokat – a jegyzetekben már részletesen hivatkozott szakirodalmon túl – teljes szakmai bibliográfia található. Linda Fowler-Magerl munkája, éppen az általa alkalmazott – és egy teljes élet kutatását összefoglaló – módszernek, valamint a kéziratok emlékek közvetlen és kellő súlyú figyelembe vételének köszönhetően biztos eligazodást és további kiindulási alapot jelent a pre-Gratianus kánonjogi kéziratok összeállításának, fejlődésének és elterjedésének vizsgálatában.

Mindezek alapján hét gyűjtemény-csoport közép-európai jelenlétét és fennmaradt exemplárjait tudjuk vizsgálni a mostani áttekintésben. Ezek a következők: a *Collectio Dionysiana*; a *Collectio Hispana*; a *Collectio Dionysio-Hadriana*; a *Decretales Pseudo-Isidorianae*; a *Decretum Burchardi Wormatiensis*; a *Collectio canonum Anselmi Lucensis*; és végül Chartres-i Szent Ivo kánongyűjteményének szövegcsaládjai.

A *Collectio Dionysiana*-t Dionysius Exiguus (†544) szkíta szerzetes a korabeli legfejlettebb metodológiai elveket alkalmazva állította össze az egyetemesség igényével, az V. század végén, a VI. század elején. Dionysius Exiguus fordítása lehetővé tette a latin kultúrkör számára számos keleti fejelemi rendelkezés mértékadó és hosszú távú beépülését a nyugati fejelem-

²⁰ Linda FOWLER-MAGERL (2005), *Clavis Canonum. Selected Canon Law Collections Before 1140. Access with data processing* (Monumenta Germaniae Historica, Hilfsmittel, 21.) Hannover, Monumenta Germaniae Historica.

mi hagyományba. A *versio dionysiana*-nak köszönhetően a latinra lefordított kánonok állandó hivatkozási helyként szolgáltak a legtekintélyesebb későbbi nyugati egyházi jogforrások számára.²¹ A második gyűjteménynek, azaz a *Collectio Hispana*-nak (680–690?) kronologikusan több formáját ismerjük. Első verziója Szent Leander (†600), vagy Sevillai Szent Izidor (†636) idejére nyúlik vissza, amely további szövegcsaládokat is eredményezett; a második anyaga egészen 694-ig terjed, és a legszélesebb körben használt változat, melyről a legnagyobb számú kéziratok emléke is tanúskodik. A gyűjtemény két fő részre oszlik, szerkezete tekintetében nem nevezhető tematikusnak, rendszerében a régiókat és a kronologikus felosztást ötvözi. Kiemelkedő forrása a hispániai anyagnak.²² A harmadik gyűjtemény a *Collectio Dionysio-Hadriana*, amely Dionysius Exiguus korábban említett művének bővített változata, és amit I. Hadrianus pápa (772–795) küldött Nagy Károlynak 774-ben.²³ A gyűjtemény két műből épül fel: a *Liber canonum*-ból (ókori zsinati kánonok) és a *Liber decretalium*-ból, amely pápai dekretálisokat tartalmaz, II. Gergely pápa (715–731) levelével záródva. A *Collectio-Dionysio Hadriana* az egyetemes egyházjogra vonatkozó legalapvetőbb zsinati anyagot dolgozta fel latin nyelven, így szövege, illetve a tőle függő gyűjtemények, alapját képezhették minden olyan szisztematikus kánoni gyűjteménynek, amely az egyetemes jogot kívánta normatív módon rögzíteni.²⁴ A Karoling kor egyházpolitikájának köszönhetően azonban erőteljesen gyengült az Egyház önállósága Nyugaton, amely már előrevetítette a világi hatalommal való konfrontáció lehetőségét.²⁵ A feszültségek főképp a püspökök személyének függetlenségében, az egyházi jogalkotás önállóságában, illetve az egyházi bíróságok illetékességi területein jelentkeztek. Azonban hasonló konfliktusok mutatkoztak az egyházon belüli egyes hierarchikus szintek között is (vö. metropolita – püspök). A helyzet orvoslására jelentek meg azok az interpolált vagy hamis attribúcióval rendelkező szövegek, amelyek a jogforrások tartalmi módosításával, vagy egyszerű hamisítással igyekeztek érvényt szerezni az Egyház saját álláspontjának. Ennek az időszaknak kiemelkedő és legnagyobb hatást gyakorló joggyűjte-

²¹ Részletesen vö. FOWLER-MAGERL 2005:29–32.; Péter ERDŐ (2008), *Storia delle fonti del diritto canonico* (Istituto di Diritto Canonico (Istituto di Diritto Canonico San Pio X, Manuali, 2.) Venezia, Marcianum Press. 50–51.; SZUROMI 2014:25.

²² FOWLER-MAGERL 2005:39–42.

²³ Jean IMBERT (1994), *Les temps Carolingiens (741-891). L'Église: Les Institutions*. Paris, Cerf. (Histoire du Droit et des Institutions de l'Église en Occident, V/1.) 29.

²⁴ FOWLER-MAGERL 2005:44–45.; ERDŐ 2008:76–77.; Peter LANDAU (1996), Gratian und Dionysius Exiguus ein Beitrag zur kanonischen Interpolationenkritik, *Studia Gratiana* 27 (1996). 271–284.

²⁵ Vö. Steven VANDERPUTTEN (2001), Faith and Politics in Early Medieval Society: Charlemagne and the frustrating failure of an ecclesiological project, *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 96 (2001). 311–332.

ménye – felsorolásunkban a negyedik – a *Decretales Pseudo-Isidorianae*, amely 847 és 852 között került összeállításra, valószínűleg a reimsi²⁶ – más vélemény szerint a soissons-i²⁷ – egyháztartomány területén. A Karoling világ felbomlását követően az 1008 és 1022 között keletkezett *Decretum Burchardi Wormatiensis* kánongyűjtemény – felsorolásunkban kronologikusan az ötödik legjelentősebb egyetemes kollekciónak – megkülönböztetett szerepet játszott, elsődlegesen a németalföldi egyházfegyelem alakításában. A mű húsz könyvre és 1785 fejezetre oszlik. Jól ismert, hogy a penitenciális fegyelmet tartalmazó XIX. könyvet önállóan is másolták,²⁸ ami elősegítette annak széles körben történő elterjedését. Burchard, worms-i püspöknek köszönhetően az addigi egyetemes és a latin egyházban leginkább közkézen forgó gyűjtemények tartalmához képest jelentős újdonságot jelentett a feldolgozott nagyszámú patrisztikus anyagon túl, a németalföldi regionális zsinati fegyelem széleskörű felhasználása. Mindezekon túl, az összeállító több vezeklési könyvet idéz (vö. *libri penitentiales*)²⁹, de a híres inzularis kánongyűjteményből, azaz a 700 körül keletkezett *Collectio Hibernensis*-ből is számos kánont vett át.³⁰ A hatodik gyűjtemény az a *Collectio canonum Anselmi Lucensis* amelynek eredeti kánonállományát Luccai Szent Anzelm minden bizonnyal 1081 és 1083 között állított össze, és Alfons M. Stickler véleménye szerint a „legjobb gregoriánus műnek” tekinthető. A tizenhárom könyvből álló mű pápai dekrétumokat, zsinati kánonokat és patrisztikus anyagot, valamint néhány római jogi szöveget tartalmaz. A munkának négy fő recenzióját különböztetjük meg: ‘A’, ‘B’, ‘C’ és ‘Bb’ formát. A gyűjte-

²⁶ FOWLER-MAGERL 2005; ERDŐ 2008:81–82.

²⁷ Karl-Georg SCHON (2006), *Unbekannte Texte aus der Werkstatt Pseudoisidors. Die Collectio Danieliana*. Monumenta Germaniae Historica. Hannover. (Monumenta Germaniae Historica, Studien und Texte, 38.); Karl-Georg SCHON (2010), Zur Frühgeschichte der Falschen Dekretalen Pseudoisidors. In Peter ERDŐ – Szabolcs Anzelm SZUROMI (ed.), *Proceedings of the Thirteenth International Congress of Medieval Canon Law. Esztergom, 3 August – 8 August 2008*. Città del Vaticano, Bibliotheca Apostolica Vaticana. (Monumenta Iuris Canonici, C/14). 139–148.

²⁸ Vö. pl. Ludger KÖRNTGEN (2006), Canon law and the practice of penance: Burchard of Worms’s penance, in *Early Medieval Europe* 14 (2006) 103–117.

²⁹ *Excarpus Bedae-Egberti, Excarpus Cummeani, Paenitentiale Bedae, Paenitentiale Egberti, Paenitentiale Hubertense, Paenitentiale Martenianum, Paenitentiale Remense, Paenitentiale Theodori*.

³⁰ Hartmut HOFFMANN – Rudolf POKORNY (1991), *Das Dekret des Bischofs Burchard von Worms. Textstufen – Frühe Verbreitung – Vorlagen*. Monumenta Germaniae Historica, München. (Monumenta Germaniae Historica, Hilfsmittel, 12.); Johanna B. WILL (1992), *Die Rechtsverhältnisse zwischen Bischof und Klerus im Dekret des Bischofs Burchard von Worms. Eine kanonistische Untersuchung*. Würzburg, Brill. (Forschungen zur Kirchenrechtswissenschaft, 12.); Greta AUSTIN (2009), *Shaping church law around the year 1000. The Decretum of Worms*. Farnham-Burlington, Aldershot. (Church, Faith and Culture in the Medieval West.); Szabolcs Anzelm SZUROMI (2014), Peculiarities of the Decretum Burchardi Wormatiensis especially regarding the discipline about bishops and their duties, *Revista Española de Derecho Canónico* 71 (2014). 469–482.

mény fő formai forrásai a *Collectio Dionysio-Hadriana*, a *Collectio Hispana*, a *Decretales Pseudo-Isidorianae*, a *Decretum Burchardi Wormatiensis*, és a *LXXIV titulorum digesta*. A gyűjtemény a *Decretum Gratiani* egyik legfontosabb forrásának tekinthető.³¹ A legutolsó, azaz a hetedik gyűjteményegyüttes, szintén meghatározó hatást fejtett ki Gratianus mester munkájára. A kánonjogi forrástörténet hagyományosan három önálló művet tulajdonít Chartres-i Szent Ivónak (†1115), amelyek röviddel egymás után – vagy párhuzamosan – 1093 és 1095 között keletkeztek (*Decretum*, *Panormia*, *Tripartita*). Az elmúlt bő egy évtizedben letisztázódott a három, egymással kölcsönhatásban lévő mű korábbi – XIX. század végi – tudományos álláspontot felülvizsgáló elemzése, értékelése és osztályozása.³²

Az egyes fennmaradt kéziratok közép-európai eloszlása
(Ausztria, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország)

Az ismertetett *pre-Gratianus* kánonjogi gyűjteményekre és kódexkultúrára vonatkozó általános elveket szem előtt tartva, fel tudjuk sorolni az 1140 előtt keletkezett egyetemes kánongyűjtemények eddig ismert, jelenleg Közép-Európában őrzött, teljes, töredékes, vagy kivonatot tartalmazó szöveganyagait. Mindehhez természetesen szükséges kritikai vizsgálatnak alávetni nemcsak a Lotte Kéry 1999-es összesített munkájában szereplő kéziratlistá-

³¹ Kathleen G. CUSHING (1998), *Papacy and Law in the Gregorian Revolution. The Canonical Work of Anselm of Lucca*. Oxford, Oxford University Press.; SZUROMI Szabolcs Anzelm (2000), *A püspökökre vonatkozó egyházfegyelmi szabályok az 'Anselmi Collectio Canonum'-ban*. Budapest, Szent István Társulat. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, IV/1.); Szabolcs Anzelm SZUROMI (2006), *Anselm of Lucca as a Canonist*. Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag. (A textual-critical overview on the 'Collectio Canonum Anselmi Lucensis'.) [Adnotationes in Ius Canonicum.]; Szabolcs Anzelm SZUROMI (2012), *Anselmo de Lucca*. In Javier OTADUY – Antonio VIANA – Joaquín SEDANO (dir.), *Diccionario General de Derecho Canónico*, I. Pamplona, Thomson Reuters – Aranzadi. 353–355; SZUROMI 2014:69–77.

³² Szabolcs Anzelm SZUROMI (2010), *From a reading book to a structuralized canonical collection – The Textual Development of the Ivonian Work* – (Aus Recht und Religion, 14.). Berlin, Frank und Timme.; Christof ROLKER (2010), *Canon Law and letters of Ivo of Chartres*. Cambridge, Cambridge University Press.; SZUROMI 2014:83–86; SZUROMI Szabolcs Anzelm (2020), Chartres-i Ivo kánonjogi kézikönyve: Megfontolások a legújabb kutatási eredmények tükrében. In HENDE Fanni – KISDI Klára – KORONDI Ágnes (szerk.): „Mestereknek gyengyének”: Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára. Budapest, Szent István Társulat. 512–532. Martin Brett irányításával tevékenykedő kutatók (Greta Austin, Bruce Brasington, Linda Fowler-Magerl, Jörg Müller, Przemysław Nowak, Christof Rolker, Karl-Georg Schon, Robert Sommerville, Jose Miguel Viejo-Ximénez, Andres Winroth) jelentős munkát végeztek Ivo gyűjteménye szövegcsaládjainak kritikai apparátussal ellátott kiadása terén, amely on-line formában elérhető: <http://ivo-of-chartres.github.io/>. Az ehhez fűzött bevezető jegyzetek figyelemreméltó magyarázatokat tartalmaznak Chartres-i Ivo kánoni munkájának szövegfejlődéséről.

kat, hanem az egyes könyvtári gyűjteményekhez készült írott vagy nyomtatott katalógusokban, valamint inventárokban leírt kéziratállományt, összehasonlítva a konkrét exemplárokkal.³³ Mindehhez figyelembe vesszük nemcsak a legújabb leíró kódexkatalógusokban rögzített eredményeket³⁴, hanem az egyes – fentebb röviden bemutatott – egyetemes joggyűjteményeken végzett szövegkritikai kutatásokat³⁵ és az azok kapcsán felmerült legújabb kérdéseket is (különösen a Przemysław Nowak által Chartres-i Szent Ivo lengyelországi szövegatanúival összefüggésben tett megfigyeléseire³⁶). A vizsgált anyagot kibővítettük a Martin Brett (Robinson College, Cambridge, UK) által irányított Chartres-i Szent Ivo kánongyűjteményének szö-

³³ Szabolcs Anzelm SZUROMI (2021), *I manoscritti di diritto canonico nella collezione unica della Biblioteca Jagellonica di Cracovia e la cultura canonica dell'Europa centrale nel Medioevo* [Videoconference on Canon Law History LXX (ICLHRC)] (Los Angeles, CA – Roma: December 20th 2021); Szabolcs Anzelm SZUROMI (PPCU) (2021), *Ein Überblick über die mittelalterlichen (14.-15. Jahrhundert) klösterlichen (Zisterzienser, Prämonstratenser, Augustiner, Franziskaner und Benediktiner) Büchersammlungen in der Nationalbibliothek von Prag* [Videoconference on Canon Law History LXIX (ICLHRC)] (Los Angeles, CA – München: December 17th 2021).

³⁴ Vö. Franz UNTERKIRCHER – Heidelinde HORNINGER (Hrsg.) (1981), *Katalog Der Datierten Handschriften in Österreich – Die Datierten Handschriften in Wien Ausserhalb Der Österreichischen Nationalbibliothek Bis Zum Jahre 1600*, I. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.; Miroslav BOHÁČEK – František ČÁDA (1994), *Beschreibung der mittelalterlichen Handschriften der Wissenschaftlichen Staatsbibliothek von Olmütz*. Köln–Weimar–Vienna, Böhlau.; Michal DRAGOUN – Jindřich MAREK (2012), *Rukopisné zlomky Knihovny Národního muzea. Sbírky Adolfa Patery a Čenka Zibrta*. Praha, Scriptorium.; Jindřich MAREK – Michal DRAGOUN (2016), *Soupis středověkých latinských rukopisů Národní knihovny ČR. Doplnky ke katalogu Josefa Truhláře (Catalogus codicum manu scriptorum Latinorum medii aevi qui in Bibliotheca Nationali olim Universitatis Pragensis asservantur. Additamenta ad catalogum Josephi Truhlář)*, Praha.; Bożena CHMIELOWSKA – Maria KOWALCZYK – Zofia WŁODEK – Jerzy ZATHEY – Marian ZWIERCAN et al. (eds.) (1980–2000), *Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi Latinorum qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae asservantur*, I–VII, Wrocław.; Stanisław KĄDZIELSKI – Jan GROMADZKI – Wojciech MROZOWICZ (1998), *Catalogus codicum medii aevi manuscriptorum qui in Bibliotheca Universitatis Wratislaviensis asservantur signa 6055-6124 comprehendens*, Wrocław.; Stanisław KĄDZIELSKI – Jan PRZYTUŁSKI (2004), *Catalogus codicum medii aevi manuscriptorum qui in Bibliotheca Universitatis Wratislaviensis asservantur signa 6125-6181 comprehendens* (composuerunt, quibus auxilium tulerunt Wojciech MROZOWICZ et Hanna STRZELECKA-ASCHER; Bibliotheca Universitatis Wratislaviensis), Wratislaviae.; Edit MADAS (ed.) (2006), *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron*. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, V.) Budapest, Akadémiai Kiadó. 90.

³⁵ Itt köszönöm meg Sarbak Gábor és Korondi Ágnes segítségét a legújabb cseh és lengyel kódexkatalógusok tekintetében.

³⁶ Przemysław NOWAK (2008), *The manuscripts of the Collectio Tripartita in Poland, in Bishops, texts and the use of canon law*. 91–109; Przemysław NOWAK, *Das Papsttum und Ostmitteleuropa (Böhmen-Mähren, Polen, Ungarn) vom ausgehenden 10. bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts*. In Jochen JOHRENDT – Harald MÜLLER (Hrsg.) (2012), *Rom und die Regionen. Studien zur Homogenisierung der lateinischen Kirche im Hochmittelalter*. Berlin-New York (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, NF 19; Studien zu Papstgeschichte und Papsturkunden, 4.) 331–369.

vegcsaládjait kutató szakértők eredményeivel³⁷, melynek köszönhetően több közép-európai őrzési helyű *pre-Gratianus* töredék került azonosításra a legutóbbi években.³⁸

Mindezeket a szempontokat összegezve, a következő szisztematikus kéziratlista állítható össze, kánongyűjteményre és országra lebontva (vö. Ausztria, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország):

1. *Collectio Dionysiana* (egy kivonatos kézirat)
[Excerpta] Warszawa, Biblioteka Uniwersytecka, 1 [IX.. századból; proveniencia: Tours)

2. *Collectio Dionysio-Hadriana* (két teljes kézirat)
Praha, Narodni Muzeum, XII.C.12 [XI/XII. század]
Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. lat. 361 [XII. század]

3. *Decretales Pseudo-Isidorianae* (hét teljes kézirat és egy töredék)
Melk, Stiftsbibliothek, 410 (I 22, 506) [XV. század]
Praha, Knihovna Metropolitni Kapituli, K.XXX./I (1224) [XV. század]
Praha, Narodni Muzeum, XII.D.2 [XIV. század; proveniencia: Prága]
Praha, Narodni Knihovna Ceske Republiky, IV B.12 [XV. század]
Praha, Narodni Knihovna Ceske Republiky, VI. D.9 [XV. század]
Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. lat. 2133 [XII. század]
Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. lat. 2161 [XI. század; proveniencia: Salzburg]

(töredék): Központi Szeminárium, Budapest, S. Fr. 1. m. B. 11 [XI. század]

(két kivonat): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. 203 [XV. század]

Salzburg, Bibliothek der Erzabtei St. Peter, a.IX.32 [X/XI. század]

4. *Decretum Burchardi Wormatiensis* (három teljes kézirat és egy töredék)
Olmütz, Kapituli knihovna (Statni Vedecke knihovna, Universitni knihovna), 202

Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. lat. 354

Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. lat. 2044

³⁷ Itt köszönöm meg Martin Brett (Robinson College, Cambridge, UK) készséges segítségét.

³⁸ Chartres-i Szent Ivo kánongyűjteményének kéziratához és összehasonlító bemutatásukhoz részletesen vö. Martin Brett bevezető tanulmányát a *Tripartita*, a *Decretum* és a *Panormia* szövegcsaládokhoz: <http://ivo-of-chartres.github.io> (konzultáció: 2022. február 14.).

(töredék): Sopron, Fr. n. 68 [XI/XII. század; proveniencia: Strasbourg]

5. *Chartres-i Szent Ivo szövegcsaládjai*

a) *Tripartita* (hat teljes kézirat és két töredék)

Admont, Stiftsbibliothek, Cod. 162 [XII. század]

Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne i Biblioteka Kapitulna, Cod. 25 [XII. század]

Kraków, Archiwum Kapitulny Metropolitalnej Krakowskiej, Ms. 84 [XII. század]

Lambach, Bibliothek des Benediktinerstifts, Cod. 107 [XII. század]

Olmütz, Kapitulni Knihovna (Stated vedecke knihovna, Universitniknihovna) Cod. 205 [XII. század első fele]

Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. lat. 982 (theol. 335) [XII. század]

(töredékek): Admont, Stiftsbibliothek, Fr. 43 és Fr. 48.

b) *Decretum* (egy töredék)

Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. lat. 2196

c) *Panormia* (kilenc teljes kézirat és tizenegy töredék)

Admont, Stiftsbibliothek, 257 [XII. század]

Admont, Stiftsbibliothek, 541

Klosterneuburg, Stiftsbibliothek, 638/1

Salzburg, Bibliothek der Erzabtei St. Peter, a. VIII. 15 [XII. század]

Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. lat. 986

Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. lat. 2192 [XII. század]

Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. lat. 2200

Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. lat. 2212 [XII. század]

Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. lat. 5130

(töredékek): Graz, Universitätsbibliothek, Fr. 887

Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Fr. 613 [XII. század]

Kraków, Biblioteka Jagiellońska, Fr. 614 [XII. század]

Linz, Bundes. Studienb. Fr. 12 (317)

Płock (Massovia), Biblioteks Wyzszego Seminarium Duchownego, Ms 1 (Prologus)

Salzburg, Bibliothek der Erzabtei St. Peter, Fr. a VIII. 15

Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. lat. 986 [XII/XIII. század]

Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. lat. 2192 [XII/XIII. század]

Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. lat. 2200 [XII. század]

Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. lat. 2212 [XII. század]

Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. lat. 5130 [XIV/XV. század]

Összegzés

A felsorolt egyetemes joggyűjtemények szöveggyűjteményeinek a közép-európai elhelyezkedése alapján – a kéziratok vándorlásának, az egyetemes jellegű gyűjtemények szerepének és az egyetemi oktatás jelentőségének a fentiekben kifejtett sajátosságaira tekintettel – több, megfontolandó megállapítás is tehető.

Mindenekelőtt jól látszik, hogy bár vissza tudunk következtetni a térítések idejében használt kánoni gyűjtemények tartalmára, esetleg magára a valószínűsíthető egyetemes joggyűjteményre, a Közép-Európában jelenleg őrzött kéziratok között általában nem találjuk meg ezeknek a kollektívoknak a kortárs exemplárjait. A második jelentős megfigyelés az egyetemes megszervezése előtti időszakokra datálható kéziratok számára vonatkozik, amelyről kijelenthető, hogy Bécs kivételével nagyon alacsony. Sőt, amennyiben mégis jelen vannak valamely jelenlegi könyvtárban (vö. Prága, Krakkó), akkor sem közép-európai provenienciájú exemplárról beszélhetünk. Az is egyértelmű a megvizsgált anyag alapján, hogy a középkori kánonjogi kéziratok alapvetően az egyetemes megszervezése utáni időszakból származnak. Így leszögezhető, hogy a jelenleg Közép-Európában őrzött *pre-Gratianus* gyűjteményt tartalmazó kéziratok tényleges befolyása a kánoni jogalkotásra és jogalkalmazásra a XIV. században nem mutatható ki. Ez természetes következménye az akkorra – különösen az egyetemi oktatásnak köszönhetően – egységesen használt *Decretum Gratiani*-nak (1140 körül), *Liber Extra*-nak (1234), *Liber Sextus*-nak (1298) és a *Clementinae*-nek (1317). Jól érzékelhető tehát az egyetemes európai kánonjogi kultúra egységesülése a *Decretum Gratiani*, majd az azt követő – pápa által kihirdetett – dekretális gyűjtemények rövid idő alatt történő elterjedése a XII–XIV. században.

Gondolatok Lotaringiai Károly nemrég felfedezett
1687-es autográf naplója kapcsán

Az 1687-es hadjárat éve a török elleni visszafoglaló háború egyik legfontosabb és legeseménydúsabb időszaka volt, amelynek egyik legnagyobb sikere az augusztus 12-i harsány-hegyi – más néven nagyharsányi vagy az úgynevezett „második mohácsi” – csata volt.¹ Ebben az V. Lotaringiai Károly herceg² és II. Miksa Emánuel bajor választófejedelem³ vezette szövetséges seregek döntő győzelmet arattak a Szári Szulejmán pasa nagyvezír által vezetett számbeli fölényben lévő oszmán hadsereg felett. E győztes csata lehetővé tette a szövetséges csapatok számára a dicsőséges bevonulást az Erdélyi Fejedelemség területére kiterjesztve ezáltal a keresztény csapatok ellenőrzését az egykori Magyar Királyság területének túlnyomó többségére. Jelen tanulmányomban a magyarországi császári haderő főparancsnokának, V. Lotaringiai Károly hercegnek nemrég felfedezett autográf naplójának és különféle egyéb változatainak kutatása során szerzett tapasztalataimat szeretném megosztani az olvasóval.

¹ A csata történetét már sokan kutatták, számos külföldi levéltárban. Pl. SZITA László (1987), *Budától–Belgrádig. – Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez*. Pécs.; TÓTH Ferenc (2019), „A második mohácsi csata mítosza és valósága II.: Adalékok az 1687-es nagyharsányi csata kora újkori levéltári és könyvészeti kutatásához”. In SZÓTS Zoltán Oszkár – FODOR Pál – VARGA Szabolcs (2019), *Több mint egy csata. Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 445–462.

² V. Károly (1643–1690), lotaringiai herceg. Életéről lásd: Paul WENTZCKE (1943), *Feldherr des Kaisers: Leben und Taten Herzog Karls V. von Lothringen*. Leipzig, Koehler & Amelang.; Stéphane GABER (1986), *Et Charles V arrêta la marche des Turcs. Un Lorrain sauveur de l’Occident chrétien*. Nancy, Presses Universitaires de Nancy.; Laurent JALABERT (2017), *Charles V de Lorraine ou la quête de l’État (1643–1690)*. Metz, Éditions des Paraiges.; Hans URBANSKI (1983), *Karl von Lothringen. Österreichs Türkensieger. Biographie*. Wien-München, Amalthea. Lásd magyarul újabban: TÓTH Ferenc (2021), *A hercegség nélküli herceg. Lotaringiai Károly (1643–1690)*. Pécs–Budapest, Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat.

³ II. Miksa Emánuel (1662–1726), bajor választófejedelem, császári tábornagy.

V. Lotaringiai Károly herceg naplói

A Magyarország oszmán hódoltság alól való felszabadításában jelentős változásokat hozó hadiévre vonatkozólag rengeteg forrással rendelkezünk, amelyeket különféle hazai és külföldi levéltári és könyvtári gyűjteményekben találhatunk.⁴ A hadtörténeti források közül különösen fontos jelentőségűnek számítanak a döntő szerepet játszó hadvezérek személyes feljegyzései és naplói. A magyarországi császári hadak fővezére V. Lotaringiai Károly herceg igen jelentős forrásanyagot hagyott maga után. A hadjáratainak történetét a François Le Bègue abbé⁵ által feldolgozott és hadinaplóiból ismerhetjük meg, amelyek a török elleni magyarországi háború igen értékes forrásainak számítanak. E naplók nagy része – elsősorban a *Journal des campagnes de Charles V de Lorraine* című munka két különböző változata – a bécsi Osztrák Állami Levéltár Haus, Hof- und Staatsarchiv gyűjteményének a Lotaringiai Hercegi Házra vonatkozó fondjának két egymást követő dobozában találhatóak.⁶ A letisztított és kijavított szövegváltozat mellett számos egyéb szöveg is található itt, amelyek a végső változat elkészültének különböző állomásait jelzik.

Az V. Károly hadjáratai megörökítésének gondolata az 1683-as Bécs török ostromának felszabadítása után keletkezett, amikor a herceg egész Európában ünnepelt hőssé vált. Az 1683-as hadjáratot elbeszélő napló sike-

⁴ Lásd erre pl. MOLLAY Károly (1986), *Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról 1686* (Le journal de campagne de Charles de Lorraine sur la reprise de Bude 1686). Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum.; FERDINAND STÖLLER (1933), „Neue Quellen zur Geschichte des Türkenjahres 1683“. In *Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung*, Ergänzungsband XIII, H. 1.

⁵ François Le Bègue de Germigny 1635. december 27-én született Saint-Mihiel-ben és IV. Károly és V. Károly lotaringiai hercegek elkötelezett híve és tevékenységük hű krónikásaként vált híressé. Le Bègue apátot Károly herceg gyakran bízta meg különféle diplomáciai feladattal: hol Spanyolországban folytatott titkos tárgyalásokat, hol Kölnben tárgyalt a strasbourgi püspökkel a herceg hercegségeinek visszaszerzése érdekében. Tárgyalásai során szilárdan kitartott a herceg jogainak következetes fenntartása mellett és nem kötött alkut a franciákkal. 1690-ben a I. Lipót császár a fiatal Lipót lotaringiai herceg nevelőjének nevezte ki. 1694-ben, az akkor már idős korú gám még elkísérte a fiatal herceget a török elleni hadjáratba, ahol a fiatal Lipót vitézül megállta a helyét. Le Bègue apát 1698 februárjában érkezett meg Nancy-ba, ahol következő év július 19-én hunyt el.

⁶ ÖStA HHStA LH Kt. 50–51. Az első verzió a herceg 1670 és 1689 közötti hadjáratainak naplóit tartalmazó regiszterkötet részeként (*Memoires des campagnes et des actions de guerre depuis 1670 jusq' en 1689*) maradt fent a Lotaringiai Házi Levéltár 50. dobozában. A második változat, amely az 1683 és 1689 közötti hadjáratok történetét dolgozza fel egy sokkal magas nyelvi és stílári szintű szinte nyomdai kiadásra letisztított minőségű szöveg, bőrkötésbe kötve, a következő dobozban (*Beschreibung der Feldzüge Herzogs Karl V. von Lothringen – Journal des campagnes de Charles V de Lorraine [1683–89]*) található iratok között szerepel. Lásd ez utóbbi kézirat nemrég megjelent tudományos kiadását: Ferenc TÓTH (2017), *Journal des campagnes de Charles de Lorraine*. Paris, Honoré Champion.

res uralkodói fogadtatása után született az elhatározás, hogy a kevésbé sikeres következő esztendő eseményeit is hasonló formában leírja a művelt lotaringiai krónikás, ahogyan azt az 1684-es esztendő történéseit elbeszélő rész első változatához csatolt herceghez írt levelében ki is fejtette.⁷ A következő év hadinaplóját a szerző szintén egy levél kíséretében ajánlotta V. Károly figyelmébe, amelyben megtalálható volt néhány hivatkozás a herceg ajánlásaira vonatkozólag is.⁸ Az 1686-os év, vagyis Buda visszafoglalásának évének eseményeit Le Bègue apát szintén figyelmes szavakkal ajánlotta a herceg figyelmébe⁹, az 1687-es győzedelmes eseményeit pedig egyenesen a herceg katonai csúcsteljesítményének tartotta: „Mivel a most véget ért hadjárat egyike volt a legnagyobbaknak és Őcsászári Felsője számára a győzelmek sorozatát alkotta, úgy gondoltam, hogy Őfelsége jónak látja, ha a korábbi évekhez hasonló alapossággal elkészítem annak részletes beszámolóját.”¹⁰ A lotaringiai herceg hadjáratai naplójának szerkesztését megelőzően François Le Bègue számos egyéb e témához kapcsolódó leírást és forrást is összegyűjtött, amelyeket a kor emlékirói szokásának megfelelően hagyott az utókorra, vagyis az eljövendő nagy történészekre, akik a hátrahagyott dokumentáció alapján megírhatják majd a hercegi dinasztia történetét.¹¹

⁷ „L'honneur que V. Excellence m'a fait de me tesmoigner qu'elle agréoit ma relation de la campagne passée, m'oblige à Luy envoyer présentement le detail de celle que nous venons d'achever pour satisfaire au désir qu'elle a d'en estre esclairée” ÖStA HHStA LH Kt. 51 Relation contenant les actions de l'an 84.

⁸ „Pour obéir aux ordres que V. Excellence me donne de Luy faire le détail de la campagne que nous venons d'achever je reprendray la suite de ma dernière relation et je commenceray celle cy par l'arrivée du Duc de Lorraine à la Cour au mois de décembre de l'an 1684.” Uo. Relation contenant le détail des actions de la campagne de 85.

⁹ „L'interest que V. Excellence prend aux succès de cette guerre et le plaisir qu'Elle a d'en apprendre les principales actions m'obligent de luy envoyer la relation de la campagne que nous venons d'achever.” Uo. fol. 46.

¹⁰ „La campagne que nous venons d'achever estant une des plus grandes que nous ayions fait et une suite glorieuse des victoires de Sa Majesté Imperiale, j'ay crû que V. Excellence seroit bien aise que je luy en fis le détail avec la mesme exactitude que j'ay eu dans mes relations précédentes.” Uo. fol. 69.

¹¹ E történeti forrásanyagot egy nagy bőrkötésű regiszterkötetbe foglalva találjuk a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Lothringisches Hausarchiv részlegének 50. dobozában. Le Bègue apát a gyűjtemény bevezetőjében is elsősorban történeti feladatnak tartja az anyag későbbi felhasználását: „Ayant trouvé à propos de ramasser quelques memoires des dernières campagnes de Hongrie, j'ay voulu y adjouter ce que j'ay retrouvé de celle de l'Empire affin de trouver un seul volume les principales actions de ces guerres. Il n'y a nul ordre, il y a beaucoup de fautes de stile et d'écriture et ce n'est qu'un ramas de diverses pieces qui n'ont pas mesme esté relues et qui estant séparées se fussent perdue mais la verité y est toute pure et ainsy elles peuvent servir dans la suite à relever la gloire de nos souverains ne perdant pas l'esperance de pouvoir jouyr de quelque repos et m'occuper un jour à revoir tous ces fragments pour les mettre ne quelque ordre.” ÖStA HHStA LH Kt. 50. Memoires des campagnes et des actions de guerre depuis 1670 jusqu'en 1689 fol. 11.

A François Le Bègue által használt források közül érdemes kiemelni azokat, amelyek Károly herceg saját kezű naplófeljegyzéseit tartalmazzák. Jelenlegi tudásunk szerint ezek a kéziratok különböző európai levéltárakban találhatóak és teljes körű feltárásuk és feldolgozásuk még nem történt meg. A kutatások alapján eddig három olyan irategyüttest ismerünk, amelyeket Lotaringiai Károly személyes naplófeljegyzései fognak össze. A herceg saját kezű feljegyzésein túl megtalálhatók ezekben a kötetekben a hadseregek felállításával, felszerelésével, ellátásával, menetútvonalukkal kapcsolatos dokumentumok, haditervek és a hadjáratokkal és egyéb ügyekkel kapcsolatos levelezések is négy különböző nyelven (franciául, németül, olaszul és latinul). E szövegek gyakran töredékesek, befejezetlenek, kihagyott részeket és üres lapokat is tartalmaznak. E befejezetlen, „nyersanyag” jellegük miatt az írások mennyiségi és minőségi jellemzőik nagyon különbözőek. A szövegek paleográfiai és nyelvi minősége gyakran próbára teszi a XVII. századi szövegek olvasásában jártas kutatókat is. Ugyanakkor ezek a katonai események helyszínein és hadműveletek során papírra vetett információk igen különleges információkat hordozhatnak a történészek számára. Az ehhez a forráscsoporthoz tartozó három kéziratot három hadjárat történetét öleli fel. Az időrendi sorrendben első kötet az 1685-ös hadjáratra vonatkozik és az Osztrák Állami Levéltár Lotaringiai Házi Levéltárának már említett 51. számú dobozában található.¹² Ez a középkori kézirat pergamenbe kötött kódexben tehát az 1685-ös hadi eseményekre vonatkozó naplófeljegyzéseket és dokumentumokat találunk. A második ilyen jellegű kötet Budapesten található a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum levéltárában.¹³ Ez a forrás korábban a bécsi központi hadilevéltár (ÖStA, Kriegsarchiv) állományába tartozott és az osztrák kormány az 1926. május 28-i badeni osztrák–magyar szerződés alapján adományozta magyar levéltári hatóságoknak. Ebben a kéziratot kötetben az 1686-os hadjárattal kapcsolatos vonatkozó iratok és a hercegi hadinapló találhatóak. Mivel e hadjárat fő eseménye Buda visszafoglalása volt, így könnyen megérthetjük, hogy az osztrák levéltárosok miért éppen ezt a magyar történelem szempontjából központi jelentőségű forrásgyűjteményt választották, hogy átadják a magyar kollégáiknak. Egyébként e kötetet az 1986-os jubileumi évben teljes egészében publikálták eredeti forrásnyelveken és magyar fordításban¹⁴. Egy szintén ugyanebbe a forráscsoportba tartozó harmadik kötetet a közelmúltban sikerült azonosítanom a párizsi Francia Nemzeti Könyvtár (Bibliothèque Nationale de France) kéziratárában. A kéziratot kötet a két előző regiszterhez hasonló tematikus elrendezésben tartalmaz kéziratot naplófel-

¹² ÖStA HHStA LH Kt. 51 N° 1 La campagne de S. A. S. Charles V 1685.

¹³ HM HIM, Hadtörténeti Levéltár, Hódoltság kori gyűjtemény 1686 1. sz.

¹⁴ MOLLAY 1986.

jegyzéseket és dokumentum másolatokat az 1687-es hadjáratra vonatkozólag. Az tény, hogy e forrásgyűjtemény eddig elkerülte a francia és magyar kutatók figyelmét leginkább annak köszönhető, hogy a kötet első forrásának nyelve alapján az egészet a német kéziratok közé osztályozták be a levéltárosok.¹⁵ E téves szakozás már csak azért is meglepő, mivel a kötés belső oldalára ragasztott cédulán egy valószínűleg 19. századi könyvtáros következő bejegyzése található: „Nagy regiszterkötet, amely egy 1687-ben Magyarországon szolgáló tábornok naplóját tartalmazza. E napló nagy része franciául van. Több dokumentum németül, néhány pedig latinul és olaszul található benne. E napló érdekes e hadjárat eseményeinek részletei szempontjából.”¹⁶ A három Lotaringiai Károly herceg saját kezű naplóját tartalmazó kötet azért fontos, mivel a segítségükkel nemcsak azt állapíthatjuk meg, hogy milyen viszonyban vannak ezek a kútfők a Le Bègue abbé által összeállított naplók szövegeivel, hanem mert olyan első kézből való primer forrásokot ismerhetünk meg, amelyek közelebb visznek minket a hadjárat stratégiai döntéseihez és felfedik az háborús események történetírók által gyakran megszépített részleteit.

V. Lotaringiai Károly herceg autográf naplója az 1687-es hadjáratról

Amint erre már utaltam Bibliothèque Nationale de France kézirtárában az Ms. All. 100 jelzetű kéziratgyűjtemény formálisan és tartalmilag is nagy hasonlóságot mutat a Bécsben és Budapestben őrzött két másik jegyzet-tömbbel. Mindhárom kötetben hasonló szövegeket, hasonló elvek alapján fűz össze sajátos narratív szálon a herceg személyesen vezetett hadinaplója. A herceg jellegzetes kézírását mindhárom esetben könnyen azonosíthatjuk. A kéziratok papírja különböző, de a párizsi kézirat vízjelei részben azonosak a bécsi levéltárban található naplók egyes részeinek vízjeleivel.¹⁷ A gyakran előforduló lotaringiai kettős keresztet ábrázoló vízjeles papírok valószínűleg valamelyik a lotaringiai herceggel szoros kapcsolatot ápoló lotaringiai műhelyből származtak.¹⁸ Az persze érdekes kérdés, hogy hogyan

¹⁵ BNF, Ms. All. 100 *Recueil de copies de lettres et de notes journalières relatives à la campagne de Hongrie en 1687.* (továbbiakban: *Recueil*)

¹⁶ Uo. fól. Ivo.

¹⁷ ÖStA HHStA LH Kt. 50 et Kt. 51. A papír típusa gyakran változik az egybekötött regisztereken belül is. Egy jellegzetes lotaringiai keresztet ábrázoló vízjeles papírfajta gyakran megfigyelhető ezekben a dokumentumokban.

¹⁸ A lotaringiai eredetű vízjelekkel foglalkozó egyetlen XIX. század végén megjelent szakmunka sajnos nem nyújt segítséget arra vonatkozólag, hogy hol készíthették a naplók papírját. Lucien WIENER (1893), *Étude sur les filigranes des papiers lorrains.* Nancy, René Wiener.

kerülhettek a herceg uralkodása alatt francia megszállás alatt álló Lotaringiából a felhasznált papírok a herceg tulajdonába? Itt nagy valószínűséggel azokból a papírmalmokból szerezte be a száműzött herceg a számára szimbolikus jelentőségű vízjelekkel ellátott papírt, amelyek a lotaringiai hátrvidéken működtek. Egy 18. századi, a hercegség történetével foglalkozó kézirat beszámol arról, hogy a lotaringiai papírmalmok jelentős része a Vogézekben helyezkedett el és a francia területekre nem szállíthattak a merkantilista francia gazdaságpolitika miatt.¹⁹ Így a hazai ipart távolról támogató hercegi megrendelések fontos szerepet játszhattak a XVII. század második felében azok fennmaradásában. A kötetek kötése és borítása teljesen változó: az 1685-ös hadinaplót egy középkori kéziratossal pergamenbe kötötték, az 1686-os napló papírkötésben, míg az 1687-es bőrkötésben maradt fenn. Ez valószínűleg arra utal, hogy itt olyan kéziratokról van szó, amelyeket nem szántak feltétlenül az egységes bőrkötéses Lotaringiai Házi Levéltár gyűjteményébe, hanem különálló értéket képviselő személyes vagy katonai jellegű dokumentumoknak tekintették őket.²⁰

Most pedig vessünk egy pillantást a 248 számozott levélből álló kézirat-együttes tartalmi részére. Amint arra a XIX. századi francia könyvtáros is felhívta a figyelmet a kötet védőlapjára ragasztott cédulán, a benne található több kéztől származó kéziratok négy nyelven (franciául, németül, olaszul és latinul) készültek. Mivel az első forrásszöveg egy német nyelvű feljegyzés, így a regiszteres kéziratgyűjteményt a német kéziratokhoz osztályozták be, annak ellenére, hogy a dokumentumok többsége francia nyelvű és Lotaringiai Károly herceg saját kezű kézírata. A gyűjtemény szerkezetének könynyebb megértése érdekében röviden összefoglalom a forrásgyűjteményben található dokumentumok szerkezetét.

Az első kisebb tartalmi egységben (fol. 1–22.) néhány tábornok (Rabatta,²¹ Caprara²² és Leslie²³) feljegyzései mellett a hadjárat megindításával kapcsolatos logisztikai jellegű dokumentumok (igénylések, költségszámítások, állománytáblák stb.) találhatóak. Ezután kezdődik a herceg saját kezű

¹⁹ „Il y a beaucoup de verreries et papeteries répanduës dans les Etâts de S. M. Lot. sur tout dans Vôges, mais les droits d'entrée des matières en France faisant que les Lorrains sont à cet égard considérés comme étrangers, empechent l'ardeur du travail du peuple laborieux.” *Bibliothèque Stanislas (Nancy), Ms. 1436 Ms. 1436 Histoire de Lorraine tant ancienne que moderne avec une suite historique chronologique et generale des princes qui y ont regné tant avant que depuis Gérard d'Alsace. Tige de la maison royale de Lorraine assise sur le trone imperial d'Allemagne en la personne de François III duc de Lorraine etc. regnant sous le nom de François I.* (1754) 361.

²⁰ A Lotaringiai Házi Levéltár (Lothringisches Hausarchiv) dokumentumai általában fehér színű azonos bőrkötésű regiszterekben maradtak fenn.

²¹ Rabatta zu Dornberg, Rudolf (?–1686) császári tábornok.

²² Caprara, Aeneas Sylvius (1631–1701), gróf. Ezredparancsnok és császári tábornok.

²³ Leslie, Jakob Ernst (?–1692), gróf, császári tábornok.

naplóbejegyzéseinek sorozata, amely néhány hadiigénylésen és a herceg bajor választófejedelemhez írt levelének fogalmazványán kívül egészen augusztus 12-éig (fol. 23–65.), vagyis a harsány-hegyi csata időpontjáig tart. A csata leírása a napló egyik központi jelentőségű részét képezi és ezt nagy valószínűséggel maga a herceg is így gondolta, mivel nemcsak részletesen beszámolt erről az eseményről, hanem üres lapokat kihagyva még későbbi kiegészítéseket is tervezett ehhez csatolni. A következő egységben a herceg augusztus 12-től október 8-ig terjedő naplószövegét (fol. 66–114.) újabb adminisztratív jellegű dokumentumokkal és itineráriumokkal kiegészítve olvashatjuk. Az ezután következő utolsó rész (fol. 115–248.) a herceg erdélyi rendekkel való tárgyalásának dokumentumait és a hadjárat befejezéséhez kapcsolódó vegyes iratokat tartalmazza.

Lotaringiai Károly herceg saját kéziratos naplójának nagy értéke abban rejlik, hogy spontán módon, a katonai és politikai eseményeket a maguk pillanatnyi fontossága alapján ábrázolja a fővezér nézőpontjából. Károly herceg saját kezű naplóbejegyzései nagyjából a kéziratos kötet felét teszik ki és kronologikus sorrendben kötik egységes egésszé a többi dokumentumot. A naplójegyzetek sora május 29-én kezdődik, amikor a herceg Komáromba érkezett a hadjárat elején és egészen december első napjaiig tart. A feljegyzések különféle jellegűek: megtalálhatók itt a fontosabb események feljegyzései, a szövetséges seregek útvonalának kijelölései, a legfontosabb hadműveletek leírásai, az ellenséges sereggel való összecsapások beszámolói, a császári hadsereg és a szövetséges haderők részletes létszámadatai, valamint a menetútvonalak állomásai. A napló olyan értékes információkat is rögzít, amelyek a későbbi hadjáratok számára is fontosak lehetnek: ilyenek például az érintett helységek leírásai, különös tekintettel az ott található erődítményekre és védművekre, a közöttük lévő közlekedési útvonalak felmérése és értékelése, de helyet kaptak itt egyéb logisztikai jellegű feljegyzések is (pl. a táborok kiépítésére alkalmas helyek, a folyókon található hidak és átkelőhelyek, az élelmiszer utánpótlási és takarmánybeszerzési lehetőségek, a kutak ásására alkalmas helyek leírásai).

A napló híven beszámol az ellenséges és szövetséges csapatok mozgásairól érkező hírekről, amelyek hatására gyakran kellett megváltoztatni a hadműveleti terveket. Nagyon érdekes lenyomatát nyújtják Károly herceg katonai döntéshozatali mechanizmusának a különféle útvonalak és harcászati eszközök kiválasztását szolgáló listák vezetése. A szövegből jól kirajzolódik a háború Clausewitz által nagyszerűen megfogalmazott ködös bizonytalansága, amely a hadvezér számára a kiszámíthatatlan események halmazát és azok következményeit jelenti.²⁴

²⁴ Clausewitz klasszikus munkájában így fogalmazza meg a jelenséget: „Endlich ist die große Ungewißheit aller Daten im Kriege eine eigentümliche Schwierigkeit, weil alles Handeln ge-

A herceg naplójegyzeteinek első része főleg azért érdekes számunkra, mivel jól rámutat a politika és a háború közötti bonyolult kapcsolatrendszerre. Az 1687-es hadjárat előtt a bécsi udvarban heves viták zajlottak arról, hogy milyen fontos hadicélok elérését tűzzék ki. A császár elsősorban Belgrád stratégiai fontosságú erődítményét szerette volna megszerezni, amely a Magyar Királyság déli határainak védelme és a későbbi balkáni támadó hadműveletek szempontjából egyaránt elsődleges fontosságú volt. Károly herceg egy kevésbé ambiciózus, de jóval realistább terv, Eger elfoglalása mellett foglalt állást. Vele szemben Badeni Lajos viszont Szigetvár bevételét tartotta a fontosnak. Végül egy kompromisszumos megoldás keretén belül egy olyan haditervet készítettek elő, amelyben két hadsereg felállítását irányozták elő és az 1687-es hadjárat céljainak prioritásait a hadműveletek kibontakozásának függvényében kívánták meghatározni.²⁵ A császár utasításait a herceg rendszeresen megkapta és igyekezett azokat az állandóan változó hadihelyzethez idomítani. A június 14-i naplójegyzése jól mutatja, hogy hogyan működött a császári „kabinetháború” döntéshozatali mechanizmusa: „14-én haditanácsot tartottunk és ott felolvastattam a császár leveleit, hogy a tábornokok is lássák a császár akaratát és ennek megfelelően igyekezzenek ehhez igazodni, majd ezt követően elhatározta, hogy Újpalánk²⁶ felé haladunk tovább, majd onnan tovább a Dráváig.”²⁷ Ez a példa nemcsak azt a clausewitzi elvet erősíti meg, hogy a háború a politika folytatása más eszközökkel, hanem rávilágít arra is, hogy a hadműveletek alakítása során Károly herceg folyamatosan egyeztetett a császári kormányzattal és a tábornoki karral. Mivel a hadjárat fő célkitűzései a stratégiai fontosságú erődítmények elfoglalása volt, a többhetes ostromok lehetővé tették, hogy a „kabinetháború” e módszerét sikerrel alkalmazzák a magyarországi hadszíntéren. A valódi fordulópontot a hadjáratban egy döntő csata megvívása hozhatta, amelyet az előző évek katonai sikerei alapján Károly herceg szeretett volna kedvező körülmények között elérni. Erre – mint tudjuk – végül a Harsány-hegy melletti síkon került sor.

wissermaßen in einem bloßen Dämmerlicht verrichtet wird, das noch dazu nicht selten wie eine Nebel- oder Mondscheinbeleuchtung den Dingen einen übertriebenen Umfang, ein groteskes Ansehen gibt.” General Carl von CLAUSEWITZ (2006), *Vom Kriege*. Köln, Area Verlag. 66–67.

²⁵ VARGA J. János (1986), *A fogyó félhold árnyékában*. Budapest, Gondolat. 150.

²⁶ A szövegben Vipalánk.

²⁷ *Recueil* fol. 38.

A napló fontossága a hadműveletek és történetírás szempontjából

A forrásgyűjtemény központi szövegét a herceg autográf naplófeljegyzései alkotják, az ehhez kapcsolódó egyéb szövegek főleg kiegészítő jellegűek és talán egy későbbi történészi munkát megkönnyítő adalékokat tartalmaznak. Feltehetőleg a teljes anyag összeállítása François Le Bègue abbé kérésére történt így, aki a herceg hadinaplóját a véglegesnek szánt formájában megírta. Ha összevetjük a herceg saját kezű kéziratát a Le Bègue abbé tollából származó jobban kidolgozott szöveggel, akkor jelentős mennyiségi és minőségi különbségeket tapasztalhatunk. Ez utóbbi mű 1687-es hadjáratnak szentelt fejezete nagyjából kétszer nagyobb terjedelmű, mint a herceg saját kezű naplója.²⁸ A mennyiségi mutatókon kívül nagyon fontos nyelvminőségi különbségek is adódtak. Őszintén szólva a lotaringiai herceg szövegeinek általános nyelvi minősége – a klasszikus francia helyesírási szabályokat tekintve – elég sok kívánnivalót hagy maga után. E szövegek tanulmányozása alapján feltételezhetjük, hogy a herceg francia nyelvoktatásában nem a pontos helyesírás lehetett a legfontosabb alapelv. Valószínűleg tökéletesen beszélt franciául, amely az anyanyelvének is számított, de a nyelvtudása elsősorban a szóbeli kifejezésre korlátozódott és valószínűleg soha nem tanulta meg rendszeresen a grammatikát és az ortográfiát. A herceg által papírra vetett szövegben rengeteg az egyeztetési hiba – a múlt idejű melléknevek esetében ezt teljesen elhanyagolta a szerző – és az igeragozásokban is számtalan hiba és következetlenség található. Hasonlóan problémás a herceg mondatszerkesztése és szövegalkotása is, mivel a központosás a legtöbbször hiányos és önkényes. A nagy- és kisbetűk használata is eltér a klasszikus vagy mai francia nyelvben használatos szabályoktól. Mindez valószínűleg nem kis munkát jelentett Le Bègue abbé számára, aki a herceg szövegéből egy viszonylag egyszerű, de választékos stílusú és élvezetes olvasmányt hozott létre. Ebben a végleges szövegváltozatban is találhatunk hibákat, ismétléseket vagy a lotaringiai tájnyelvből merített kifejezéseket, de végeredmény egy valódi, helyes mondatokból álló közérthető módon megalkotott elbeszélés.

A kétfajta szöveg összehasonlítása után a következő általános következtetéseket vonhatjuk le. Amíg a herceg saját kezű szövegében több hiba és bizonytalanság, szövegkihagyás található, mint a későbbi átdolgozott szövegben, ennek javított, kiegészített és letisztázott változatait figyelhetünk

²⁸ Az összevetés során megállapítottam, hogy a herceg 1687-es autográf naplóbejegyzései mindösszesen 137 359 leütés terjedelműek, amíg a Le Bègue abbé által írt ugyanazon évet feldolgozó hadinaplója pedig 272 233 leütésből álló szöveget alkot. Itt jegyezném meg, hogy a leütéseket szóközökkel együtt számoltam.

meg. Ezek a helyesírási és nyelvi korrekciók elvégzése utáni változatok a herceg autográf kéziratánál jóval magasabb nyelvi szintet képviselnek. Természetesen a hadjárat fárasztó és veszélyes menetei és hadműveletei közben papírra vetett jegyzetek minősége nem hasonlítható Le Bègue abbé íróasztalán elkészült végleges szövegeiéhez. De találhatunk egyéb figyelemre méltó különbséget is. Az abbé számos kiegészítéssel látta el a herceg eredeti szövegét, például jóval pontosabb itineráriumot nyújt a herceg csapatainak mozgásáról, amelyet különféle utakra vonatkozó információkkal lát el. Le Bègue abbé jóval több forrást is felhasznált, amelyek jól kiegészítik a herceg által papírra vetett összekötő naplószöveget.

Érdeemes felfigyelni a herceg autográf naplójegyzeteiből kikövetkeztethető szokásaira is, amely alapján jobban megérthetjük a feljegyzések gyakorlati hasznát. Megfigyelhető például, hogy Lotaringiai Károly a napi rendszeres naplóbejegyzése után apró kis jegyzeteket hagyott, amelyekben feltehetőleg a másnapi teendői listáit írta fel. Így a hadjárat nagyobb eseményeinek krónikája mellett a napló napi jegyzetei a hadjárat során felmerülő feladataira vonatkozó emlékeztetőül is szolgáltak számára. E napi jegyzetek néha igen tekintélyes listákat alkottak, amelyeken belül a herceg gyakran kijelölte a prioritást élvező feladatokat. Károly herceg egy másik rendszeresen előforduló szokása volt, hogy szövegkihagyásokkal, üres helyekkel tűzdelte tele a jegyzeteit. Ezek nyilvánvalóan arra utalhatnak, hogy a herceg későbbi átolvasások során igyekezett a hiányos információkat – például helyneveket – pótolni. Szintén hasonló szerepet játszhattak a naplóbejegyzések között található üres oldalak is, amelyekre valószínűleg később szertette volna a herceg az utólagos feljegyzéseit felírni.

Amint erre már fentebb utaltam, a François Le Bègue által feldolgozott hadinapló is egyfajta „nyersanyagul” szolgált a későbbi neves történészek számára. Ez a munkafolyamat a XVII. században alapvetően az emlékirók feladatának számított, akik a forrásokat összegyűjtve, minél gazdagabb forrásgyűjteményt készítettek elő a historiográfusoknak, akik ebből szép retorikai eszközökkel átfogó szintézist voltak hivatottak létrehozni. Ebből a szempontból a François Le Bègue által írt Journal szintén az emlékirat kategóriába tartozott és nem véletlen az sem, hogy ilyen elnevezéssel hivatkoznak rá (*Mémoires mss. de M. Le Bègue*). Később V. Károly herceg fia, Lipót herceg kért fel több történészt is, hogy megírja az apja életének és hőstetteinek történetét. A munkát először a jezsuita Du Poncet atyára²⁹ biz-

²⁹ Jean-Nicolas Du Poncet (1649–1729), a pont-à-mousson-i egyetem professzora, V. Károly herceg egyik híres halotti beszédének szerzője, lásd e szöveg kiadását: Jean-Nicolas DU PONCET (1700), *Oraison funebre de Tres-Haut, Tres-Puissant & Tres-Excellent Prince Charles V (...) prononcée devant Son Altesse Royale Monseigneur le Duc de Lorraine (...) en l'Eglise Primatiale de Nancy le 23 avril 1700 par le Père Duponcet de la C. de Jésus*. Nancy.

ták, majd később Charles-Hyacinthe Hugo³⁰ abbét kérték fel erre a feladatra, de az ő munkáját franciaellenes politikai nézetei miatt nem jelentették meg. Végül az akkor még a nancy-i hercegi palota levéltárában őrzött kéziratot a tudós bencés történészre, Dom Augustin Calmet³¹-ra bízta, aki a gazdag forrásanyagot beépítette monumentális Lotaringia történetébe, amelyet Lipót herceg felkérésére írt meg.³²

Konklúzió

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy Lotaringiai Károly nemrég felfedezett 1687-es autográf naplója szorosan illeszkedik a már korábban ismert személyéhez szorosan kapcsolódó forrásokhoz. E forrás harmadik darabja a herceg saját kezű kéziratait is tartalmazó naplóorozatnak, amelynek az 1685-ös hadjáratra vonatkozó darabja a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban, az 1686-os hadinaplója pedig a budapesti HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum levéltárában található. E forrás-trilógia pedig alapjául szolgált a herceg házi történésze, François Le Bègue abbé által nem sokkal később elkészített, immár szövegében átdolgozott és kiegészített hadinaplókhoz, amelyek szintén a bécsi központi levéltár gyűjteményét gazdagítják. E források egymáshoz való viszonyát paleográfiai, papirologiai és szövegkritikai vizsgálatok is megerősítik. Ugyanakkor az 1687-es autográf napló mégis számos különbséget mutat a Le Bègue abbé által kidolgozott naplók szövegével szemben, amelyek felhívják a figyelmet a történelmi konstrukció szövegmodosító hatására és kiemelik a nemrég feltárt 1687-es autográf napló autentikus forrásértékét.

³⁰ Charles-Hyacinthe Hugo (1667-1739), premontrei szerzetes, étivali apát és történétíró.

³¹ Dom Calmet történétírói munkásságára lásd újabban Thomas NICKLAS (2011), „« Affirmer, nier, ou demeurer dans le doute. » Lothringens Geschichtsschreiber Dom Calmet in der historiographische Grauzone”. In Thomas NICKLAS (2011), *Glaubensformen zwischen Volk und Eliten. Frühneuzeitliche Praktiken und Diskurse zwischen Frankreich und dem Heiligen Römischen Reich*. Halle-Wittenberg, Universitätsverlag Halle-Wittenberg. 43–57.

³² Dom Calmet munkásságáról lásd újabban: Cédric ANDRIOT (2008), „Dom Calmet: une œuvre à l'épreuve du temps”. In Philippe MARTIN – Fabienne HENRYOT (2008), *Dom Augustin Calmet: un itinéraire intellectuel*. Paris, Riveneuve éditions. 49–65.

VARGA LAJOS

A Váci Egyházmegyeét érintő szamizdat irodalom
(1945–1989)

Bevezetés

1945-től, majd pedig az 1948. év után még erőteljesebben, mint a korábbi időszakban – nyomtatott katolikus sajtótermékek hiányában – a katolikus tartalmat tükröző írássok előállítására gép- vagy kéziratok formájában történt. Ez volt a válasz arra a speciális kihívásra, amely azután jelentkezett, miután Magyarország a harcos, diktatórikus jellegű, marxista-leninista ideológiára épülő Szovjetunió érdekszférájába került. Ebben az időszakban a hitvédelmi, szociális, kulturális stb. egyesületek működése lehetetlenné vált; amikor pedig a katolikus oktatási rendszert is megszüntette az állam, a szamizdat irodalom megteremtése szükségszerű volt. További indítékot erre a katolikus könyvkiadók tevékenységének erőteljes korlátozása és a szigorú állami cenzúra működése adott.

Ezzel párhuzamosan történt a katolikus jellegű „sejtközösségek” vagy későbbi nevén kisközösségek keletkezése, amelyek számára szükség volt lelkesítő irodalomra, amelyet az üldözés miatt hivatalos úton kiadni nem lehetett. Az így létrejött katolikus irodalom társadalomkritikával párosult, szociológiával foglalkozott, világnézeti kérdésekre is reflektált; de legfőbb céljának a hívek katolikus hitben való megtartását és a szekularizált társadalomban való helytállás példájának felmutatását tekintette. Ez utóbbira példa az Isaszegről a Váci Egyházmegyei Könyvtárba került két gépirat is, amely az egyház és a papság szekularizált társadalomban teljesítendő feladataival foglalkozott. Ezek a következők:

Suhard Emmanuel [Celestin] (párizsi érsek): *A pap a társadalomban: Nagyböjti pásztorlevél 1949.* A másik körlevél ezt a címet viseli: *Az egyház újjáéledése vagy hanyatlása. Nagyböjti pásztorlevél 1947.*¹

¹ Mindkét kézirat megvan a Váci Egyházmegyei Könyvtárban (jelenleg jelzet nélkül).

Endrey Mihály: az Actio Catholica kezdeményezése

A Váci Egyházmegyében ezen a területen érintett volt dr. Endrey Mihály,² eredetileg váci egyházmegyes pap, aki 1948-ban az Actio Catholica elnöke volt. A már korábban ismertetett szükségleteket figyelembe véve, az Actio Catholica keretén belül másokkal együtt (pl. Bulányi György, Juhász Miklós, Török Jenő, stb.) szervezte az ifjúsági mozgalmat, ezért soha nem fordult szembe Bulányi György OSchP „bokor” mozgalmával. Az ÁVO „lombardisták” néven nyitott dossziét a megfigyelésükre. A Váci Egyházmegyéből Himfy Ferenc³ kezdettől fogva jelen volt ebben a szervezkedésben, és Sík Sándor piarista tartományfőnökkel is közvetlen kapcsolatban állott, valamint Holl Béla piaristával is rendszeresen találkozott.

A később Bulányi György személyével jelzett mozgalomhoz a Váci Egyházmegyéből Barcza Barna, Halász Endre és Bisztrai László csatlakoztak. A Bulányi-féle szamizdatra példa lehet (bár kérdés, hogy ezeket ténylegesen ő írta-e): *A kitelepített testvérekhez* és *Tong-Kecse János hitvallása*.⁴

A szamizdat irodalom – főként a biblikus jellegű – töretlenül működött a rendszerváltás idejéig. Vácott rendíthetetlen erővel másolta ezeket egy vincés nővér.

Jezsuita ihletettséű irodalom

Bár időrendben nem ide tartozik, mégis itt kell megemlítenünk az „antiateisták” csoportját. Ez a csoportosulás, amelyet antiateistának neveztek, nagyon jó példája annak, miért voltak tagjai – az állam számára – olyan veszélyesek.

Még a jezsuita rend működésének állam által történt – betiltása előtt, a renden belül, felmerült az új társadalom, a „Keresztény szocialista társadalom” felépítésének gondolata. 1949-ben Dombi József jezsuita páter, teológiai tanár vezetésével – Pálos Antal, a rend tartományfőnökének támogatásával – megalakult a feldolgozó munkaközösség. Tagjai: Bálint József páter, Horváthy József páter, Rózsa Elemér páter és Tamás János páter voltak, feladatuk pedig a „Keresztény szocialista társadalom” felépítésének és elméleti programjának kidolgozása volt. 1950-ben elkészült az elméleti program, amely a „*Világszolidarizmus*” címet kapta. Erre az időszakra esett a szerzetesrendek működésének állam által történt betiltása – is. A tiltás, majd ezt követően a rendtagok sorai között végrehajtott „realizálások” (elfogá-

² LIEBER Mária Katalin (2016), Endrey Mihály élete. In *A Váci Egyházmegye névtára 2016*. Vác, Váci Egyházmegye. 53–73.

³ *Váci Egyházmegyei Almanach*. Vác, Váci Egyházmegyei Hatóság, 1970. 306.

⁴ ÁBTL 3.1.5. O–11959/1a. „Lombardisták”. 213.

sok, letartóztatások) – 1954-ben a Pálos Antal által vezetett szervezkedés és 1955-ben a Bozsik Pál⁵ (nem jezsuita) által szervezett összeesküvés – a rendtagokat is érintették és bizonyos vonatkozásban tevékenységük kibontakozását is gátolták.

Az állambiztonság szerint az 1956. év az előkészítés éve volt minden szempontból, olyannyira, hogy az „ellenforradalom” idején kádereik egy része csoportokba szervezve aktív támogatóivá, harcosaivá lett az „ellenforradalomnak”; míg a másik része, rendezve sorait, lázas szervező tevékenységet fejtett ki.

A hódmezővásárhelyi jezsuitáknak is komoly hatásuk volt. Antal Sándor,⁶ későbbi gödöllői plébános, jezsuita indíttatású egyházmegyes pap volt. Miután működésükre felfigyeltek, a kiskunfélegyházi Szent István templom orgonájában rejtettek el egy stencilgépet, mely természetszerűleg alkalmas volt szamizdat irodalom előállítására. Antal Sándor maga is a jezsuita Kerkai Jenő⁷ írásainak olvasója volt.

Az alábbiakban az ő vallomásából idézek:

„Én lettem az összekötőkapocs a szegedi jezsuiták és a váci kispapok között a régi ismeretségeim alapján. Szilléri⁸ akkoriban a központi szeminárium-ban tanult, ő hasonló szerepet játszott a Budapest–Szeged vonatkozásában. Rendszeresen Szegeden tartottunk tapasztalatcserét, Hunya⁹ vezetésével. Abban az időben kifejezetten Kerkaiék politikai jellegű előadásait, illetve az előadások anyagát, valamint a papi lelkiesség kérdését voltunk hivatva továbbítani a szemináriumok felé.”

„1942 és 1943-ban Érden 1 hónapos KALOT tanfolyamon vettem részt, ismerőseim közül Kozár Gyula¹⁰, jelenleg dányi plébános, akkoriban KALOT – titkárként Érden működött.

Ő lett a KALOT váci egyházmegyei titkára. Velem együtt részt vettek az érdi népfőiskolán tartott KALOT tanfolyamokon Kalácska József,¹¹ Keresztes (Klembala) Pál,¹² plébános, Nagy József¹³ és Szabó György¹⁴ plébános.

⁵ Bozsik Pál (1852–1952?) szócikk, *Magyar Katolikus Lexikon*, pótkötet. Budapest, Szent István Társulat, 2013. 236.

⁶ *Váci Egyházmegyei Almanach*. Vác, Váci Egyházmegyei Hatóság. 1970. 276.

⁷ Kerkai Jenő SJ (1904–1970), BIKFALVI Géza (2007), *Magyar jezsuiták történeti névtára 1853–2003*. METEM. 113.

⁸ Dr. Szilléri László (1921–1993).

⁹ Hunya Dániel SJ (1900–1957).

¹⁰ Kozár Gyula (1916–1990).

¹¹ Kalácska József (1918–1985).

¹² Keresztes (Klembala) Pál (1922–1998).

¹³ Dr. Nagy József (1910–1992).

¹⁴ Szabó György (1922–1967).

Ezekkel a személyekkel ma is baráti viszonyt tartok fenn. A Népfőiskolán rendszeresen jezsuiták tanítottak bennünket.

Egy esetben 1 hónapos lelkigyakorlaton vettem részt, emlékezetem szerint, 1943-ban, a Manrézában. Teológus társaim közül Tanács [János], Nagy József, és Keresztes (Klembala) vettek még részt rajtam kívül. Hasonló, a jezsuiták által vezetett lelkigyakorlatot már illegális körülmények között tartották Csongrádon, Szolnoki János apát-plébános szőlőjében. A lelkigyakorlatot Szabó József jezsuita vezette, aki még napjainkban is, tudomásom szerint, az egyetemistákkal foglalkozik.

1948-ig beosztási helyeimen aktívan vittem a KALOT és a KALÁSZ vonalat. Rákóczi falván és Cibakházán a helyi vezetőkkel komoly nézeteltéréseim voltak reakciós magatartásom és az ifjúsággal való aktív foglalkozás miatt. Feljelentettek, azonban NOT-tól [Népbíróságok Országos Tanácsa] kaptam egy átíratot, melyben közölték velem, hogy az ellenem indított vádat elejtették. Tevékenységemre jellemző, hogy 1947-ben Cibakházára kb. 200 fiatalot vonultattam fel, mint KALOT-tagot bérmálásra. Kapcsolatot tartottam ebben az időben Illési Mária Kalász vezetővel, aki egy esetben Cibakházán is meglátogatott. Az akkor választások alkalmával Pétery püspök utasítására támogattam a Pfeifer pártot, később pedig a Schlachta pártot.

Miután 1949 áprilisában Kiskunfélegyházára kerültem, Vedres Béla prelátus mellé, Himfy Ferenc, akkori káplántársammal kerültem összeköttetésbe. Himfy, Bulányi György, valamint Török Jenő nevű társaival kidolgozták 1949–50-ben – a fakultatív vallásoktatás bevezetése után – az ifjúsággal történő foglalkozás módszerét, illegálisan. Céljuk a fiatal fiúk és lányok antiholsevista, valláserkölcsi alapon történő nevelése volt. Az ifjúság tájékoztatására Himfy és társai által írt, stencilgéppel sokszorosított anyagokat adtak ki. Én, mint Himfy káplántársa, bekapcsolódtam az általuk végzett ellenséges tevékenység gyakorlásába és főleg elemi iskolásokat tanítottam illegális úton hittanra. Esetenként részt vettem a stencilgépen előállított ellenséges anyagok sokszorosításában. Nekem kb. 4–5 fiatalokból álló csoportom volt. Részben a plébánián, részben pedig családoknál foglalkoztam a gyerekekkel.

Ugyanebben az időben, mint Vedres Béla prelátus káplánja tudomással bírtam arról, hogy Vedres bujtatta Vezér Ferencet a Pálos Rend volt főnökét. Ismertem Vezér Ferenc ellenséges tevékenységét. Miután tőlünk elment, a Kalocsai Egyházmegyében bujkált huzamosabb ideig. Ugyan itt káplántársaim voltak Vida János, volt bencés szerzetes és Jéger Ottokár, jelenleg plébános. Miután Himfy-féle ifjúsággal foglalkozó csoport kitudódott, Vedrest azonnali hatállyal nyugdíjazták, Himfy a stencilgépet segítségemmel a kiskunfélegyházai templom orgonájába rejtette el. Megjegyzendő, hogy Himfy tevékenységét Pétery püspök tudtával és beleegyezésével folytatta. Egy esetben ugyanis Himfyvel együtt voltam plébános vizsgán és Himfy

előttem számolt be Péterynek tevékenységéről. A Himfy-féle szervezet jellemzője volt, hogy nem volt teljesen központosítva. Társai Szegeden és Debrecenben is hasonló módszerrel dolgoztak, de eléggé ritkán jöttek össze. Tudomásom szerint Stadler Frida gyakran lejött Kiskunfélegyházára Himfynek segíteni. Ugyancsak Himfy közvetlen munkatársa volt [Magó] „Filoména” rendi nevű [kalocsai iskolanővér], volt apáca. A polgári személyek közül dr. Tóth János, kiskunfélegyházi orvos és felesége igen nagy segítséget nyújtott Himfynek az illegális munkában.

1952-ben Csólyospálos községbe kerültem. Ez a község tulajdonképpen tanyavilághoz tartozott. Áthelyezésem miatt el voltam keseredve, és ott akartam hagyni a papi életet. Elkeseredésemhez hozzájárult, hogy megismerkedtem még Cibakházán [...] tanítónővel és úgy terveztem, hogy kilépek és megházasodom. Később terveimet nem tudtam valóra váltani. Szüleim hatására elfogadtam Kovács Vince püspök Kiszpestre szóló dispozióját. Miután Kiszpestre kerültem, Bakos Kálmán már akkor is neves békepap mellé, Kovács Vince püspök dr. Holl Béla könyvtárosán keresztül üzent, hogy látogassam meg. Kifejtette, a vele való beszélgetésnél – miután meglátogattam –, hogy valószínű meglepődtem a Kiszpestre helyezésem miatt. Elmondotta, hogy ő segített fel Budapestre. Holl Béla ebben az időben Kiszpesten volt és a püspök számára ellenőrizte Bakost [Kálmánt]. Kovács Vince Korompai püspöki titkár jelenlétében kijelentette, hogy időközönként meg fog kérdezni Bakossal kapcsolatban. Időpontot azonban nem határozott meg.

Én eleget tettem kérésének és Vácon Bakos plébánosom tudta nélkül gyakran felkerestem Kovács Vince püspököt és részletesen tájékoztattam, hogy Bakos kikkel érintkezik, mit terveznek a békepapok és milyen hírek terjednek el Bakosról. Minden részletkérdés érdekelte Kovács Vincét, amit Bakosról megtudtam. Pl.: tájékoztatnom kellett a püspököt, hogy melyik üzembe, gyárba ment Bakos beszédet mondani stb. [...] Míg Kiszpesten voltam, az időközben elkerült dr. Holl Béla is továbbított üzeneteket a püspök felé.

Bakos mellett én is közeledtem a békepapokhoz azon keresztül, hogy megismerkedtem Bakos békepap barátaival. Többek között: Horváth Rihárd, Mihácsi József, Babócsa Endre apát-plébános és más békepapokkal. Minden tőlük meghallott értesülést továbbítottam a püspök felé. A püspök számára tájékoztatóim hasznosak voltak. pl.: tájékoztattam Kovács Vincét a követő kérdésekről: Hogyan kereste, kutatta Bakos, Varga Remig Szikfrid József volt kispesti plébános templomépítésre összegyűjtött aranyát. Tudomásom szerint Bakos az összegyűjtött aranyat megtalálta, a hitoktatók házában pincéjében. Ez az adat azonban nem konkrét.”¹⁵

¹⁵ ÁBTL 3.1.5.O–18891/3 „Szerzetesrendek/:Férfi:”. 132.

A Váci Egyházmegyét különösképpen érintette Palánkay Gausz Tibor¹⁶ tevékenysége, akit az állambiztonság „Hirdető” néven tartott számon.¹⁷ Palánkay a pestlőrinc-állami telepi plébánián pénzbeszédőként működött, melynek következtében közvetlen kapcsolata volt családokkal, emberekkel, sőt váci egyházmegyés papokkal; így a helyi plébánossal is. Az úgynevezett Institutum, amelyet maga szervezett, Somogyi Lászlót és az egyházmegye déli részén működő papságot is érintette. Ezek között volt Szomolányi Miklós is. Palánkay lelkipásztori, lelkeségi írásai ma már többnyire nyomtatásban is olvashatók. Az Institutum működése írásos anyagok olvasása és személyes beszélgetés alapján történt.

Ügyét konkrétan a „Hirdető” fedőnév alatt vizsgálták, amelyben 1959. november 23-án előzetes ellenőrzési dosszié nyitását javasolta Kovács András rendőr főhadnagy alosztályvezető. A plébánost állították rá megfigyelőként, 1959-ben, Ungi néven. További aláírások: Seres Imre rendőr főhadnagy és az engedélyező dr. Tihanyi Sándor rendőr alezredes osztályvezető. A káplánt próbálta beszervezni az aktívabb pasztoráció érdekében. Palánkayt 1955-ben elítélték és ekkor börtönbe került. 1956 után a felülvizsgálatoknál büntetését letöltöttnek vették. Ezért kerülhetett pénzbeszédőnek Pestlőrincre. Fotómásolattal „illegális” kiadványokat készített. Ennek alapján állapították meg, hogy „illegális szervezkedést akar létrehozni a katolikus hívek körében”. Palánkayról „Ungi László” fedőnévű ügynök jelentett az egyházközségből csoportosulásból. A káplánt is sikerült neki beszerveznie. Segítők a hívek köréből is akadtak. Így keveredett az ügybe Sterle Józsefné, akihez jezsuita szerzetesek jártak ki.¹⁸

Sterle Józsefné, aki Kispest Kertváros Pozsonyi u. 30. sz. alatt lakott, jezsuita szerzeteseket fogadott és „Ungi László” jelentése szerint még mise is volt nála. Palánkay jezsuita is volt nála 1958-ban, két ízben is. Az erről szóló jelentés 1959. VI. 9-én történt. Az ügynök (Ungi) feladatul kapta, hogy ennek a jezsuita centrumnak a működését visszamenőleg nyomozza ki, valamint készítsen jelentést a plébánia 1956–1959 közötti hitéletéről. A feladatot Ungri részben végrehajtotta. Az ügyet a BM „Összejárók” fedőnév alatt kezelte. Az ügyrel Rádler József főhadnagy foglalkozott. Palánkay a BM közreműködésével került egyházközségi pénzbeszédőnek Somogyi László mellé.¹⁹ Ebben az időben az ún. „egyházi adót” az egyházközségnek a vallásos családok felkeresése alkalmával hivatalos lehetőségük volt az egyházközséget fenntartó pénz beszédésére.

¹⁶ BIKFALVI 2007:172–173.

¹⁷ P. Palánkay Tibor *szellemi hagyatéka, élete és életműve*. Mödling, 1987.

¹⁸ ÁBTL 3.1.5. O–12345/1/9. „Misszió”. 5–6. Sterle.

¹⁹ ÁBTL 3.1.5. O–12345/1. „Misszió”. 6–7. 10. Palánkay felvétele pénzbeszédőnek.

Egy másik személy, akit már részben említettünk, Kerkai Jenő.²⁰ 1956-ban a váci börtönből szabadulván, Vácrátóton, a templomban az oltár mögött rejtette el kéziratait, mely az állambiztonság tudomására jutott. Egyszer éjszaka folyamán a hivatal emberei felkeresték a vácrátóti templomot, és az ott elrejtett kéziratok közül mintapéldányt is vittek magukkal.

Ezek szerint a Kerkai által terjesztett szamizdat irodalom az alábbi volt:

*Üzenetek a sivatagból,
Szociológia I–II,
Valóban könnyezett a Madonna Szirakúzában,
Papini útja,
Indonézia válaszüton,
Kína katolikusainak sorsa,
Tanulmány az abortuszról és az óvszerhasználati tanfolyamokról,
Aki hisz és magyar, az legyen katolikus,
Erdély egyetlen püspöke,
Crocciata della Bontá,
XII. Pius pápa karácsonyi szózata és megnyilatkozásai a magyarság érdekében 1956. október 23–a óta.*

Összesen 11 művet sorolnak fel. Ezeket Kerkai Jenővel kapcsolatban „Politikai céljuk megvalósítása érdekében végzett konkrét ellenséges tevékenység” címén, mint államellenes, izgató anyagot sorolja fel 1962-ben egy összesítő jelentés.²¹

Pest megye területén közvetlenül az „ellenforradalom” idején szerveződött a Kerkai (Czinder) Jenő jezsuita páter által irányított főleg világi papokból álló „ellenséges” csoport. Ugyancsak erre az időszakra esik az eгри szeminaristák által szervezett, illetve alkotott „ellenséges csoportosulás”, amelyiket a megye területén Szabó László²² rk. pap – illegális jezsuita – szervezett és vezetett, Kollár Ferenc jezsuita rendfőnök irányításával.

A fentebb említett Kerkai-féle csoportosulás – „Nagy György” fedőnevű ügynök vallomása szerint – egy része lecsatlakozott a Szabó László vezette csoporthoz, míg a másik rész Kerkai Jenő őrizetbe vétele után, kb. 1957 végén elhalt – megszűnt aktív csoportosulásnak lenni.

²⁰ TAKÁCS Ágoston (1992), *Kerkai Jenő (1904–1970)*. In *Kortárs magyar jezsuiták II.* H. n., Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya. 51–59.

²¹ ÁBTL 3.1.5. O–18891/3 232–239. p. (1962. III. 16.)

²² Szabó László (1934–1966?) szócikk, *Magyar Katolikus Lexikon*, XII. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 489.

Mint ismeretes, 1956-tól, pontosabban az „ellenforradalom” után vezető jezsuita személyek által széles körű ideológiai előkészítő munka folyt. E munkába bevonták az „ellenséges illegációk” csoportjait – egyházi és világ tagjait. 1961. február 6-án körükben megtartott házkutatások alkalmával nagy mennyiségű ellenséges propagandaanyagot, közöttük az új társadalmi rend felépítésének elvi és gyakorlati programját a „*Világszolidarizmus*”-t találták a hatóságok.

Az ellenséges illegáció tevékenységének célja és iránya felső, közép és alsó káderek, a „jó elit” kinevelése; akik térítenek és harcolni képesek az új rend megvalósításáért. Különös gondot fordítottak az ifjúság szervezésére, gyermek és ifjúsági csoportok kialakítására. Külön kiemelten foglalkoztak egyetemi ifjúság, vagyis az értelmiség szervezésével.

A céljaik elérése érdekében főbb bázisaik voltak:

- a felozlatott szerzetesrendek rendszerrel szemben álló tagjai,
- az egyházon belül a rendszerellenes nevelést kapó fiatal papok,
- a világi papság reakciós csoportjai, illetve tagjai,
- a jezsuita és egyéb egyházi iskolában tanult világi személyek,
- a múlt rendszer egyes letűnt figurái,
- igyekeztek kihasználni a jóhiszemű egyszerű emberek vallásos beállítottságát.

Alapvető módszerük a családközösségek szervezése, sejtszerű rendszerben. A befolyásukat a vallásos szülőkön keresztül igyekeztek érvényesíteni az ifjúság irányában. Azt vallották, hogy az ember beleszületik a vallásba, tehát a kereszténységbe. Ez isteni rendeltetés.

Összefoglalva: A jezsuita szerzetesrend bemutatására írott körülmények, az illegális rendi tevékenység, az ellenséges csoportosulások létrehozása, szervezése és vezetése, ezeknek a személyeknek és csoportosulásoknak, a rendszer ellen kifejtett tevékenysége, a „Misszió” fedőnéven ismert ügyben konkretizálódtak, feldolgozásuk pedig a BM III/III–2. osztály, a, alosztálya koordinálásával történt.²³

A fiatal váci egyházmegyes papság az eseményekből azt a tanulságot vonta le, hogy az ifjúsággal való templomon kívüli foglalkozás és a gépelt brossúrák terjesztése tovább nem folytatható. Ezt mondták a ceglédi káplánok, de azt mondta Barotai Imre nagykőrösi káplán is. Fábíán István káplán, – akinél ugyancsak volt házkutatás – ugyanúgy nyilatkozott. Ő külön-

²³ ÁBTL 3.1.5. O–18891/3 „Szerzetesrendek/:Férfi:” 275–277.

ben osztálytárásával, Tabódyval²⁴ volt kapcsolatban. Liptay György lakásán is volt házkutatás.

Az „antiateisták”: Szabó László és köre

Szintén, legalább részben jezsuita indíttatású volt a már említett Szabó László váci egyházmegyés pap tevékenysége, aki kapcsolatban állott Kollár Ferenc jezsuita tartományfőnökkel. Az állambiztonság „antiateista” csoport néven tartotta számon ezt a csoportot. Kiemelkedő alakjuk volt Kaposi István, Gyöngyösi Vince, Németh Tibor SJ, Barotai Imre, Mácz István. Az állambiztonság Szabó Lászlót tartotta a csoport vezető egyéniségének. Több nyelvet ismerő papunk volt, aki az orosz nyelv ismerete miatt különösen félelmetes egyéniség volt az állambiztonság számára.

Szabó László személyét az állambiztonság Kerkai Jenőhöz, közelebbi kapcsolatként pedig Kollár Ferenc jezsuita tartományfőnökhöz kötötte.²⁵ Kerkai egyébként 1960-ban a Váci Egyházmegye területén, Dunaharaszti-ban lakott.²⁶ Vele való kapcsolatát elsősorban a nála titkos házkutatások alkalmával talált „szamizdat” irodalomra alapozta. Személyét az állambiztonság jezsuita jelöltként tartotta számon.²⁷ A csoport keletkezését Kerkai Jenő elbeszélése alapján 1956 vagy 1957-re teszik. Keletkezési helyként az egri szemináriumot jelölik meg, ahol Kerkai elbeszélése szerint a kispapok jelentős része beszervezést nyert. Szabó László itt találkozott Ruppert Pál jezsuita szerzetessel, akinél a központi osztály (állambiztonság) lakászárt is tartott. Szabó László 1952-ben került kapcsolatba P. Kovács Jenő jezsuitával, aki 1957-ben Szabó Lászlót bemutatta Kollár Ferenc jezsuita tartományfőnöknek. Szabó László agilitásának tudják be, hogy ő szervezte a szeminaristákat, az állambiztonság szerint a jezsuita rendbe, akik miután kikerültek a szemináriumból, káplánként dolgoztak.²⁸ Ezek összefüggésben vannak azzal, hogy Kollár Ferenc tartományfőnök tényleg megpróbálta

²⁴ Tabódy István, szócikk, *Magyar Katolikus Lexikon*, XIII. Budapest, Szent István Társulat, 2008. 574.

²⁵ ÁBTL 3.1.2. M–20887/1 „Pintér”. 311. (1965. IV. 27.)

²⁶ ÁBTL 3.1.5. O–123472/1 „Misszió”. 143. (gévelt szám: 247.)

²⁷ ÁBTL 3.1.2. M–20887/1 „Pintér”. 427. „Szabó László kijelentése, hogy ahogy lehet mindjárt jezsuita lesz, alátámasztja azt a jelzést, hogy már jelenleg is jezsuita képzés alatt áll. Gödöllőre való visszakivánczozása és az értelmiséggel való foglalkozása arra mutat, hogy Gödöllőn megszervezte már a maga értelmiségi csoportját. Ilyen irányban is van már más úton beszerzett anyag, csak még nincs kikonkrétizálva. Kaposival kapcsolatos megjegyzés arra mutat, hogy Kaposi őrizetbe vett baráti köre igen sokat tudhat Kapositól. Ezt a lehetőséget ismét ki lehet használni, a II/8. Oszt-án keresztül.”– ÁBTL 3.1.5. O–12372/1. 33. *Summa Societatis Jesu* című kéziratot találtak nála az 1960-as titkos házkutatás alkalmával.

²⁸ ÁBTL 3.1.5. O–12372/2 „Misszió”. 38–39.

rendjét fenntartani a nehéz körülmények között.²⁹ Lehet, hogy néhányukat tényleg beszerveztek a jezsuita rend novíciusai közé, de az állambiztonság által lejegyzettek kis túlzásnak tűnnek, amelyek további vizsgálatot kívánnak. Mivel a szerzetesek működését törvényerejű rendelet tiltotta, tényleg az volt a lehetséges mód, hogy a szerzetesek egyházz jogilag érvényesen (*valide sed illicite*), ám a hatályos állami törvények szerint tiltott módon tették le a fogadalmat. Így a saját ordináriusuktól nem kértek engedélyt a fogadalom letételére az állami tilalom fennállása miatt.

Guminyomdát, géppel sokszorosított jegyzeteket a már elmondottak szerint az 1960-ban történt házkutatás alkalmával valóban találtak nála (Szabó Lászlónál), sőt arra vonatkozó jeleket is, hogy a jegyzeteket szervezett módon másokhoz eljuttatták. A jegyzetek és Kerkai „*Élet a betűk mögött*” írása között az állambiztonság kapcsolatot vélt felfedezni. Hitoktatás számára is gyártottak jegyzeteket. Ezen felül a házkutatás alkalmával 80–100 db. német nyelvű könyvet is találtak, amiből azután természetesen külföldi kapcsolatra és fordítói tevékenységre következtettek. Nagyon érdekelte az állambiztonságot, hogy ezeket vajon hogyan szerezte be. Világossá vált, hogy Gödöllőn meglévő munkacsoportjának segítségével német nyelvű vallásos irodalmat fordít és terjeszt.³⁰ Ezek szerint Szabó László nemcsak oroszul, hanem németül is tudott.

Azt is megfigyelték, hogy ezen 1960 év június 8-án kik jártak Szabó Lászlónál. Ezek a személyek a következők voltak: Kaposi István ekkor gyáli káplán, Thúry Gyula jászkarajenői káplán, valamint a pétervásári káplán, továbbá Miskolc közeléből egy káplán. Levelet is találtak Szabó László szobájában, melyből megtudták, hogy június 9-én Ceglédbercelen – ahol ekkor Szabó György volt a plébános – lelkigyakorlat lesz fiatal papok számára. Ebből a levélből értesültek arról is, hogy a lelkigyakorlaton Gál Ferenc is közreműködik. Ezt az összejövételt ellenőrizték és teleobjektíves fényképezőgéppel fotózták. Az összejövételen megjelent Domboróczy István váci egyházmegyes pap is, aki ekkor szabadszállási káplán volt. Ugyancsak jelen volt az albertirsai káplán is. Ő valószínűleg Fábian István váci egyházmegyes pap.³¹

²⁹ BÁNKUTI GÁBOR (2014), *Jezsuiták a diktatúrában. A Jézus Társasága magyarországi rendtartománya története 1945-1963*. In *Állam és egyház kapcsolata Kelet-Közép-Európában 1945-1989 között. Intézmények és módszerek*. Budapest, METEM, 2014. 93–104. Kollár Ferenc tartományfőnöksége: 101–102.

³⁰ ÁBTL 3.1.5. O–12372/1 „Antiateisták”. 76–110. /37.

³¹ HETÉNYI VARGA KÁROLY (1992), *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában I. Abaliget, Lämpás Kiadó*. 404.

A csoport szervezeti felépítését főként Szabó László tevékenységéből tudták felmérni. Szabó László nemcsak papok körében végzett munkát, hanem KALOT mintára értelmiségi és ifjúsági csoportokat is igyekezett létrehozni. Gödöllőn gimnazistákból és egyetemistákból álló csoportja létezett. Itt Horváth Józsefné végezte a sokszorosítást, amelynek végzésébe az ott lakó apácák is bekapcsolódtak. Budapesten rendszeresen felkereste Kollár Ferencet, találkozott Mócsy Imrével, akitől Szabó utasításokat, alkalmasint pénzt is kapott a sokszorosításra. Gál Ferenc, a Hittudományi Akadémia dogmatika professzora is tartott a csoport számára lelkigyakorlatot. Erről azonban az állambiztonsági szerveknek csak egyoldalú jelentésük volt.

Szabó Lászlónál talált kéziratok:

Mária, Kína patronája (gépirat)

Crociata della bontá (Tanulmány Európa lelki megújulásáról)

Tanulmány az abortuszról és óvszerhasználati tanfolyamokról

Krisztus felelős szabaddá tett

Jegyzetek: Sik Sándor Pázmány

Szociológia a katolikus egyház tanítása alapján

A női becsületért (Goretti Mária küzdelme és vértanúsága (fordítás),

XII. Piusz pápa imája az elnémult egyházért

A keresztény[ség] és a hit alapja (9 oldal)

Az imaapostolság szándékai 1958-ra

Otto Spülbeck: *A kereszténység és természettudomány világképe* (81 oldal)

Jellegzetes, hogy az egyik tanulmány, amely az abortuszról szól, szerzőként csak ennyit jelöl meg: írta egy családapa.³² Kifejezetten ájtatossági jellegű írás a megtalált irodalom között: *Felajánló ima* (Jézus Szentséges Szívének).³³ Mivel a másolatok néhol nagyon kopottak, az imént felsorolt irodalom csak egy része annak, amit nála találtak. Különösen nehezen olvashatóak a kézzel írt szövegek.

Részletesen ismerjük a Gyöngyösi Vincénél 1961-ben végrehajtott házkutatást is, amelyről március 15-én kelt nagyon részletes jelentés készült. A jelentés egy részét a következőkben idézzük:

„A házkutatás során több írásos és egyéb anyag került lefoglalásra. Az értékelés és elemzés során az alábbi megállapításokat tesszük. A lefoglalt anyagok közül több ellenséges tartalmú és az izgatás kritériumát kimerítő és szervezetségre utaló anyag van. Az anyagok nemcsak Gyöngyösi Vincze

³² ÁBTL 3.1.5. O-12372/1 „Misszió”. 142.

³³ ÁBTL 3.1.5. O-12372/1 „Misszió”. 154. Szinte olvashatatlan kézírás, 162–180.

rk. káplán ellenséges tevékenységére utalnak, hanem fényt derítenek nevezett kapcsolataira, egyéni életére és bizonyos fokú szervezettségére is."³⁴

Kifejezetten az „antiateisták” ügyében a Szabó Lászlónál történt házkutatás mellett, Kaposi Istvánnál Aszódon, valamint ahogy most említettük, Gyöngyösi Vincénél is volt házkutatás, mivel őt a csoport eminens tagjai közé sorolták.³⁵ Nevéhez kötődik egy később 1963-ban Gyimes József fedőnevű ügynök által megszerzett, sokszorosított jegyzet, amely *A modern fizika világképe* címet viseli. Az írást Gergely Dezső katolikus pap gépelte. Kaposítól származik, de a szerzője ismeretlen.³⁶

Szabó Ferenc nagykőrösi plébános (1961) nem tudott arról, hogy Szabó László a jezsuitákkal kapcsolatban van, nagyon meglepődött a hírré. Az ügynök szóban elmondotta, hogy Szabó Ferenc nagykőrösi plébános és Barotai káplán egyaránt nagy hibának tartják Szabó László részéről, hogy a házkutatás után azonnal bement Budapestre, Kollár Ferenc jezsuita felsőbb kapcsolatához. Szerintük ez egy komoly konspirációs hiba volt, ami arra mutat, hogy Szabó László még járatlan kezdő és tapasztalatlan.

A hatóság véleménye szerint a jelentés értékes volt. Egyrészt mutatja, hogy Szabó László ellenséges személy, aki még rövid nagykőrösi tartózkodása alatt is ellenséges hangnemben prédikált. Az állambiztonság számára ugyanakkor amiatt is értékes volt, mert az akciók – házkutatás – után, értesültek a kialakult hangulatról. Ebből kiderül, hogy a papság már értékelte az eseményeket és óvatosabbak – de azok is, akiket az akciók érintettek – és olyan véleményt nyilvánítottak, hogy az eddig vitt illegális út a továbbiakban járhatatlan. A jelentés közvetve két ügynököt is ellenőriz. (az egyik „Tapasztó”, a másik valószínűleg „Nagy György”), akik az akciók után közvetlenül feladatot kaptak. Mindkét ügynök végrehajtotta a feladatát.

Az egyik ügynök feladatként kapta, hogy beszéljen Keresztes Pál farmosi plébánossal (Klembala Ernő jezsuita testvére), kérdezze ki, hogy szerinte miért tartottak házkutatást nála. Mit vettek el tőle, sikerült-e valamit megmentenie. Kérdezze ki, hogy káplánjánál és a jezsuita kántornál mi volt a helyzetet, ott mit találtak. Kérdezze ki, hogy szerinte a nyomozó hatóságok mit tudnak róla. Mindezt úgy végezze, mintha börtönviselt tapasztalatai alapján segíteni szeretne. Kérdezze ki, hogy a jezsuiták hogyan értékelik a sorozatos akciókat. Keresztes bátyja ugyancsak jezsuita és az akció őt is érintette. Egyelőre más feladatot nem kapott, mivel egy hét múlva találkozott vele. Azt viszont feladatul kapta, hogy káplánjait rendszeresen kérdezze ki, hogy milyen híreket hallanak az akcióról.

³⁴ ÁBTL 3.1.5. O-12372/2 „Misszió”. 213.

³⁵ ÁBTL 3.1.5. O-12372/2 „Misszió”. 43.

³⁶ ÁBTL 3.1.5. O-12372/3 „Misszió”. 98.

„Magatartása: Továbbra is vigye az egyházért és a püspökségért aggódó, volt püspöki titkár magatartását, aki még ma is figyelemmel kíséri a püspökség életét, az eseményeket. Találkozó 1961. II. 22-én. Pihenő lakás.”

„Zlehovszky Kornél dászentmiklósi plébános Cegléden járva elmondotta, hogy február 8-án meglátogatta őt Endrődi Zoltán helynök Bardócz Ernő újpesti plébános társaságában. Endrődi elmondotta, hogy sorra látogatja azokat a helyeket, ahol házkutatások voltak. Ő kb. 9 ilyen helyet tud a váci egyházmegyében. Zlehovszky kérdésére elmondotta, hogy a házkutatás–sorozat a püspöki kar megfélemlítését szolgálja. 1950-ben tíz esztendőre írta alá a Püspöki Kar a megegyezést az állammal. Ez a megegyezés 1960-ban lejárt, de a megújításáról, illetve új megállapodás megkötéséről a püspökök nem voltak hajlandók tárgyalni. Már a múlt év decemberében bejelentett kongrua–csökkentés is ennek a „puhításnak” a kezdete volt.

Megjegyzés: az ügynök szóban elmondotta, hogy a jezsuiták közismert polgári szociológusa – egyházi szociológus – Eglis István budapesti lakos. Feltételezi, hogy a káplánoknál talált ilyen témájú anyagok, tőle származnak. Értékelés: A jelentés tájékoztató jellegű. Az ügynök konkrét feladatát, a legutóbbi találkozó óta eltelt rövid idő alatt, nem tudta megoldani. A gyors találkozásra az akciók utáni helyzet tisztázása érdekében volt szükség. Intézkedés: Eglis István nevét kutatni fogjuk, a rendelkezésünkre álló vizsgálati anyagban.”³⁷

Ciszterci csoportok

Kaposi István váci egyházmegyés pap személyén keresztül értesülünk arról, hogy a ciszterci szerzetesek által szervezett kiscsoportos mozgalomnak is megvolt a hatása az egyházmegyében. 1961. április 26-án készült egy jelentés a Belügyminisztérium Pest Megyei Rendőrkapitányság Politikai Nyomozó Osztály V. alosztály által. A jelentésen Lóránt Vilmos rendőrszázados és Bíró Sándor rendőr őrnagy, alosztályvezető aláírása szerepel. Kaposi Istvánról azt írják, hogy Ócsán szervezett értelmiségi csoportot és a társaival sokszorosított anyagból tartott előadást. A II/8-as osztály ugyanazzal kapcsolatban megállapította, hogy dr. Gáldi Zoltán orvos, Budapest IX. ker. Karinthy Frigyes u. 13. sz. alatti lakos, aki ekkor őrizetben volt, Kaposi Istvánt 1959 eleje, vagy 1958 vége óta ismerte. Rohály Gábor hívta meg Kaposit Fonyódligetre filozófiai és dogmatikai előadások tartására. 1959 nyarán három napos kirándulásra hívták őt, ahol kapcsolatba került Rézháti Kövér Györggyel és Zavorszky Kornéllal. Egy másik előadáson, mely Hamerli Károly lakásán volt, megjelent Szabó László is. Kaposi 1961 elejéig tartott előadásokat Budapesten. Azután Gáldi Zoltánnal terveztek

³⁷ ÁBTL 3.1.2. M–20887/1 „Pintér”. 405–415.

összejöveleteket a Gáldi lakáson. 1960 őszén Gáldi kint járt Aszódon, és egy bőröndnyi anyagot vitt ki neki. A bőröndöt Mezei Bertalan adta számára és 40–50 darab sokszorosított anyag volt benne. Kaposi László Mezei Bertalannak is vitt anyagot. A jelentés készítése idejében Gáldi és Mezei is őrizetben voltak. Gáldi csoportja kapcsolatban volt Vénusz Gyulával is.³⁸

Egyebek

A szerzetesek életében is jelentős változást hozott a II. Vatikáni Zsinat. A keresztes nővérek 1978-ban ennek megfelelően átalakították szabályzatukat. Az anyagot a rendi káptalan után készítették. Ekkor Edelfrida nevezetű nővér volt a tartományfőnök. A rendi káptalanra Magyarországról is kijutott valaki, aki a kéziratot elkészítette.³⁹ Valószínű, hogy más szerzetesek hasonlóképpen cselekedtek.

A Mária Légió alapszabályzatával kapcsolatban egy 1961-es jelentésből tudjuk, Pétery püspök Jeszenszky Zsigmond váci egyházmegyes papnak adott megbízást, hogy a szabályzatot fordítsa németről magyarra.⁴⁰ Nem tudni, hogy a fordítás elkészült-e, illetve megtörtént-e a terjesztése. Arra mindenképpen fényt vet ez a történet, hogy Pétery József váci püspök támogatta a hitéleti tevékenységet.

Az 1961-es házkutatással kapcsolatban is van egy érdekes értesülésünk. „Grósz [József] közösséget vállalt mindazokkal, akiknél az utóbbi időben házkutatás volt, akiket kihallgatnak, vagy bebörtönöztek. Azt írja, ha Magyarországon nem fog megszűnni az egyház további zaklatása, úgy ő is a püspöki szék helyett a börtönt választja.” A Grósz József kalocsai érsek által készített körlevél Ausztriából került Magyarországra, amelyről egy Dalmadi fedőnevű ügynök Barotai Imre váci egyházmegyes paptól értesült.⁴¹

Véggövetkeztetés

A szamizdat irodalom létrehozása és terjesztése egyházmegyéinkben elsősorban szerzetesekhez kötődött. Ezek között kiemelkedő helyet foglalnak el a piaristák, a ciszterciek és a jezsuiták. Az egyházmegyes papság lényegében körük csoportosult. Ezen papok többsége szellemileg magas szinten állott, aminek következtében a hivatalos állami ideológia ellenében jelentős

³⁸ ÁBTL 3.1.5. O–12372/2 „Misszió”. 90.

³⁹ Váci Egyházmegyei Könyvtár, kéziratok, Isaszeg. Jelzete egyenlőre nincs.

⁴⁰ ÁBTL 3.1.5. O–12345/2 „Misszió”. 98.

⁴¹ ÁBTL 3.1.5. O–12345/2 „Misszió”. 114.

személyiségeknek bizonyultak. A világi papok közül a már említetteken kívül jelentős volt Vass Tamás személye, aki az ócsai plébánián ilyen jellegű irodalmat kapott. Az anyagot motoros szállította, ami szintén arra utal, hogy ennek az irodalomnak terjesztése szervezett módon történt.⁴² A jezsuiták működése az 1970-es években egyre inkább jelentőségét veszítette, a piaristák viszont Bulányi György személyén keresztül mindvégig működtek. Érdeemes lenne minél teljesebben összegyűjteni a kommunizmus ideje alatt keletkezett szamizdat irodalmat.

⁴² ÁBTL 3.1.5. O–12372/2 „Misszió”. 93.

Lejegyzésmintázatok és -változatok
boszorkányperes tanúkihallgatási kéziratok alapján¹

Bevezetés

A boszorkányperes tanúvallomások számos tekintetben változatos csoportot alkotnak,² beleértve a kéziratokból feltárható jellemzőket is, így azok folyamatos nyelvészeti elemzést igényelnek, ennek részeredményei pedig összehasonlítási lehetőségként kínálkoznak más kéziratosszövegtípusok vizsgálatához.

Kevésbé nyilvánvaló, hogy a fennmaradt (és kéziratként is elérhető) szövegmenyiség mekkora részét fedi le a lezajlott ügyek dokumentációjának és a többlépcsős jegyzőkönyvezési folyamatnak – a levéltéri feltárás során ugyanakkor több irat változatára is fény derült. Az egyes szövegvariánsok különfélék lehetnek abban a tekintetben, hogy megfigyelhető-e közöttük komolyabb tartalmi eltérés,³ vagy a tartalom alapvetően egyezik, a megformálás azonban különbségeket mutat (tágon értett javítás formájában, beleértve a korábbi változatban nem jelölt, illetőleg eredetileg sem hibás elemek, szerkezetek módosítását).⁴

Jelen tanulmányban egy olyan boszorkányperes iratcsoportot tárgyalok, ahol az eljárás természete is megváltozik – eleinte a vádlott bűnössége, majd egyre inkább ártatlansága kerül a bizonyítékgyűjtés előterébe –, egyes iratok pedig szövegelőzményei lehettek a továbbiaknak. A vizsgált anyag egy 1752–1753 között, Kiskunhalason és Kiskunfélegyházán zajlott ügy dokumentációja Musa Erzsébet boszorkányvádja kapcsán (az iratok részle-

¹ A tanulmány az NKFI FK 135186. számú munkát támogatásával készült.

² Részletesen lásd VARGA MÓNICA (2019a), *Középmagyar kori világi szövegek nyelvtörténeti vizsgálata, különös tekintettel a szövegteni és pragmatikai sajátságokra*. Budapest, PhD-értekezés.

³ Az Abaúj-Torna megyéből, 1736-ból származó, Beke Istvánné elleni kihallgatás két változatát tekintve például az egyikben szerepel öt olyan beszámoló, amelyek a másiktól kimaradnak – emellett ugyanakkor főként a hangjelölés terén különülnek el, részletesen lásd VARGA MÓNICA (2022), *Adalékok a lejegyzői diskurzusstratégiák feltáráshoz boszorkányperekben*. In BOROS ISTVÁN (szerk.), *Cura scriptorum. III. Scriptorium konferencia, Eger, 2019. május 22–23*. Budapest, Szent István Társulat. (Scriptorium, 3.) 273–288.

⁴ Lásd például VARGA MÓNICA (2020), *Rontás van a szövegen? A lejegyzési gyakorlatról boszorkányperekben*. In BOROS ISTVÁN (szerk.), *Fideliter servanda. II. Scriptorium konferencia, Pannonhalma, 2018. május 7–8*. Budapest, Szent István Társulat. (Scriptorium, II.) 283–301.

tesebb azonosítását és leírását lásd a következő szakaszban). Két aspektusból mutatom be a kéziratokat: egyrészt kitérve a jogtörténeti, kulturális beágyazottságra, másrészt a lejegyzési sajátosságokat összevetve, rámutatva az olyan mintázatokra, mint a tömörítés, vagy épp a korszak grammatikai variánsai közötti szabad váltakozás.

Anyag és módszer

A vizsgált dokumentáción belül öt tanúkihallgatási irat különíthető el – egyéb fogódzó híján saját azonosítást vezettem be, a kikérdezések (úgynevezett *de eo utrum* vagy *deutrum*) alapján számozva:

- Az 1. irat az 1752 november 17.-ével keltezett tanúkihallgatás Kiskunhalasról (ezt 1753-ban hitelesítették, helyenként ki is egészítették más kézzel; 12 lap);
- a 2–3. irat 1753 december 3-ai keltezésű Kiskunfélegyházáról (24 főlíó, ezzel a dátummal és helymegnevezéssel két további lapot is ellátak);
- a 4–5. – szemben a 1–3. irattal, amelyeket önálló lapokra jegyeztek le – egybekötött protocollumba van bejegyezve (21 főlíó).⁵

Az öt iratban három, a duktus és a hangjelölés segítségével jól elkülöníthető kéz közreműködik (emellett egy további kéz felelős a kiegészítő megjegyzésekért; a kéziratok elemzését lásd lentebb).

A bekötött protocollumban a 4.-ként azonosított kihallgatás előtt található egy hivatalos irat (*levata*), amely tartalmazza az 1753 júniusában kimondott ítéletet is, eszerint a vádlottat harmadmagával ítélik halálra:⁶ „elevenen meg égettessenek, és meg maradando Hamvak akár a Levegő Égben, akár közeléb találandó vízben szorattassanak”. Az év decemberében azonban folytatódnak kihallgatások, majd felmentő ítélet születik: *liberamque dimit-*

⁵ Ugyanitt megtalálható többek közt a vádlott kihallgatása is, e szövegcsoport magyar nyelvű része betűhű közlésben bárki számára szabadon elérhető a Történeti magánéleti korpuszból is (a továbbiakban TMK, a forrás tételszáma: Bosz. 348.). A TMK leírását lásd DÖMÖTÖR Adrienne – GUGÁN Katalin – NOVÁK Attila – VARGA Mónika (2017), Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113. 85–110., Attila NOVÁK – Katalin GUGÁN – Mónika VARGA – Adrienne DÖMÖTÖR (2018), Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52. 1–28. A kéziratok lelőhelye és jelzete: Jász-Nagykun-Szolnok megyei Levéltár, MNL-JNSZML-IV-5.d. Capsa 1. Fasc. 1. No. 139., valamint: JNSZML-IV. 5c. Büntetőperek jegyzőkönyve, Kiskunág 1744–1756 (235–249.).

⁶ A forrásokat betűhű átírásban közlöm, az értelmezést segítő megjegyzések []-ben szerepelnek.

tendam pro aequo censeri (azaz szabadon bocsássák el méltányosságból⁷ – a másik két vádlottról nincs információ, őket nem kérdezték ki, sem tanúkat nem hallgattak ki külön velük kapcsolatosan – legalábbis az eddig ismert iratok között nincs dokumentálva).

A továbbiakban az iratok jogtörténeti és kulturális beágyazottságát tárgyalom, különös tekintettel a tanúknak feltett kérdésekre és néhány olyan válaszmintázatra, amelyben a tanúk meggyőződéseit teret kapnak. Ezt követi a kéziratok részletes összehasonlító elemzése egyrészt a hangjelölés, másrészt a diskurzusmintázatok szempontjából – az utóbbi során amellet hozok fel érveket, hogy az 1. és 4., illetőleg a 2–3. és 5. irat szoros kapcsolatban van egymással, a szövegformálás különbségei – azaz a 4–5. iratban látott módosítások – olyan tendenciákként írhatók le, amelyek feltételezik az 1–3. irat ismeretét.

*Az iratcsoport szövegének elemzése:
jogtörténeti és kulturális beágyazottság*

A boszorkányság vádja elsősorban azon alapult, hogy a közösség tagjai a különféle káreseteket, megbetegedést vagy más (negatív kimenetelű) eseményt valamiféle rossz szándékkal történt cselekvés eredményeképpen magyaráztak – feltételezve, hogy aki ezt el tudja követni, annak különleges képességei vannak, amelyek akár viselkedéséből is kikövetkeztethetők. Ez a hiedelem különféle módokon aktualizálódhatott, legalábbis a XVI–XVIII. századi tanúvallomásokban szereplő történetmondások alapján.⁸ A forráscsoportra jellemző változatossághoz emellett hozzájárulnak a kihallgatás körülményei – például a megkérdezettek száma –, ahogy a kérdésfeltevés mintázatai is; ezeket a szempontokat tárgyalom az alábbiakban.

Ezúttal az 1. és 4. deuterum tanúi majdnem teljesen azonosak (ahogy a 2–3., illetőleg 5. kihallgatásé is). Az 1. irat alapján 10 tanút kérdez ki a hatóság, egy vallomás latinul, áthúzva szerepel; a 4. irat ennek megfelelően 9 tanú beszámolóját tartalmazza; a 2–3. iratban 17 megkérdezett szerepel mindkétszer, egyikük magyar nyelvű vallomása szintén át van húzva, de olvasható; az 5. iratban 16 tanúvallomást láthatunk.

⁷ Ezúton köszönöm Szikora Patriciának a fordításban nyújtott segítséget. Az ügyszálhoz kapcsolódó, latin nyelvű hivatalos (tehát nem tanúkihallgatási) dokumentumokkal jelen elemzés nem foglalkozik.

⁸ Lásd például SZ. KRISTÓF Ildikó (2014), *Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon: kutatástörténet, eredmények, teendők – 2013-ban*. In KLANICZAY Gábor – PÓCS Éva (szerk.), *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Budapest, Balassi Kiadó. 17–62., jogtörténeti szempontból KONCZ Ibolya Katalin (2007), *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései a Német-Római Birodalomban és a Királyi Magyarországon*. Miskolc, PhD értekezés. A viselkedés és a nyelvhasználat kapcsán lásd VARGA 2019a:155–175.

Az 1. és 4. iratban megegyeznek a tanúknak feltett kérdések: ismerik-e a vádlottat, tudnak-e bármi gyanúsítást róla, ki lehet még jó tanú. Az általános tudakozódás azzal magyarázható, hogy jellemzően nem tetten érés szerepel a beszámolóokban, hanem különféle olyan epizódok a vádlott előéletéből, amelyek miatt gyanút keltett a közösségben. Az egyes történetek többször, több változatban is szerepelnek; például az első két tanú férj és feleség, egy másik ügy kapcsán pedig egy rontást elszenvedett gyermek is megszólal a szüleit követően.

Többé-kevésbé szabad történetmondásokat találunk a kérdőpontoknak megfelelően, az aktualizált vádak egy részét pedig a hivatalos irat is kiemeli. Ilyen az állatok rontása (hasznának elvétele majd elpusztításuk), bizonyos emberek megbetegítése, valamint egy rendkívüli utazás, vendégeskedés,⁹ amiről állítólag a vádlott számolt be többeknek. Az első két tanú külön hangsúlyozza, hogy minden kérdés nélkül mondta ezt el nekik a vádlott, és nem álmoként – egyúttal már a történetmondás ezen pontján előrebocsátják, hogy boszorkánysággal gyanúsították a vádlottat: *a' Fatens így szólt Mu'sa Ersébethhez: tehát boszorkány vagy te komám Asszony. Erre Mu'sa Er'sébeth semmit se'm felelt, észre vette magát, hogy rosszul beszélt'ne* (1. irat).

Úgy tűnik, a vendégeskedésről szóló részletes beszámoló alapozza meg azt, hogy a vádlottat okolják a tehének pusztulásával kapcsolatban. Az első tanú ugyanis felidézi („járul ezekhez” felvezetéssel), hogy a vádlott gyanúsan viselkedett: *a' fatens aklának két kapujából egy kendőben földet szedett*. Azt is hozzát teszi, hogy ezt ő maga nem látta, csak az egyik szomszéd, ezzel együtt a tanú meggyőződése kétségtelen: *mindazonáltal a' fatens nyilván való Bizonyoságot tehet arrul* – tudniillik hogy a vádlott felelős a következményekért. Az ötödik tanú a föld felszedésének tényét ugyancsak hangsúlyozza: *fatens nyilván való dolgozott olyat tapasztalt [...] Ezen cselekedetét Musa Ersebethnek a' fatens testi szemeivel Látta* – az ezt követő eseményeket azonban csak az első tanútól hallotta, maga nem látta. Mindkét tanú hiányos információkat tud tehát mondani, csak egymásra hivatkozva egészítik ki beszámolójukat. Emellett az első tanú beszámolója szerint a vádlott férjével, Korsós Istvánnal is összeveszett, s ő is megfenyegette a későbbi tanút: *Az Ura pediglen Korsos Istvány hasonlóképpen a' fatensnek dorgálására fenyegető szókval vissza felelt ekképen: meg bánod te aztat Kulcsár*

⁹ A néprajzi szakirodalom szerint (Sz. KRISTÓF 2014:37–38), a boszorkánygyűlés vádja a viszonylag kései ügyekre jellemző és „importált” motívum, a falusi mulatságok ismerős vonásaival tarkítva jelenik meg.

*András, mert en valamikor akkor meg keresem, csak időtt várok néki – rá azonban nem terjed ki a vád.*¹⁰

A tanúktól származó állításokkal a vádlottat is szembesítik, ő viszont mindent tagad – a vendégeskedést álmoként említi, hangsúlyozva, hogy az otthonán kívül máshol nem beszélt erről. Felmerül ezeken felül, hogy a vádlott nem jár rendszeresen templomba (ezzel elsősorban az anyja vádolta meg);¹¹ a vádlott ezt is tagadja: *amikor lehet, eljárók*.

A 2–3. kihallgatások során a kérdések már konkrét ügyekre irányulnak, építve az első kihallgatásra, az ott sorolt vádakra. A tanúkihallgatás későbbi szakaszában ugyanakkor a vádlotthoz való hozzáállás módosult, ezt a feltett kérdések is tükrözik. Az állatok „hasznának elvétele” kapcsán már a kérdésben is természetes magyarázat merül fel: *levegő ég- és legeltetésnek változása* – ahogyan a későbbi megkérdozettek közül többen is közönséges vész-ként magyarázzák.

A megbetegítések ugyancsak sorra megcáfolódnak az újabb tanúk bevonásával: az egyik esetről jellemzően semmi nem tudnak, egy másikat esésből következő szárazbetegséggel magyarázzák. Az 1. (és 4.) kihallgatásban megszólaló gyermek állapota pedig többek szerint abból fakadt, hogy megjijedt a „menyétkétől”, ráadásul szülei is megverték, Musa Erzsébetre pedig csak kényszerítésből vallott. (Az 1. iratban maga a tanú is utal ilyesmire, bár arra nem, hogy emiatt fogta rá a vádlottra: *az édes Attya Kovács György a' Fatensz ostorral verni igyekezvén, úgy az édes Attyának kemény dorgálására ki vallotta a' Fatens Leányka maga nyavalyáját* – ezzel együtt tartja magát az elmondottakhoz).

Az 5. irat 12 kérdőpontot tartalmaz, ebből nyolc a 2–3. deutruban olvasható (átfedéssel, ugyanis mindkettőben rákérdoznek, hogy a vádlott mindenkor jámbor volt-e). A többlet azzal magyarázható, hogy valószínűleg nem két, hanem három kihallgatást tartottak aznap – a 2. irat tetején „2. ordinis” a 3.-on „3. ordinis” olvasható, a feltételezett első azonban nem érhető el kéziratként. A 3. irat második tanújánál szerepel erre utalás: *Vala-*

¹⁰ A korszakban közel sem példátlan, hogy férfiakat is megvádoltak boszorkánysággal, függetlenül attól, hogy feleségét vagy valamely nőrokonát gyanúsították-e, vagy sem; részletesen lásd VARGA Mónika (2019b), *Tudományos asszonyok, kanboszorkányok és módszertani szempontok a boszorkányperes pragmatikai vizsgálatában*. *Magyar Nyelvőr* 143(3). 326–358.

¹¹ Az 1. iratban a vádlott anyjának beszámolója szerepel latinul és áthúzva: ebben arról számol be, hogy a vádlott férjével együtt került a templomot, s ez konfliktushoz vezetett köztük és a tanú között (doronggal ütlegelve próbálták őt elkergetni) – a szövegrész fordítását Szikora Patriciának köszönöm. A vádlott anyjától magyar nyelvű beszámoló az eddig ismert iratok alapján nem maradt fenn. Az egyik tanú, Lovas Katalin 1753 novemberében felidézi, hogy a vádlott anyja panaszkodott neki arról, hogy lánya „roncsolja”, ahogy a tanú is látta, „térdig kék” volt. A roncsolás azonban nem rontásként értelmeződik – Lovas Katalin vallomása annyiban sajátos, hogy a későbbi kihallgatás alkalmával nem állít ilyesmit a vádlotról (sem a 2–3., sem az 5. iratban).

mint az első és második Inquisitió [ban] a' *Fatens* vallást tett, ittenis hasonlót teszen; őt azonban 1752-ben nem kérdezték ki, tehát az első kikérdezés valószínűleg 1753 decemberében volt.

Több példa is van arra, hogy a 2–3. során más (konkrét) kérdésekre válaszolnak a tanúk, mint amit feltettek nekik: a 3. kihallgatás első tanúja nem tud semmit egyik feltett kérdése sem, ugyanakkor a 2.-ban válaszol a 3. kihallgatás punktumaira. A 8. tanútól kezdve megegyező beszámolókat olvashatunk mindkét iratban a kérdéssel kapcsolatban függetlenül. A 17. tanú pedig kétszer is felvet olyan eseteket (tehenek megvesztését és az ezzel kapcsolatos veszekedést), amelyre egyik fennmaradt iratban sem kérdeztek rá. Az 5.-ben ezek a kérdések is megtalálhatók, a válaszok pedig kérdőpont szerint rendeződnek, vagy a *per omnia* felvezetést követően jelennek meg.

A tanúvallomások szövegalkotását meghatározza, hogy a hatóság nagy hangsúlyt helyez a tapasztalat forrására – arra, hogy tudással, látott vagy hallott információval bírnak-e a megkérdezettek. A kérdések azonban nem eredményeznek egységes szövegalkotást, éppen ellenkezőleg: a tanúk a korszakban nagyon is változatosan fejezhették ki azt, hogy a vádlottat boszorkánynak tartják, vagy épp ellenkezőleg (és mindezt mire alapozzák). A forrásokból feltárt mintázatokat összevetve egyfajta skála rajzolódik ki a két legszélsőségesebb megoldás között. Az egyik véglet úgy írható le, hogy a vélemény mellett való elköteleződés, meggyőződés jóval hangsúlyosabb, mint amennyire az (tárgyilagos módon) alátámasztható – a másik szélsőséget pedig azok a megnyilatkozások reprezentálják, amelyek szerint tanúk nem rontásként tekintenek az adott káresetre, megbetegedésre, vagy legalábbis bizonytalan a cselekvés- és szándéktulajdonítás.¹²

Az ezúttal vizsgált ügy jellegzetessége, hogy mind a vádlott ellen, mind az ártatlansága (ezzel együtt a természetes magyarázat) mellett szóló tanúk nagy meggyőződéssel hangsúlyozzák álláspontjukat. Visszatérő fordulatok a *ráesküdne, testi szemeivel látta, testi füleivel hallotta, szájából hallotta, igaz lelkére vallja* és így tovább. A tanúk egyúttal saját megbízhatóságukra is reflektálnak, elsősorban Musa Erzsébet jámborsága kapcsán, hangsúlyozva, mennyire régóta és milyen jól ismerik, és/de semmi gonoszsgot nem tapasztaltak felőle. Magára a gyanúsításra ugyancsak nagyon változatosan utalnak a különböző beszámolókat, a vádak hiteltelenségét hangsúlyozva: *fejére fel állították, ráragasztották, ráköltötték, fel támasztották rá, nyelvükön hordozták, emellett becstelenség-ként, illyetin gyalázat-ként említik.*

Egyetlen tanú kap szót mind az öt iratban: Orbán János, az ő vallomását összevetve ugyancsak megfigyelhető a vádlotthoz kapcsolódó hozzáállás alakulása. Az 1. iratban, amikor szinte minden tanú a vádlott ellen vall, ő is

¹² Részletesen lásd VARGA MÓNICA (2019c), Az evidencialitás kifejezéseiről boszorkánypereken: következtetés, értékelés és újraértékelés. *Jelentés és Nyelvhasználat* 6 (1). 99–127.

meggyőződéssel beszél, előtörténetet is felidéz, mely szerint felesége keresztelőben volt Musa Erzsébetnél, s közvetlenül ezután lett beteg – ugyanakkor a boszorkánygyanus személlyel való konfliktust (ami kárvallottak szerint előre jelzi a károkozást, így a rontáselbeszélés jellegzetes motívuma) ezúttal sem említi. Ezzel együtt a tanú hivatkozik arra, amit tapasztalt, ha közvetetten is: *Fatens számtalanul hallotta a' meg hólt Feleségétül, sőt még halála órája e'lőttis mindenkoron azt kiáltotta, Musa Ersébeth[nek] szemiben meg mondotta, hogy ő rontotta meg és ő Légyen oka halálának.* 1753 novemberében még kiegészíti a vallomását a következővel: *kerdesztem miért nem szollot felelt: Nem szolhattam, mert Korsósne fojtogatott* (1. irat).

A 3. iratban külön kérdés vonatkozik a nő betegségére, felvetve a természetes magyarázatot (ezt többen is megerősítik, például: *Hogy Orbán János felesége száraz Betegségben volt, tугya, és ha élne, fejéreis meg esküdne az fatens, hogy nem boszorkányi rontás volt rajta*). Ekkor a tanú is óvatosabban fogalmaz: *micsoda betegségb' [ben] löt [= lett] légyen a' Felesige nem tudgya*, emellett elismeri, hogy korábban másra is gyanakodott a felesége. A hallott információt pedig panaszként, gyanúként – a vádlott előélete kapcsán pedig kifejezetten híresztelésként – emlegeti: *Miglen Kulcsár András és az fatensnek felesége nem hiresztették felöle, hogy Boszorkány, semmit Korsosnéra nem tudott az fatens.* Jóllehet a tanú idővel kevesebb meggyőződést mutat, fontos, hogy nem minden információt erősít meg – a hatóság ugyanis felveti, hogy Musa Erzsébet felebaráti szeretetből segíteni próbált a néhai Kovács Erzsébeten, a férj viszont ezt nem ismeri el (legalábbis ő maga közvetlenül nem tapasztalt ilyesmit), ahogy azzal az állítással sem ért egyet, mely szerint más kényszerítette az asszonyt, hogy a vádlott ellen valljon.

A kihallgatások szövegeinek összevetése úgy foglalható össze, hogy a rontással kapcsolatos vádak a bizonyítékgyűjtés szakaszai során természetes magyarázatot nyernek (a vádlott a többit is tagadja). Ráadásul az 1. deuterumban megkérdezettek közül többek szavahihetősége megkérdőjeleződik – a második tanú az 5. iratban „hamis hitűnek” minősül, az első tanúról pedig felidézük, hogy Kiskunhalas városa korábban gyalázatosan megbüntette. Egy további tanú, Nagy Jutka ugyancsak kész ráesküdni, hogy a vádlott lóvá változtatta, és éjszakánként eljárta vele, ezt azonban még a tanú férje is cáfolja: *semmi nincsen abban, hogy ő ött hétig oda járt volna [...]* *hogy eczaka valahol járt volna ne' tapasztalta.* Ez a tanú többeket is megvádol: *kész mindenkoron Mus'a Ersébetnek és Kocza Katának fejekre tévén három újjait, úgy meg esküdni, hogy a' meg történt dolgokat nem álom képpen, hanem valóságosan és nyilván a' Fatens el követték* (1. irat). A férje azonban ezt is tagadja: *Fatens soha sem hallotta maga hűtvesinek Nagy Jutkanak szájából Bozernéra vagy Kocza Katara gyanóságát, hanem min-*

denkoron csak Korsósné [azaz a vádlott, Musa Erzsébet] ellen panaszolko-
dot (2. irat).

Jóllehet a jogi kontextusra csak az iratokból lehetett következtetni, a vizsgált eset is jó példája annak, hogy a boszorkányság vádja nem minden esetben bizonyult végzetesnek, az ügyek felmentéssel is zárulhattak. Ezzel együtt a tanúk többé-kevésbé szabadon mondhatták el vallomásukat, így pusztán a feltett kérdésekből sem a beszámoló tartalmát, sem a tanúk attitűdjét nem lehetett előre meghatározni (legalábbis nem mutattak egy az egyben megfelelést).

A kéziratok elemzése: kezek szerinti elkülönítés, azonosítás

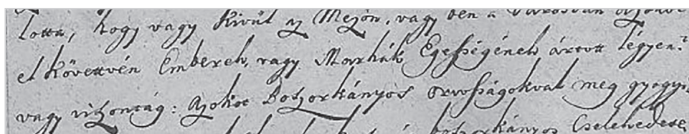
A tanúkihallgatási jegyzőkönyvek jellemzően tisztázat, másolat formájában maradtak fenn, így a többlépcsős szövegrögzítésre az eredményből következtethetünk. Az aktuális lejegyző személye ugyancsak nem nyilvánvaló (ha a nevét ismerjük, jellemzően akkor is keveset tudunk a háttéréről), így a szövegalkotás és a nyelvhasználat egy részét a tanúkkal közös produktumként kell tekintenünk (legalább ideiglenesen, amíg további fogódzók nem merülnek fel).¹³ A szöveget rögzítő kezek azonosításhoz az íráskép mellett leginkább meghatározó szempont a hangjelölés (fonéma-graféma megfelelések), eltérő mértékben a grammatikai jellemzők, valamint a javítások, módosítások is számításba vehetők (míg a rövidítés módja, a kis- és nagybetűzés, vagy épp a központosítás önmagában kevésbé számít egyénítőnek – a boszorkányperes tanúvallomások esetében legalábbis).¹⁴

Ahogy arra már utaltam, a három közreműködő kéz a ductus alapján is markánsan elkülönül. Az 1. irat az aláírás szerint nagy valószínűséggel Komáromi Jánoshoz köthető (lásd 1–2. kép):¹⁵

¹³ Lásd még Risto HILTUNEN – Matti PEIKOLA (2007), Trial discourse and manuscript context. Scribal profiles in the Salem witchcraft records. *Journal of Historical Pragmatics* 8. 43–68.; Merja KYTÖ – Terry WALKER – Peter GRUND (2011), *Testifying to Language and Life in Early Modern England*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 147–181.

¹⁴ A módszerről a kódexirodalom alapján lásd: HAADER Lea (2009), Írásbeli megakadási jelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből. *Magyar Nyelvőr* 133, 2. 48–65.; Uő (2014), A kritikai forráskiadások egy hozadékáról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához. In LACZKÓ Krisztina – TÁTRAI Szilárd (szerk.), *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, Eötvös Collegium. 87–103., 88–94.; XVI. századi magánlevelek alapján: Kocsis Zsuzsanna (2020), *Kora újkori levélnyomok. Kézazonosítási lehetőségek elmélete és módszerei*. Budapest, Szépirodalmi Figyelő Alapítvány (Gondolat-Jel, 2.); a boszorkányperekkel kapcsolatban lásd VARGA 2022:276–279., 283–286.

¹⁵ A kéziratrészleteket a MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára engedélyével közlöm – ezúton köszönöm Csöngé Attila igazgatónak és Horváth Gergő igazgatóhelyettesnek.

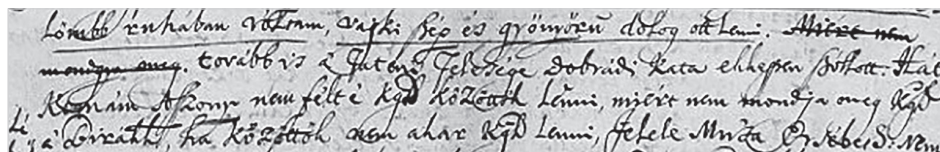
6. kép. A 3. lejegyzői kéz duktusa a 4. iratban

A duktus mellett mutatkozik néhány olyan hangjelölési sajátosság, amely elkülöníti egymástól a kezeket, azaz a hátról csak egy kézre jellemzők, a másik kettőre nem, vagy csak kis mértékben. Ilyen az első kéz esetében a $s \sim \acute{s}$ graféma, ami zs -t jelöl (*Musa*, *širokat*, *sindelyesek*), valamint a hurkos e' ; az utóbbi használata nem következetes, az sem nyilvánvaló, hogy az így jelölt és a jelölés nélküli e hangértéke eltérő-e (vagyis a hurkos változat esetleg zártabb ejtést jelöl). Írassajátságként megfigyelhető a rövid magánhangzók hosszúként jelölése az olyan szavak esetében, mint *vólt*, *vólna*. Jóllehet a rövidítési módok önmagukban kevésbé egyénítőek, az a tény, hogy az első kéz rendszeresen alkalmaz bizonyos rövidítéseket (például a *-nak/-nek* és a *-ban/-ben* toldalékokét), szemben a másik két lejegyzővel, megerősíti az elkülönítést.

A második kéz esetében a zs következetesen a z grafémával jelölődik (ez főként tulajdonneveket érint: *Muza*, *Erzébet*, *Zényi*), igen ritkán alkalmazza a hurkos e' -t (a \acute{s} pedig az *és* kötőszó variánsát jelöli ennél a kéznél). Írassajátossága, hogy az y grafémája ékezetes formában jelenik meg (felette egy vagy két ponttal) $ẏ$ és $ÿ$. Emellett a kettős mássalhangzókat ez a kéz hajlamos szimplán írni (jelölve vagy anélkül): *tet* 'tett', *sem̄it* 'semmit', *eset̄* 'esett'.

A harmadik kéz különféle módokon jelöli a zs fonémát, $s \sim z$ és zs grafémával egyaránt; az első és a második kézzel ellentétben nem alkalmaz speciális jelöléseket (hurkokat vagy más ékezeteket). Írassajátosságként a mássalhangzók (ejtést nem feltétlenül tükröző) kettőzése jellemzi: *sótt*, *essvén*, azaz éppen ellenkező módon jár el, mint a második kéz. Ami a rövidítést illeti, nazális hangokon kívül nem jellemző ($nē =$ 'nem').

Az első iratban másolásra utaló hiba is található (lásd 7. kép: láthatóan a hasonló elhelyezkedés és a szó előtti *Lenni* miatt kezdi előbb az áthúzott *Miért nem mondgya meg részt*):

7. kép. Másolásra utaló hiba az első lejegyzői kéztől az első iratban

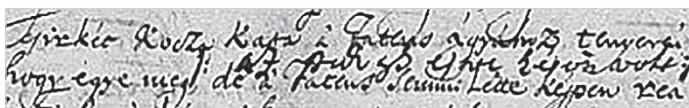
A lejegyzési folyamatot tekintve tehát az 1. irat is tisztázott, másolt szöveg lehetett – a másolási hiba mellett ezt támasztja alá a rendezett kinézet, ahogy az is, hogy őrszókat tartalmaz (további érv, hogy az áthúzott beszámoló – a vádlott anyjától – latinul szerepel, holott bizonyára magyarul hangzott el). A 2–3., illetőleg a 4–5. irat ugyancsak tisztázati, másolati példány lehet.

Lejegyzési mintázatok és változatok az iratcsoportban

Az összevető elemzés alapján az 1. és 4. irat egymással szoros kapcsolatban áll, az 1. szövegelőzménye lehetett a 4. iratnak (az 5. pedig a 2–3. iratok alapján készült). Olyan érvek szólnak amellett, hogy a harmadikként elkülönített lejegyző az 1–3. iratokról másolt, de legalábbis felhasználta azokat:

- a 4–5. irat elhelyezkedése;
- az 1. irat néhány betoldása, javítása;
- a későbbi kiegészítő beszámolók helyzete;
- az ügy szempontjából fontosnak tartott szöveghelyek nagyfokú egyezése;
- a közvetlen előzményt feltételező módosítások.

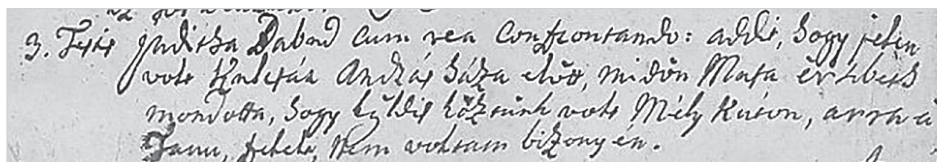
A 4–5. deutrum környezetét nézve: a bekötött protokollum ide vonatkozó része az 1753 júniusában keltezett hivatalos résszel (*levata*) kezdődik, ezt követi a vádlott kihallgatása kézváltás nélkül 1752. novemberéből, majd a tanúk beszámolói. Az 1. irat margóin is szerepel, hogy 1753 novemberében hitelesítették a vallomásokat, ezzel a dátummal több kiegészítés is olvasható más kézzel rögzítve (egy részük a margón, más részük interlineárisan került bele). A 4. iratban a bővítések, kiegészítések egy része a főszövegben olvasható (lásd 8. kép), például: 1. irat: *egye meg*, [interlineáris betoldás más kézzel: */: az pedig estve későn volt:/ de a' Fatens [...]*] – 4. irat: *egye meg* */: az pedig estve későn volt :/ de az fatens [...]*.

8. kép. Interlináris betoldás (feltehetően a hitelesítés során történt kiegészítés) az első iratban, nem az első lejegyzői kéztől

1753 novemberében két további beszámolót is lejegyeztek külön lapokra, ezek azonban nem kerülnek a 4. iratba; emellett a 3. tanú kiegészítést tesz az egyik külön lap alján (lásd 9. kép): 3. *Testis Juditha Babud cum rea confrontando: addit, hogy jelen volt Kulcsár András háza előtt, midőn Musa*

Örsebeth mondotta, hogy kęldis [= kegyelmed is] köztünk volt Mély Kúton, arra a' Tanu, felelt, Nem voltam bizony én.

9. kép. Feltehetőleg az első kihallgatást követő hitelesítés során készült kiegészítő beszámoló

Utóbbi a 4. iratban sem a tanú beszámolójánál van feltüntetve, ahogy egy új kihallgatásnál logikus lenne, hanem ugyancsak a jegyzőkönyv végén szerepel kiegészítésként (szintén a latin nyelvű felvezetéssel). Ez az elhelyezkedés arra utalhat, hogy a lap maga kerülhetett később a lejegyző szeme elé.

Az 1. és 4. irat szövegét összevetve 180 fölötti különbség mutatkozott, ugyanakkor további érv a 4. irat másolat, változat jellege mellett, az ügy szempontjából releváns részekben igen nagyfokú egyezés figyelhető meg a szövegformálásban. Az alábbi részletben az első tanú azt idézi fel, ahogy állítása szerint a vádlott beszámolt Mélykútra, illetve Eszékre járásáról és az ottani vendégeskedésről (a különbségeket dőlt kiemelés jelzi):

1. táblázat. A Musa Erzsébet elleni jegyzőkönyv 1. és 4. iratának részletei

1. irat, 1. tanú	4. irat, 1. tanú
el végezvén a' Vatsorát, Hóss Pannával egy fejér köpönyegben bé takarodczunk bé ültünk szép bokrétás hat Lovú hintóban, által mentünk nagy árkos, gödrös Mélykút Faluban, ott ki dűtött a' kocsisunk a' Hintóbúl, és a' midón a' kocsit fel emeltük volna, harang Láb alá mentünk, Le vévén harang ütőjét, jól meg vertük véle a' kocsist, el annyira :/: hogy salva venia/ a' se'gge is hangozott, a' harang is úgy szóllott, mint mikor ütőjével vonnyák	elvégezvén a' Vatsorát, Hóss Pannával egy fejér köpönyegben be takaroztunk, és be ültünk Szép Bokretás hat lovu Hintoban, által mentünk nagy árkos, Gűdrös Mély Kut faluban, ott ki dőltött a' Kocsisunk a' Hintóbul, és a' midón a' Kocsit fel emeltük volna, az harang láb alá mentünk, le vévén az Haragnak ütejét, jól meg vertük véle az kocsist, el annyira, hogy S.V. az Seggeis hangozott, a' harangis úgy szóllott, mind mikor ütőjével vonnyák

Ha nem lett volna a lejegyző előtt a szöveg, hanem újra elmondta volna a tanú, akkor feltehetőleg nagyobbak lennének a különbségek. Erre utal az is, hogy az 1. deutrum a második tanúja az elsőhöz hasonlóan idézi fel azt, ami az Eszéken járásról állításuk szerint elhangzott, ezzel együtt megfigyelhetők eltérő részletek, kiegészítések – ahogy a megfogalmazás maga is értelemszerűen változik valamelyest. Csak néhány részt idézve (a különbségeket kiemelve):

2. táblázat. Az első irat első két tanúvallomásának részletei

1. irat, 1. tanú	1. irat, 2. tanú
Mu'sa Er'sébeth szó közben senki kénszerítése nélkül így szollott a' Fatenshez	Mu'sa Ersébet a' Fatens házánál <i>bizonyos Vasár-napi napon senki kénszerítése nélkül ezen szókkal ditsekedett; szólván Kúltsár Andř' [ás]/hoz</i>
hogy ne' tudnám Komám Asszony, de még akkoron is, midőn Mélykutat szállották, ott jártam,	hogy ne tudnám Komám Asszony, <i>mikor Csikós voltam, eleget nyargalóttam ottan, sőt mikor meg szállották is ott jártam</i>
Vajki szép város Eszék várossa, még az olak is mind sindelyessek.	Vajki szép város Eszék várossa, mert még az <i>ólak is aranyos sindellyel vannak bé sindelyezve'</i>
Leg először Zseni János háza előtt ettünk vatsorát egy nagy asztalnál, Hóss Panna egy mezite'le'n csirkét erővel nyomott a' számban	Leg először 'Seni János háza előtt ettünk vatsorát egy nagy asztalnál, <i>mellyis czifra szönyeggel bé volt terítve, minden személy előtt egy ezüst tányér; és ezüst Pohár volt, Hóss Panna egy mezeitelen csirkét erővel nyomott a' számban,</i>
ott ki dűtött a' kocsisunk a' Hintóbúl, és a' midőn a' kotsit fel emeltük vólna, <i>harang Láb alá mentűnk</i> , Le vévén harang ütőjét, jól meg vertük véle a' kotsist, el annyira <i>:/</i> : hogy salva venia / a' se'gge is hangozott, a' harang is úgy szóllott, mint mikor ütőjével vonnyák	ottan <i>fělvén hogy a' kocsis föl dűtt</i> bennünket, az harang ütőjét le vévén, jól meg vertük őtet hogy <i>:/</i> : salva venia <i>:/</i> a' se'gge'is hangozott / a' harang is úgy szóllott mint <i>mikor szokás harangozni</i>
Nem féltem ugyan én közöttök Lenni, de meg sem mondom a' Biráknak mert igen szép és gyönyörű dolog vélek Lenni	Nem féltem bizony én, és nem is mondom a' Biráknak mert szép és gyönyörűséges dolog ott közöttök lenni, <i>mondván bár most is olly ruhában volnék, a' minéműben ott czifra öltözetben voltam</i>
Hát édes Komám Asszony, kivel hált addig Komám Uram? Bizony seprűt tettél te addig Komám Ur' mellé? monda és felele Mus'a Er'sébeth: <i>De hogy tettem Komám Ur'</i> .	Seprűt tettél te Komám Asszony Komám Ur' mellé /Castis omnia casta <i>:/</i> azt mivelte tehát szegény addig mig te oda jártál? ezekre Musa Ersébeth egyebet nem felelt, <i>tsak hogy seprűt oda nem tette tagatta,</i>

Az iratok közötti kapcsolatról tehát nem a különbségek száma árulkodik, sokkal inkább az, hogy a változtatások milyen tendenciákat, mintázatokot rajzolnak ki. Ilyenek az alábbiak:

- tömörítés, rövidítés, ismétlések kihagyása;
- a korszak rendszeres szókincsbeli, grammatikai variánsainak szabad váltakozása;
- egyéni preferenciák, talán a redundancia kerülésére.

A tömörítés egyik jellegzetes megvalósulása az, hogy noha a 4. deutruban ugyanazok a kérdések, mint az 1. iratban, az első és a harmadik kérdés (ismeri-e a vádlottat, illetőleg ki lehet jó tanú) adott válaszok a 4. számúból többször kimaradnak. Ha mégis megjelennek, akkor is rövidebb formában, például 4. irat: *Jól ismeri a fatens Musa Ersebethet.* – 1. irat: *Jól ismeri a fatens Musa Ersebethet mivel közel lévő szomszédja.*

Amint az a 2. táblázatból is látszik, az 1. irat második tanúvallomásának nagy része az első tanúéhoz igen hasonló felépítést követ, – a 4. irat viszont mindössze egy rövid utalást tartalmaz latinul arról, hogy a második tanú csatlakozik az előtte szólóhoz.

Az első tanú beszámolójának egy része ugyancsak röviden, lényegre többen szerepel a 4. iratban:

3. táblázat. Az első tanú beszámolójának részlete az 1. és 4. számú iratban

1. irat, 1. tanú	4. irat, 1. tanú
két Tehene azon esztendőben el rontása után mind borjaival együtt el veßtenek. Hasonlóképpen következendõ más esztendõkben is a' Fatens fejdõs Teheneinek haszna egészen el apadt, és abban az esztendõben is ismét harmadik Tehene borjával együtt el vészett. Nem különbben harmadik és 4. dik eszte'ndõben hasonlóképpen marháik haszna elveszett, ismét két Tehene borjaival edgyütt el dóglõttek, szám szerint 4. esztendõk alatt 5. Tehene borjaival edgyütt	négy Esztendõk alatt õtt Tehene a fatensnek mind Borjaival együtt

További helyeken is csökken a redundancia, részletezés az 1. irathoz képest, beleértve a névvel említéseket: 1. irat: „a' *Fatens felesége Dobrádi Kata*” – 4. irat: „a *fatens felesége* ekképen”; 1. irat.: „az *Urát is Korsós Istványt*, hogy” – 4. irat: „az *Urátis*, hogy”.

Számos olyan szókincsbeli és grammatikai variánst lehet felsorolni (a teljesség igénye nélkül), amelyek – egyazon tanú beszámolójának változatait összevetve – a két iratban szabadon, a pillanatnyi egyéni preferenciát tükrözve váltakoznak. Ilyenek a következők:

4. táblázat. Szókincsbeli és grammatikai változatok szabad váltakozása az 1. és 4. irat párhuzamos szöveghelyein

A korszak variánsai	1. irat	4. irat
szóhasználat	<i>ki tettzett</i>	<i>meg láczott</i>
szóhasználat	<i>tett ilyen kérdést</i>	<i>kérdezte</i>
szóhasználat	a' Fatens, és a' <i>Fate'ns Felesége</i>	az fatens és <i>Hitvesse</i>
szóhasználat	Sok <i>kisértetet</i> szenvedett a' Fatens Musa Ersébettül	sok <i>nyomorúságot</i> szenvedett az Fatens Musa Ersébettül
vonatkozó névmási kötőszók használata élő vs. élettelen referenssel ¹⁶	sõt <i>aki</i> nagyobb	sõt <i>a mi</i> nagyobb [de vö.] <i>vaj ki szép város</i>

¹⁶ DÖMÖTÖR Adrienne (2017), Oly napot végezni, ki bizonyos legyen”: a vonatkozó névmás (i kötőszó) a középmagyar kor előnyelvében. In FORGÁCS Tamás – NÉMETH Miklós – SINKOVICS Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.* Szeged, SZTE. 39–53.; UŐ (2021), A vonatkozó névmás innovatív formájának terjedése a középmagyarban. In DÖMÖTÖR

igeneves vs. igés tagmondat ¹⁷	estve' <i>midőn</i> még a' gyertya a' Fatens házában <i>égett</i>	estve még a Gyertya <i>égvén</i>
igeneves vs. igés tagmondat + a tagadás szórendi mintázatai ¹⁸	Kapitány Uramhoz <i>igazit- ván</i> , a' Fatens <i>oda ne'm ment</i>	Kapitány Uramhoz <i>igazitották, de az fatens nem ment oda,</i>
a tagadás szórendi mintázatai	<i>nem fogja bántani ötet,</i>	<i>nem fogja ötet bántani,</i>
igeidők: -á/-é jeles vs. -t(i) jeles múlt ¹⁹	ki nem <i>akará</i> jelenteni	ki nem <i>akarta</i> jelenteni
módhasználat, a kötőmód vál- tozatai ²⁰	hogya <i>adgya</i> bé kezit, és le- gyen ollyanna'	hogya <i>adná</i> be kezét, és légyen ollyan,

További rendszeres, tehát tudatosnak tűnő módosítás, illetőleg különbség az, hogy az 1. iratban található egymást követő szinonim kifejezések közül a 4. irat csak az egyiket őrzi meg (talán a redundancia kerülése érdekében), ráadásul a többes számú említések a 4.-ben egyes számúként szerepelnek – ez utóbbi döntés motivációja nem nyilvánvaló, hiszen egyik változat sem kifogásolható:

5. táblázat. Módosítások az 1. és 4. irat részleteiben

1. irat	4. irat
igen <i>figyelmeztek, vigyáztak</i>	igen <i>figyelmeztek</i>
Teheneinek <i>romlásának és el veszésének oka</i>	Teheneinek <i>el romlásának oka</i>
e' szerint <i>Pőrlött és dorgálta</i>	é szerént <i>dorgálta</i> Musa Ersebetet
<i>gonosz és boszorkányos</i> tselekedeteket	<i>Boszorkányos</i> Cselekedeteket
1. irat	4. irat
fejős marháit	fejős Marhat
órákban	órában
dolgokrúl	Dologrul
el hivták	el hitta

A 2–3., illetőleg 5. irat kapcsán az eddig felsoroltakhoz hasonló változtatások figyelhetők meg, jóllehet a tendenciák – főként a rövidítés, tömörítés – talán még feltűnőbbek. A különbségek egy része azzal magyarázható, hogy az 5. irat tartalmazza azokat a kérdéseket és válaszokat is, amelyről korábbi

Adrienne (szerk.) – GUGÁN Katalin – VARGA Mónika (társszerk.), *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 63–85.

¹⁷ VARGA Mónika (2019a):83–113; Uő (2021), Sajátos jelentéstartalom és mellérendelés: innováció és változási tendenciák. In DÖMÖTÖR 2021:154–175.

¹⁸ GUGÁN Katalin (2021), A Jespersen-ciklus előszobájában: a mondattagadás változatai a középmagyarban. In DÖMÖTÖR 2021:129–153.

¹⁹ MOHAY Zsuzsanna (2020), *Múlt idők a középmagyar kori levelekben*. Budapest, Szépirodalmi Figyelő Alapítvány (Gondolat-Jel 4.); Uő (2021), Az -á/-é jeles múlt idő szerepe a tapasztalat és a személyesség kifejezésében boszorkányperekben In DÖMÖTÖR 2021:86–109.

²⁰ BÁCSI Enikő (2021), Hogyan mondták kötőmódban? – Előtanulmány a középmagyar mellékmondati módhasználatról. In DÖMÖTÖR 2021:110–128.

külön irat nem maradt fenn. Közös viszont az előző kihallgatásokkal, hogy a 2–3.-ban is található áthúzott beszámoló, ez azonban magyarul van lejegyezve, és teljesen olvasható. Valószínű, hogy nem a tartalom miatt húzták át (feltehetően inkább a hitelesítés maradhatott el), ugyanis a tanú szinte egy kérdésre sem tud érdemben válaszolni – *Mivel a' Fatens inkább mezőn szokot lakni*, azaz nem jutnak el hozzá a falubeli események –, jöllehet a vádlott ártatlansága mellett kiáll: *A Fatens Muza Erzébetet jó jámbor személynek enek előtte ismérte*. Az 5. iratból mindenesetre ez a beszámoló az áthúzásnak megfelelően kimarad.

A szoros összevető olvasás alapján 5. iratra leginkább a nagyfokú, talán a 4. iratnál is jelentősebb tömörítés jellemző. A kihagyások egy része könnyen magyarázható azzal, hogy több tanútól is ugyanaz szerepel a 2. és a 3. iratban is (tehát az utóbbi inkább a redundanciát részesíti előnyben), ugyanakkor ennél több „rétege” van a tömörítésnek. A 2–3.-ban a tagadott válaszok is részletesen kifejtve szerepelnek, például: *Ad I' Deutri Punct' sem hallomásaval aŋyival is inkább nyilván való tudományával a' Fatens bizonyítást nem tehet, mivel sem nem hallotta, se nem tapasztalta ezen kívül* (2. irat).

Ha egyik kérdésre sem tud semmit a tanú, az is pontonként szerepelhet: *Ad Deutri Punct' Imū Semit sem tud. Ad deutri 2dū Semit sem tud., Ad deutri 3iū Semit sem tud. Ad 4tū Semit sem tud, mivel a' Fatens Orbán Jánosné halála előtt ott sem volt.* (3. irat). Az ilyen és ehhez hasonló válaszokra az 5. iratban jellemzően mindössze a *nihil* utalás szerepel (a kérdőpont száma mellett).

A 2. és a 3. iratban teret kapnak a tanú személyesebb gondolatai is: *A' Fatens sem látta, sem tudgya, sem hallotta, hogy Nagy Jutka Vékei György Ur'[am] hitvесе nem őt hétig, hanem keveseb ideig is oda járt legyjen, adván hozzája illyjen okot mondván: Mi ördögöt csinált volna oda annyi ideig* (2. irat). Nem pusztán tagadott válaszokat olvashatunk tehát, hanem a tanú hozzáállása is megjelenik a kérdésekkel kapcsolatban: *A' Fatens hasonló képen semit sem tud felelni, mivel ezen punctumnak veleit és ereit nem is érti, miért leg először Bozernéra az után Kocza Katára gyanakodot volna* (2. irat); *A' tanú csudálkozással most hallya ezen Punctumnak ereit ennek előtte sem hallotta, sem látta, sem tapasztalta, hanem most egyedül* (2. irat).

Úgy tűnik a válaszokból, hogy a tanúk egy része nehezményezte az egyik kérdést, jelesül azt, tudják-e, hogy Nagy Jutka éjszakánként hetekig is más-hol tartózkodott, mint ahol lefeküdt. Többen hangsúlyozzák, hogy helyzetüknél fogva nem válaszolhatnak erre a kérdésre: *A' Fatens Nagy Jutkának férje nem lévén vele nem hálván semit sem tud járté oda étszakán vagy sem* (2. irat); *Mivel a' Fatens Nagy Jutka oldala mellett nem szokot hálni, azért bizonyítást tehet erül az ő törvinyes Ura.* (2. irat). Az eljárás azon szaka-

szában ezeket a hatóság jóváhagyta az idézett válaszokat ebben a formában, az 5.-ben viszont csak annyi szerepel, amennyi releváns, akár latinul egy egyszerű *nihil*, azaz *semmi* formájában.

Az 1. és 4. iratokhoz hasonlóan ezúttal is előfordul, hogy a 3. iratban részletesen kifejtett beszámoló, az 5. iratban latinul rögzített utalásként szerepel, jelezve, hogy a tanú egy korábbi vallomáshoz csatlakozik (jóllehet olyan idézetet is említ a tanú az egyik kárvallottól, amelyet eddig más nem, és amelyben épp bizonytalanságának ad hangot, hogy kire, mire gyanakodjon betegségét illetően). Emellett különféle kisebb epizódok sem kerülnek bele az 5. számú iratba. További szempont, hogy a beszámolókat felvezető vagy a történeteket értékelő – szintén a személyes érintettséget vagy a mondandóhoz való viszonyulást, például nyomatékosítást, meggyőződést jelző – részek is kimaradnak 5. irat párhuzamba állítható szövegrészeiből, csak az információt őrizve meg. A teljesség igénye nélkül idézve:

6. táblázat. Személyes reflexiók megléte és hiánya a 2–3., valamint az 5. iratban

2. vagy 3. irat	5. irat
A Fatens Muza Erzébetnek <i>embersigirűl vallást téssen, hogý mindenkoron jámbor életű Asszonýnak tartatot,</i>	Ad 12mu' Mind addig Jámbor aszszonynak tartatot Musa Ersébeth
Nem külömb' a' Fatens nem meszsze lakván Kovács Györgý házához jó lélekkel vallya s tudgýa	Nem mesze lakván az fatens Kovács Györgyhöz tudgya
<i>Illyen Világos Tanú bizonysgot téssen:</i> Midőn Kovács Györgý Leányá Jutka beteg volt	ad omnia Deutri puncta: Midőn Kovács Györgý Leányá Judith beteg volt,
<i>A Tanú a' menyire emlékezik meg törtint időrűl, hogý bizonyos időb' [ben] Orbán Janos Felesige Kovács Erzébeth iffiu Zényi János hazánál mézes meleg pálinkat ittak,</i>	Ad 7um' Bizonyos Időben Orbán Jánosné Iffiu Zényi Jánosnál mézes meleg Palyinkát ittak,
<i>Orbán János Felesiginek Néhai Kovács Erzébetnek betegsigirűl illyen Világos dolgot magýarázhat és bizonysgot teszen</i>	-
<i>Kovács Györgý Jutka Leányák[nak] betegsigirűl illyen Világos dolgot tud, hogý bizonyos estve a' Fatens Kovács Györgý házánál fonní volt</i>	Insuper: Bizonyos estve az fatens Kovács Györgý házánál fonnán
<i>Íol lehet anak előtteis beteg volt azon Leány, és betegsiginek valóságos okát a' Tanú nem tudgýa, de vélekedik és Leg jobban Legh erősebben azon Leányzóóó betegsigit tulajdoniuttýa, hogý az édes Anyá Kovács Györgý Felesige meg verte Legyen a' Német pinzinek el vesztése véget azon Leányzóóó, mely meg verés után csak hamar mint egy hét múlva le betegedet a' Leányzóóó</i>	jóllehet annak előtteis beteg volt azon Leányka, járván oda az fatens, hallotta sokszor az beteg Leanykátul,

Ugyancsak megfigyelhető a szóválasztásbeli és grammatikai variánsok közötti válogatás egyazon tanúvallomások változataiban – ezúttal nem-egyszer több egymáshoz közeli egységre kiterjedően, csak néhány példát idézve:

7. táblázat. Szókincsbeli és grammatikai változatok szabad váltakozása a 2–3. és 5. irat párhuzamos szöveghelyein

A korszak variánsai	2–3. irat	5. irat
szóhasználat	<i>nyavaľyjája</i>	<i>Betegsége,</i>
szóhasználat	<i>gyanóskodot,</i>	<i>gyanakodott</i>
szóhasználat	<i>leg ottan nagy fájdalmát érzette utána</i>	<i>s. igen nagyon fájdalmat szenvedett</i>
szóhasználat	Muza Erzébetet <i>hitves Társúl</i> elvette	Korsos Istvány Musa Ersebet-het <i>feleségül</i> el vette
aktív vs. passzív igealak	idein <i>oda hiták a' Fatenst</i> könyvből imadkozni	<i>oda hivattott az fatens</i> Könyvből imádkozni
szóhasználat + igés vs. igeneves tagmondat	már azon <i>Leányzó</i> mint egy heti <i>beteg volt</i>	már Judith <i>Leányka</i> egy héti <i>betegeskedvén</i>
szóhasználat + igés vs. igeneves tagmondat	egy dölgöt tyukot házb' <i>hozot, le ülvén az ablak mellé halgatózván</i> csak hamar igy <i>szóllo:</i>	egy döglött Tyukot <i>be hozván le ült</i> az ablak mellé, s. <i>eczer azt mondgya:</i>

Szintén rendszeres – feltehetően valamiféle egyéni preferenciát követő módosítások között – a szinonim kifejezések egy részének kihagyása, illetőleg a többes számú elemek egyes számúként említése (akár további szóhasználatbeli változtatásokkal együtt):

8. táblázat. Módosítások a 2–3. és 5. irat részletei alapján

2–3. irat	5. irat
<i>gonosz ördögös és boszorkányos cselekedetit</i> Muza Erzébetnek <i>nem látta, s nem tapasztalta</i>	<i>leg kisebb Boszorkányságot el követtni nem látta,</i>
ki vallotta, hogy Korsósne kinszeritené ötet boszorkányságra <i>tömvén és nyomván</i> egy rongyos Csirkét szájáb' <i>[ban],</i>	ki vallotta, hogy hogy Korsósne kinszeritené ötten Boszorkányságra <i>nyomván</i> egy rongyos Csirkét az Szájában,
Añak előtte sem hallotta, <i>egyedül csak</i> azon időtül fogvást	nemis hallotta, <i>csak</i> miolta
ezen híreket Muza Erzébetre <i>a' Városb' [ban]</i> elhintette <i>s szélesztette</i>	ezen rosz hir széllyesztetett
Muza Erzébetnek <i>gonosz ördögös boszorkányos</i> cselekedetit	Musa Ersébethnek <i>ördögös, vagy Boszorkányoss</i> cselekedetét
tyukoknak Zendülésit halván ki <i>mentek</i>	halván az Tyukok zendülésit ki <i>ment</i>

Az 5. irat lejegyzője is figyelembe veszi a lehetséges későbbi olvasót, ugyanis bizonyos információk esetében nem támaszkodik a kontextusra, hanem időnként explicitebb azonosítást alkalmaz, mint a feltehető szöveg-előzményei: *gyermeksigitül fogvást itten lakik az Városb'[ban]*” (2. irat) – *Gyermekségétül fogva itt Halasson lakik* (5. irat), *Ellene semit sem tud* (2. irat) – *Muzsa Ersébeth ellen az fatens nem tud* (5. irat). A rövidítés és tömörítés tehát mint fő tendencia nem érvényesül olyan mértékben, hogy az hatással legyen az érthetőségre.

Összegzés és kitekintés

A vizsgált szövegek összevetése adalékol szolgált a boszorkányperes jogi és kulturális kontextusának kutatásához, megerősítve, hogy az ügyek kimenetele nem (mindig) volt megjósolható, a per a vádlott felmentésével is zárulhatott. A 4–5. számú a szövegek magukban is tükrözik az eljárás során beálló változást, az 1–3. iratok ugyanakkor ennek részleteit, fokozatait is érzékelhetővé teszik (például azáltal, hogy több kérdéssor jelenik meg az első irat különböző vádjai kapcsán – illetőleg olyan többlettartalmak is, amelyekre nem kérdezt rá a hatóság, vagy később lehetett jelentősége).

A szövegalkotási mintázatok tekintve a 4. és 5. irat olyan módosításokat tartalmaz, amelyek azt feltételezik, hogy közvetlenül a lejegyző előtt lehettek a korábbi iratok, azok alapján dolgozhatott; ahol pedig nagyon releváns, ott igen pontosan követi az azokban leírtakat. Az egyes szövegváltozatok ugyanakkor rámutatnak a bizonyítékgyűjtés adott szakaszára, amelyben írónak: az 1. (valamint a 2–3.) irat alapvetően redundáns, egyező történetmondásokat vagy azok részleteit is megőrzi, ha pedig nincs érdemi válasz, az is részletesen kifejtve és megindokolva szerepel (akár kérdésenként is). A külön bekötött 4–5. irat szűrtebb, tömörített változat az előzőekhez képest – ahogy egyre több a bizonyíték az ügyről, úgy hajlamosabb lehetett a lényegi információkra koncentrálni a lejegyző. A 3. kéz, aki a 4–5. iratot jegyezte, feltehetően egyéni „normája” alapján is módosított a szövegformáláson: a szabadon váltakozó szóhasználati, grammatikai variánsok közül feltehetőleg az általa (is?) preferáltat választotta.

Hozzá kell tenni, hogy a másolás, illetőleg a szöveg felhasználása tágabban értelmeződik a tanúvallomások esetében, mint a korszak más forrásaiban; természetesen jóval kevésbé kötött szövegeket érint, mint például a bibliafordítások, így a tartalmat lényegében nem befolyásoló módosítások is megengedettebbek, a különböző szóhasználati és grammatikai variánsok közötti szabadabb válogatást is beleértve. Ezeket a tendenciákat figyelembe véve ugyanakkor még nyitottabbá, problematikusabbá válik annak kérdése, mennyiben tükröződik az eredeti elhangzott szöveg a jegyzőkönyvekben,

és hány – kevésbé nyilvánvaló – jelenséget érintve távolodhat el a rögzítés, másolás, átdolgozás során. Továbbra is érdemes tehát a tanúk és a lejegyzők közös produktumaként tekinteni a tanúvallomásokra.

A kutatás következő lépése a jegyzőkönyvek területi, társadalmi, időbeli beágyazottságának részletes elemzése, bevonva a lejegyzői kezektől esetleg elérhető további iratokat, valamint a területről származó más tanúkihallgatási szövegeket is. Ez azonban egy újabb esettanulmány témája lesz.

Kézíratos szöveg(re)produkció Itáliában
a kora újkor kezdetén

Bevezetés

A könyvnyomtatás elterjedése előtt Európában az írott szövegek példányait a legtöbb esetben másolással sokszorozták meg, amelynek folyamán a másoló igyekezett a kiinduló verzió tartalmi és formai jellemzőit minél pontosabban visszaadni. A szöveg tartalmát megőrző reprodukciónak számítottak azok az átalakítási műveletek is, amelyek kódváltáson alapultak, vagyis amelyek folyamán az írásokat átbetűzték egy másik írásrendszer elemeinek megfelelően, például egy görög betűvel írt szöveget átírtak a latin ábécé betűivel, vagy átültették egy másik nyelvre.¹ Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a fordítói munka reprodukciós jellegének megítélése korántsem (volt) egységes, hiszen különösen az irodalmi szövegek esetében – a fordítói szabadság érvényesülésének és a fordítói kreativitás mértékének függvényében – a fordítást sokan nem csupán „reprodukciós”, hanem egyszerűen „reprodukciós és produkciós” tevékenységnek értékelik.²

Az említett átalakító eljárásoknak a körét bővítette a rejtjelezett formájú üzenetküldés, amely már az ókorban bevett technika volt – lásd például a Julius Caesarról elnevezett eltolásos „Caesar-kódot”³ –, és amely a XIV. század közepétől kezdődően Itáliában egyes hatalmi központok diplomáciai gyakorlatában újra előtérbe került, a későbbiekben pedig Európa más területein is ismertté vált. A szövegek kódolásához az úgynevezett monoalfabetikus (egyábécés) homofonikus behelyettesítéses módszert alkalmazták. A sifírozás során a kódoló a szöveg felszíni formájának olyan mértékű átalakítására törekedett, hogy az eredmény nyelvi szempontból (a kódkulcs hiányában) feldolgozhatatlanná váljon – ugyanakkor lényeges elvárás volt az eredeti írás tartalmának megőrzése.

¹ Az interlingvális fordításhoz hasonlóan tekinthetők az intralingvális kódváltások is, azzal a megjegyzéssel, hogy a különböző regiszterek – például speciálisabb (jogi, orvosi) szaknyelvek, egyes szociolingvisztikai, diatopikus stb. változatok – és a köznyelv közötti kódcsere elsősorban a szókészlet és a szemantika területeit érinti.

² KÁROLY Krisztina (2007), *Szövegtan és fordítás*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 45–47.

³ Simon SINGH (2001), *KÓDKÖNYV. A rejtjelzés és rejtjelfejtés története*, Budapest, Park Kiadó. 19–20.

A fordításban, a sifírozásban és az átbetűzésben közös, hogy kódváltáson alapuló, szöveg reprodukciós eljárások. Míg azonban a fordított és a translitterálással átírt szövegek konvencionális kódok között és egyszer kivitelezett csere eredményeként jöttek létre, a rejtjeles üzenetküldés során a szöveg újrainírása szükségszerűen két lépésben valósult meg. Az első átalakítás révén megszülető kódolt változat – a kommunikációs folyamat szempontjából – tulajdonképpen egy alkalmi, ideiglenes verzió volt, amely a beavatottak számára is csak egy újabb átalakítást követően változott ismét olvashatóvá, azaz feldolgozhatóvá. Eltérést mutatott a kódok jellege és a kódváltás iránya is, mivel az eljárás egy konvencionális és egy nem konvencionális kód között, oda és vissza irányú csere elvégzését várta el. A dekódolás esetében, az első átalakítással összevetve, szükségszerűen más volt a kiinduló szövegváltozat és más jellegű munkafolyamatok elvégzése vált indokolttá. Az előzőekből is következik, hogy a sifírozás során elvégzett kódváltások szinte kivétel nélkül változást jelentettek a szövegek egy vagy több tulajdonságában, még azokban az esetekben is, amikor az írásnak csak egy része került kódolásra.

A következőkben korabeli dokumentumokból idézett példák alapján szeretném szemléltetni, a teljesség igénye nélkül, hogy a sifírozással kapcsolatos átalakítások első lépése, azaz a kódolás során a szövegek milyen főbb tulajdonságai és hogyan módosulhattak. A bemutatásra kerülő változások legnagyobb része a kódrendszerek főbb jellemzőiből fakadt, ennek megfelelően a tanulmány első fejezetében a rendszerekről is szólok. Az elemzésben ismertetett szöveganyag XV–XVI. században keletkezett, a diplomáciai kommunikációhoz kapcsolódó, olasz nyelvű, olaszországi levéltárakban őrzött, eredeti dokumentum; közülük néhány magyar vonatkozással is rendelkezik.

A kódrendszerek (a sifírozás általános és aktuális keretei)

A monoalfabetikus kódrendszerek a konvencionális alfabetikus írásrendszert meghatározó fonéma – graféma megfelelésre támaszkodtak, vagyis kiinduló pontjuk az ábécé volt.⁴ A grafémát (betűt) grafémával (kódjellel) helyettesítő eljárás korai szakaszában megfigyelhető rendszerek egyszerűbb átalakítást tettek lehetővé, ugyanis csak az ábécé betűit kiváltó kódjellekből álltak. Ennek megfelelően a kódolás csak abban a tekintetben tért

⁴ Itt érdemes megjegyezni, hogy néhány szó esetében – a latin rövidítési formák folytatásaként – a korabeli itáliai népnyelvű írásmódban is használatos volt a logografikus írásrendszerek jelölési módja, mint például a kapcsolatos mellérendelő *e* 'és' kötőszót jelölő & és 7 jelek, a *cum/con* prepozíciót helyettesítő jelek. Ezek a grafémák általában az ábécé utolsó elemeiként szerepeltek; használatuk ugyanakkor nem korlátozódott csupán a kéziratos hagyományra, számos gyakoribb forma a XVI. századi nyomtatványokban is megfigyelhető.

el a fonetikus írásrendszerek (például a görög és a latin) közötti váltástól,⁵ hogy itt a célkód egyéni, nem konvencionális kód volt. Biztonsági okok miatt azonban már körülbelül a XIV. század utolsó harmadától kezdődően felmerült a rendszerek bővítésének igénye, ami egyben azt is jelentette, hogy a sifírozás a translitterálási technikával szemben önálló eljárássá vált. Kezdetben a betűket helyettesítő szimbólumok körét úgynevezett nullításokkal (más néven vakbetűkkel, a kód feltörését nehezítő jelekkel) egészítették ki, ahogyan ez már egy 1379-ben összeállított kódkönyv⁶ több kulcsában is megfigyelhető. A könyvbe írt huszonkilenc kódszám közül kilenc tartalmaz öt vagy hat nullitást, egy másik kulcsban számuk eléri a kilencet. Megnevezésük a könyv első felében olvasható kláviszokban még a használatuk módjára utal, például *Infrascripte ziffere posite cum aliis nichil habent importare* – „az alábbi rejtjelek mások mellé téve nem jelentenek semmit”;⁷ később már csak használati értéküket jelöli ki: *Nichil importantes* – „semmit nem jelentő [jelek]”.⁸

A rendszerek kiegészítését más formában is megkísérelték. A Lavindekódkönyvbe írt rejtjelkulcsok közül kettőben⁹ megfigyelhető egy újabb, másfajta biztonsági elemként funkcionáló jeltípus, amely a továbbiakban a rendszerek túlnyomó részében állandó összetevővé vált. Az újdonság abban állt, hogy a gyakran előforduló szavak, több szóból álló kifejezések, tulajdonnevek helyettesítésére külön szimbólumot jelöltek ki, így ezeket a szavakat (szócsoportokat) már kétféle módon, nem csupán betűnként lehetett kódolni.¹⁰ Ránk maradt néhány olyan kulcs is, amelyben egy-egy gyakori, rövidebb mondat helyettesítésére is megjelöltek egy grafémát. Egy, a Firenzei levéltárban őrzött kulcsban¹¹ a következő három mondatot is kiválthatta egy-egy kódjel: *Tenete questo per certissimo* – „Biztosak lehetek benne”; *Non l'ho di buon luogo* – „Nem megbízható helyről jutottam hozzá”; *Le cose passan bene* – „Jól mennek a dolgok”. A nagyobb egységeket helyet-

⁵ Giorgio Raimondo CARDONA (2009), *Antropologia della scrittura*, Torino, UTET. 9.

⁶ A kódkönyvek egyik korai példányáról, a páрмаi Gabriele de Lavinde által 1379-ben összeállított és a Vatikáni Levéltárban őrzött (Vat. Arch. Collect. 393 f. 166–181) gyűjteményéről van szó, amely VII. Kelemen (ellen)pápa római kancelláriájában használt kulcsokat tartalmaz. A kódkönyvet Aloys Meister 1906-ban publikálta (Aloys MEISTER (1906), *Die Geheimschrift im Dienste der Päpstlichen kurie von ihren Anfängen bis zum ende des XVI. Jahrhunderts*. Paderborn, Schöningh. 171–176); a jelen tanulmány a nyomtatott verzióra támaszkodik.

⁷ A kódkönyv első kulcsában szereplő forma; ennek különböző változatai olvashatók még a publikált változatban 2., 5., 8., 12. számmal jelölt kulcsokban; MEISTER 1906:171–173.

⁸ A 14., 22., 23., 25–27. kulcsokban; MEISTER 1906:173–175.

⁹ A 13. és a 16. kulcsokban; ezekben a kulcsokban nem szerepel nullitás szerepű szimbólum.

¹⁰ A korábban is használt logogrammok (lásd a 3. jegyzetben írtakat) általában továbbra is az ábécé betűihez hasonló megítéléssel szerepeltek (például a helyettesítésükre a betűkhöz hasonlóan homofónokat is kijelölhettek), ugyanakkor esetükben az önálló szavak betűnkénti kódolásának opciója is érvényben volt.

¹¹ Archivio di Stato di Firenze, Cifrari (serie seconda), Chiavi delle cifre, X.

tesítő szimbólumoknak az alkalmazásával a kódolt szöveg biztonsági szintje jelentősen megnőtt, miközben – az átalakításra fordított idő és energia tekintetében – gazdaságosabbá vált a kódolási tevékenység is.

A kód feltörésének megakadályozása céljából rövidesen egy harmadik eszközt is bevezettek: az ábécé egyes betűinek helyettesítésére már több szimbólumot (homofónt) is kijelöltek. Mai tudásunk szerint a legkorábbi datált kódkulcsban, amelyben már vannak betű-homofónok is, az 1401-es keletkezési év szerepel,¹² és a Mantovai Állami Levéltárban őrzött kód-könyvek egyikébe írták be.¹³

A homofónok használatának opciója (máshogy fogalmazva: az a lehetőség, hogy egy adott funkció több kódjellel is kiváltható) nem csak az ábécé elemeire terjedt ki: tulajdonképpen már a nullítások bevezetésekor a rendszerek részévé vált, és a későbbiekben a többi funkciók esetében is – jöllehet kisebb gyakoriságot mutatva – felbukkant a kulcsokban.

A XV. század első felében egyes területeken ismét egy újabb, a kód biztonságának növelésére alkalmas szimbólumfajttával gazdagodtak egyes struktúrák, amely két vagy több betűből álló, de önálló jelentéssel nem rendelkező sorozatok – egy geminált mássalhangzó (*bb*), egy vagy több mássalhangzóból és egy magánhangzóból (*ba*, *pra*) épülő betűcsoport – helyettesítését célozta. Az új rejtjeltypus¹⁴ felbukkanásának pontos idejét nem ismerjük, de például egy 1441-ben keletkezett, a modenai levéltárban őrzött kulcsban¹⁵ már tizenkét dupla mássalhangzót kiváltó kódjel figyelhető meg. A heterogén elemű betűcsoportok száma igen nagy skálán mozgott: kezdetben a kulcsokban jobbra a két elemből álló, az öt olasz magánhangzó egyikével végződő csoportokat helyettesítették egy-egy grafémával, de előfordult, hogy nem adtak meg minden variációs lehetőséget; a kombinációk alkotó elemek számát a későbbiekben esetenként négyre is kibővítették. Számos XVI. századi keletkezésű kódkulcsban a szótag-szimbólumokat külön csoportba rendezték, amit gyakran a *Babuino* kifejezéssel jelöltek.¹⁶

¹² David KAHN (1996), *The Codebreakers – The Story of Secret Writing* (Revised edition), London, Weidenfeld and Nicholson. 107.

¹³ Archivio di Stato di Mantova (ASMn), Archivio Gonzaga, b. 425. A könyv külső borítóján a *Quinternatus zifrares Magnifico domino exemplatus per me Martinum de [...]de anno 1406* felirat olvasható. A kulcs a könyvben a 6. lap rektóján olvasható 3. kulcs, fejlécében ez áll: *Cum Simeone de Crema [...] 1401* 'Simeone de Cremával [...] 1401'.

¹⁴ Az egyszerűség kedvéért a két vagy több betűből álló, de önálló jelentéssel nem rendelkező szekvenciák megnevezésére (jöllehet az olasz nyelvben ezeknek a csoportoknak csupán egy része fordul elő szótagként) a továbbiakban egységesen a szótag-szimbólum kifejezést használom.

¹⁵ Archivio di Stato di Modena (ASMo) Cifrari, b.2 ; a kulcs fejlécében olvasható: *1441 die XI augusti. In Fossadalbaro.*

¹⁶ A *Babuino* (olaszul: *Il Babuino*) a késő középkori itáliai iskolákban, az alapfokú írás és olvasás tanításához, a zsolttároskönyv mellett használt népszerű olvasókönyv volt, amely az ábécé mellett a szótagolás gyakorlását segítette. A legkorábbi fennmaradt példányt 1521-ben

A szótag-szimbólumok mennyiségi gyarapodása nyomon követhető például annak a két kulcsnak a tanulmányozásával, amelyeket itáliai hatalmi központok Magyarországon tartózkodó megbízottjai használtak leveleik, beszámolóik rejtjelezésére. Az egyik a milánói herceg követe, Maffeo di Treviglio által az 1490-es években használt kulcs,¹⁷ amelyben összesen hatvan darab két elemből álló szótag-szimbólum figyelhető meg: közülük tizenkettő homogén elemek kombinációja (dupla mássalhangzó), a többi negyvennyolc egység mássalhangó-magánhangzó párosítás (de hiányoznak például a *h*, *l*, *p* betűkkel alkotott szekvenciák). A másik kulcsot Giuliano Caprili ferrarai ügynök használta az 1519-ben Egerből és Budáról Ferrarába küldött sifírozott leveleihez.¹⁸ Ebben összesen száznegyvennégy szótag-szimbólum szerepel, közülük tizennégy helyettesíthet geminált mássalhangzókat. A további százharminc, minden esetben magánhangzóval végződő, heterogén kombinációk közül a kételeműek száma nyolcvanöt, a fennmaradók három vagy négy betűből állnak (pl. *cra*, *stro*).¹⁹ A lehetséges szekvenciák száma természetesen itt is jóval nagyobb lett volna, azonban már a kulcsban felsorolt variációk létjogosultsága is kérdésesnek tűnik a gyakoriságuk tükrében.

Kézenfekvőnek tűnik, hogy az előzőekben röviden bemutatott bővítési eljárások hatást gyakoroltak a rendszerek főbb tulajdonságaira. A tanulmány témája szempontjából a struktúrák gazdaságosságát érintő fordulat számít relevánsnak, ugyanis a szimbólumok számának gyarapodása a rendszerekben különböző mértékű redundancia kialakulásához vezetett, és ennek következményei a sifírozás folyamataiban és a létrejövő szövegváltozatokban egyaránt megfigyelhetők.

Perugiában nyomtatták, címe: *Libro utilissimo da imparare presto a leggere & profferire tutte le syllabe, chiamato el Babuino*, a könyv egy példányát a Bolognai Egyetem könyvtár őrzi, lásd Benedict BUONO (2008), *I rudimenti per imparare l'italiano nel Cinquecento: il Salterio, il Babuino e l'Interrogatorio della Dottrina Cristiana*, VERBA, 35. 425–437. A korabeli olvasókönyvekről részletesebben lásd Piero LUCCHI (1978), *La Santacroce, il Salterio e il Babuino: libri per imparare a leggere nel primo secolo della stampa*, *Quaderni storici*, 38 (maggio-agosto), 593–630. A *Babuino* név eredetéről lásd Antonio FABRIS (1990), *Il Babuino over alfabetto in lettera araba*, *Lingua nostra*, 51 (2–3), 40–41.

¹⁷ Archivio di Stato di Milano (ASMi), Sforzesco-Visconteo, Potenze Sovrane, b.1597.

¹⁸ A Modenai levéltár nyolc olyan rejtjelezett levelet őrzi (és közülük hétnek a XIX. században dekódolt változatát), amelyeket Giuliano Caprili 1519-ben Magyarországról Ferrarába küldött. A levelekről a Vestigia kutatócsoport által készített digitális felvételek megtekinthetők a kutatócsoport adatbázisában (www.vestigia.hu).

¹⁹ ASMo, Cifrari, Cifre con Ambasciatori e Agenti Estensi all'estero, sec. XVI, b.5, fasc. 1. A kódkulcsban leírt rendszert összesen 252 szimbólum alkotja. A kulcs részletesebb leírását lásd W. SOMOGYI Judit (2022), *Giuliano Caprili magyarországi levelei*. In H. SZILASI Ágota (szerk.), *Örökségünk védelme és jövője 6. - Eger és Itália = Studia Agriensia 39. - A Dobó István Vármúzeumban 2021. szeptember 23-24-én megrendezett tudományos konferencia tanulmánykötete*. Eger, Dobó István Vármúzeum (megjelenés alatt).

Az első átalakítás (kódolás)

A jelkészletek gazdagodásának következtében bővült az átalakítási opciók köre is. Fontos kiemelni azonban a választás fakultatív jellegét, ahogyan azt is, hogy a kódtörés ellen a biztonsági szint erősítésére – ami lényegében a redundancia kialakulásának kiinduló pontja volt – kizárólag a sifírozási folyamat első fázisában nyílt lehetőség. Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy ebben az első fázisban a szövegben különféle redukciós jellegű átalakításokra szintén sor kerülhetett, amelyek egy része a sifírozási eljárás általános kísérőjének számított, jelentősebb hányaduk azonban a mindenkori kódoló munkájának függvényében alakult. Az általános gyakorlathoz tartozott, függetlenül az adott rendszerektől, a szóhatárok, mondathatárok grafikai jelöletlensége: a kódolt részeket folyamatosan, szóköz nélkül, központozás és egyéb, a szöveg tagolására utaló jelek (például nagybetű) elhagyásával írták. A kódolói munkában való járatlanság különösen a hibázások, tévesztések, kihagyások, pontatlan behelyettesítések miatt eredményezhetett a szöveg különböző szintjein, ideiglenes vagy végleges szövegromlást.

Visszatérve a szimbólumok kérdéséhez, homofón szerepű jelek, vakbetűk vagy szó-szimbólumok igénybe vételére egyedül a kódolás során kerülhetett sor, ugyanakkor nem minden új elem alkalmazásakor mutatkozott módosulás az eredeti szövegben.

A homofónokkal történt helyettesítés csak a szöveg grafikai jellemzőit érintette, hiszen az azonos rendeltetésű szimbólumok egymás közötti cseréje nem változtatott az írás tartalmán vagy nyelvezetén (például az *a* betű ugyanaz maradt, akármelyik homofónjával kódolták is).

A további funkciókra kijelölt kódjelek alkalmazása többféle következménnyel járhatott. Egy vagy több (akár egymást követő) vakbetű beillesztése a szövegbe, különösen ha erre szóközi pozícióban került sor, értelemzavaróan megszakíthatta a szöveget, nehezítve ezzel a kód feltörését. Sok kulcsban olvasható kifejezetten az ilyen használatra vonatkozó javaslat is; egy mantovai kulcsban²⁰ például az alábbi használatot tanácsolja: *Nulle 8. et 9. le quali si possono ounque si uole mescolandole di modo con li altri carateri che non parano troppo frequenti ne troppo rare* – „8 és 9 nullitások, amelyeket bárhova beilleszhetünk a többi karakterrel keverve, nem túl gyakran de nem is ritkán”.

²⁰ Archivio di Stato di Mantova, Archivio Gonzaga, b. 423. A vakbetűk alkalmazására vonatkozó további szabályokat mutatok be egy korábbi tanulmányomban: W. SOMOGYI Judit (2020), Sifírozási szabályok késő középkori rejtjelkulcsok tükrében. In BOROS István (szerk.), *Fideliter servanda. II. Scriptorium konferencia, Pannonhalma, 2018. május 7–8.* Budapest, Szent István Társulat. 317–328.

A szövegbe illeszthető eltérő vakbetűk száma is emelhetette a kód biztonságát; természetesen a választás fakultatív jellege ezen a területen is fennállt. Ugyanakkor az is említésre érdemes, hogy nem minden kódkulcs tartalmazott ilyen vagy ehhez hasonló ajánlásokat, emiatt a kódolók gyakran egyéni megoldásokkal éltek. Számos rejtjelezett szöveg vizsgálata alapján megállapítható, hogy a vakbetűket többnyire az összefüggően sifírozott nagyobb egységek (például egy levélhez fűzött utóirat, vagy a levélnek a szokásos bevezető és záró formulák közötti része) elé és végére illesztették, mintegy határoló elemként, vagy sorkezdő és sorzáró pozícióba, ez utóbbi esetében akár sorvégen üresen maradt hely kitöltése céljából is.

A szótag- és szó-szimbólumok felbukkanása a rendszerekben másfajta védőpajzsot jelentett a kódfeltörési kísérletekkel szemben. A kódoló, a rendelkezésére álló jelkészlettől függően, a helyettesítéskor a szöveget már nem csak betűnként kezelhette, hanem nagyobb egységeket is egyetlen kódjel alá vonhatott, ezen kívül a több elemből álló szekvenciákat különböző egységekre tagoltan kódolhatta. Az olasz *strada* 'út' szó kódolására, például, az előzőekben említett két kódkulcsban szereplő szótag-szimbólumok eltérő opciókat kínáltak. A Maffeo di Treviglio által használt kulcs csupán kételemű szótag-jeleket sorol, így az illusztrálásra kiválasztott szó esetében, a betűnkénti helyettesítésen túlmenően három másik kiosztásra nyílik lehetőség: *s-t-ra-da*; *s-t-r-a-da*; *s-t-ra-d-a*. Giuliano Caprili kulcsában három- és négyelemű szekvenciák is helyettesíthetők önálló kódjellel, így ebben a rendszerben az előzőeken kívül további négy megoldás kínálkozik: *s-tra-da*; *s-tra-d-a*; *stra-da*; *stra-d-a*.

A szótag-szimbólumokat a leggyakrabban a szóhatárokon belül hasznosították, de több példát találtam arra is, hogy a helyettesített betűcsoport két szó határára esett, mintegy összekapcsolva azokat, ahogyan ezt az alább idézett kódolt levélrészlet dekódolt változata is illusztrálja. A kilenc soros levelet Francesco (Cicco) Simonetta (1410–1480), a Sforza család titkos kancelláriájának vezetője küldte a milánói hercegnek címezve.²¹ Az (a) alatt olvasható a kódolt szövegben szereplő szimbólumok átírt változata; a szövegben nagybetűvel jelölöm az eredeti levélben kódolva írt részt, és kötőjellel különítem el egymástól az egyes kódjeleknek megfelelő betűket vagy betűcsoportokat; a folyamatos írásmód a korabeli általános (kódolási) gyakorlatot tükrözi. Ezt követően (b) alatt idézem a szövegnek (a kódolt szöveget tartalmazó dokumentum alján olvasható) korabeli dekódolt változatát, amelyben a kurzív betűvel írt részek a dekódoló kiegészítését jelölik. A szó-

²¹ ASMi, Sforzesco-Visconteo, Potenze Sovrane, b.1598. A levél nem tartalmaz keletkezési dátumot; a lapon a kódolt rész alatt a szöveg korabeli dekódolt verziója is szerepel.

határon túlnyúló szótag-szimbólumokat mindkét verzióban keretezéssel emeltem ki:

(a) Per che U-E-H-AB-I-AM-O-S-C-R-IT-D-E-F-AC-T-D-EG-U-ID-O-R-A-G-ON-O-|
D-IC-EM-O-AN-C-OR-AP-ER-QUE-S-T-A-ET-P-L-IC-AM-O-QUE-L-O-M-ED-ES-EM-O-
M-AP-R-|IM-A-S-U-EN-ES-E-AD-C-ON-C-L-US-I-ON-E-S-AR-A-D-A-U-ED-ER-E-C-
OM-|O-EL-DUCADIMODENA-SE-P-OR-T-AR-IN-QUE-S-T-O- [...]

(b) Perche ue habiamo scritto de facto de Guido Ragono|dicemo ancora per questa et plicamo
quelo medesimo ma prima si uenese ad conclusione sara da uedere com|o el duca di Modena
se portara in questo [...]

A szövegrészlet első sorában az *eg* szekvenciának megfelelő kódjellel a *DE GUIDO* szavakat kapcsolja össze grafikailag, míg a második sorban az *ap* kombinációt kiváltó szimbólum kétszer is előfordul (az *ANCORA PER* valamint a *MA PRIMA* szekvenciákat köti össze). A példában az is megfigyelhető, hogy a kódoláshoz felhasznált rendszerben a szótag-szimbólumok két elemű, mássalhangzóval végződő betűcsoportokat váltanak ki, szemben a sűrűbb előfordulású de ellentétes sorrendű betűpárokkal; külön szimbólummal helyettesíthető az olaszban gyakori *que* szekvencia (a példában a 2. és a 4. sorban), valamint a rendszerhez szó-szimbólum is tartozik (a 4. sorban: *DUCA DI MODENA*).

A szótag-jelek igénybevétele kódoláskor nem befolyásolja az írások tartalmi és nyelvi tulajdonságait, ugyanakkor rávilágít arra a tényre, hogy a kódolók az átalakítás során alkalomszerűen és átmeneti jelleggel kitágíthatják a fonetikus írásmód atomisztikus kereteit. A szó-szimbólumok használatakor már grammatikai vonatkozású problémák is előtérbe kerülhetnek, amelyek közül kettőt említek meg.

A kulcsokban előforduló szó-szimbólumok megfelelői szinte bármelyik szófaji osztályba sorolt elemet helyettesíthettek. A toldalékolható szavak (az olaszban: ige, főnév, melléknév, névelő, névmás) paradigmájából általában csak egy forma kapott kódjelet. Ebből adódóan felmerül a kérdés – amelynek megválaszolásához további elemzések szükségesek –, hogy a kódolók hogyan jártak el azokban az esetekben, amikor a kulcsban szereplő alak (például az *alto* 'magas' melléknév, hímn., egyes sz.) helyett a kódolásra kijelölt részben a szó egy másik formája, az előző példánál maradva, *alta* (egyes sz., nőn.), *alti* (többes sz., hímn.) stb. fordult elő. A „szokásos” módon, vagyis a szónál kisebb értékű jeleket (betű- vagy szótag-szimbólumot) használták-e a kódoláshoz, vagy egyszerűbb megoldást választottak, vagyis a kulcsban megadott helyettesítőt alkalmazták – noha az grammatikailag nem illett bele a kontextusba –, és az egyeztetés feladatát a dekódolóra hagyták. A témakör nem csupán szintaktikai téren izgalmas, hanem morfo-

lógiai kérdéseket is felvet, különösen a todalékoláskor rendhagyóságot mutató lexémák esetében, mint például a 'férfi' főnév egyes számú alakjának (*uom-o*) tömorfémája, amely a többes számban kibővül (*uomin-i*).

A szó-szimbólumok használatával kapcsolatban egy másik kódolói eljárás is említést érdemel. A kódrendszereket leíró kulcsokban a főnévi szerkezetknél a helyettesítendő egységek különböző formában, hol névelővel, hol anélkül szerepelnek; az ingadozás akár ugyanabban a kulcsban is tetten érhető. Nem meglepő, hogy ez a következtelen használat megfigyelhető a kódolt szövegekben is. A jelenséget Aragóniai Beatrix két leveléből idézett példákkal illusztrálom. Beatrix királynő 1507-ben több, rejtjeles részeket is tartalmazó levelet küldött Nápolyból Ferrarába, I. Estei Hippolitnak címezve. A január 20-án és 31-én kelt levelekben²² olyan szó-szimbólumok is előfordulnak, gyakran nyílt szövegbe is illesztve, amelyek egyes uralkodókat és az egyházfőt a foglalkozásuk szerint megnevező szerkezeteket helyettesítenek (amelyek előtt az olasz nyelvben csak megszólítás esetén marad el a névelő). Mivel a sifírozáshoz használt kódkulcs sajnos nem maradt ránk, nem tudhatjuk, hogy a kulcsban az említett szerkezetek névelős formában szerepeltek-e (például *IL PAPA*). A január 20-án kelt levélben a kódoló kétszer illesztette a szövegbe a szentatya nevét pótló kódjelet: a lap rectóján a 14. sorban (a); a verzón az 1. sorban (b). A szövegben (r 15. sor) az aragóniai király neve (*Re D'Aragona*) is előfordul egyszer (c).

- (a) *al presente se agita appresso PAPA et per quello [...]*
- (b) *Val de Cristo a PAPA [...]*
- (c) *quanto de bono animo REDARAGONA haue pigliato [...]*

A másik (január 31-i keltezésű) levélben a királyra utaló szimbólum háromszor szerepel: a 6. sorban (d), a 8. sorban (e) és a 12. sorban (f); ebben a levélben a pápát megnevező szó-szimbólum csupán egyszer, a 8. sorban (e) került beillesztésre.

- (d) *mandato per lo REDARAGONA se moue in la [...]*
- (e) *et al PAPA REDARAGONA mandera unaltro homo con [...]*
- (f) *et ordine che REDARAGONA haue mandato [...]*

²² ASMo, Carteggio Principi Esteri, 1623, b.2. A levéltár két 1507. 01. 31-i dátummal megjelölt Beatrix-levelet is őriz, amelyek a Vestigia adatbázisban a 2194 és 2195 azonosítóval kerültek feldolgozásra. A névelő használatára vonatkozóan a 2194-es azonosítóhoz tartozó írás releváns: a másik feltehetően ennek másolt példánya, amely csak részlegesen közli az előbbi tartalmát.

Az idézett részekben egyértelműen nyomon követhető az említett ingadozó névelőhasználat. A kétféle megoldás közül az egyik mindenképpen hibás. Amennyiben a szó-szimbólum a kulcsban névelős szerkezet helyettesítését adta meg, a (d) és (e) alatti verziókban (utóbbinál a szentatyát megnevező jelre vonatkozóan) a kelletténél több a névelő. Abban az esetben, ha a szerkezethez nem tartozik névelő a kulcsban, a többi verzió a grammatikailag hibás megoldás.

Összegzés

Tanulmányom középpontjában a késő középkori és kora újkori szöveg-hagyományozás egyik izgalmas, de több tekintetben még csak kis mértékben feldolgozott témája állt. Az elemzés során arra összpontosítottam, hogy az egyábécés titkosítási eljárásban hogyan és milyen mértékben módosulnak a szöveg (elsősorban) nyelvi jellemzői az átalakítási folyamatok tükrében. Emellett vázlatosan áttekintettem az átalakítást biztosító kódrendszerek főbb tulajdonságait, és azoknak a kód erősítése miatt szükségszerűen bekövetkezett változásait. A vizsgálat többek között rámutatott arra, hogy az adott periódusban alkalmazott monoalfabetikus eljárás számos tekintetben eltért a többi korabeli szöveg reprodukciós folyamattól. Lényegesebb eredménynek ítélem meg azonban, hogy a kódkulcsok, a kódolt és dekódolt írások tanulmányozása során előtérbe került a sifírozási eljárás egyik domináns jellege, amely a legjobban talán a „kettős” kifejezéssel nevezhető meg. Ennek szembeeszkő megnyilvánulásának vélem, jóllehet a kettős jelleg megmutatkozik a sikeres kommunikáció érdekében szükséges kódváltások elvégzésének a számában is, hogy az eljárást lényegében két markáns, de egymással ellentétes folyamat, a bővítés és a redukció határozták meg, amelyek különböző mértékben és különböző módon voltak jelen a kódrendszerekben és az egyes átalakítási fázisokban, ennek megfelelően eltérő módon befolyásolhattak szövegjellemzőket. Meglátásom szerint az elemzés igazolta a vizsgálat kiterjesztésének megalapozottságát a rejtjelezési eljárás egészére, valamint további kérdéseket is felszínre hozott, amelyek újabb kutatási irányokat jelölhetnek ki a szöveg-hagyományozás területén.

A IV. SCRIPTORIUM KONFERENCIA
PROGRAMJA

(2021. december 16–17., Budapest)

DECEMBER 16.

9.30: Megnyitó és köszöntő:
S.E.R. VARGA LAJOS segédpüspök

I. SZEKCIÓ

Elnök: TAKÁCS LÁSZLÓ

- 9.40: SZUROMI SZABOLCS: *A közép-európai pre-Gratianus kánonjogi kódexkultúra kéziratos emlékei*
10.00: HENDE FANNI: *Újabb töredék a Zalka-antifonáléból*
10.20: S.E.R. VARGA LAJOS: *Szamizdatirodalom a Váci Egyházmegyében*
10.40: Hozzászólások, kérdések
10.50: Kávészünet

II. SZEKCIÓ

Elnök: TUHÁRI ATTILA

- 11.10: NAGY LÁSZLÓ: *Ányos Pál éneke Úrnapra*
11.30: FRAUHAMMER KRISZTINA: *Kéziratos kegyesség*
11.50: KOVÁCS MIHAI: *Négy meghívó Várdai Ferenc erdélyi püspök primíciájára*
12.10: Hozzászólások, kérdések
12.20: Ebédészünet

III. SZEKCIÓ

Elnök: S.E.R. VARGA LAJOS

- 13.30: VARGA MÓNIKA: *Szövegváltozatok szerepe a lejegyzői diskurzusstratégiák feltárásában boszorkányszeres kéziratok alapján*
13.50: SZABÓ ÁDÁM: *Arisztotelész a Bibliában. Ernst Soner professzor beszéde a logika teológiai hasznáról*
14.10: MAJOROSSY IMRE: „*Videmus nunc per speculum*”,
Álvaro de Cienfuegos *Aenigma Theologicum* c. művének előlapja

- 14.30: DOMOKOS GYÖRGY: *Különös kézirat Beatrix királyné koronázásáról*
14.50: Hozzászólások, kérdések
14.50: Kávészünet

IV. SZEKCIÓ

Elnök: DOMOKOS GYÖRGY

- 15.10: W. SOMOGYI JUDIT: *Kéziratos szöveg(re)produkció Itáliában a kora újkor kezdetén*
15.30: KANÁSZ VIKTOR: *A veszprémi egyházmegye 1778-1779-es canonica visitatiója*
15.50: SZOVÁK KORNÉL: *A 12. századi reneszánsz kérdéséhez*
16.10: TAKÁCS LÁSZLÓ: *Lány a kódexben*
16.30: TUHÁRI ATTILA: *Egy másik Phillis és Flora*
16.50: Hozzászólások, kérdések

DECEMBER 17.

V. SZEKCIÓ

Elnök: NAGY LÁSZLÓ

- 9.00: P. KOCSIS RÉKA: *Könyvtörténeti tanulságok az ómagyar kódexek marginálisai nyomán*
9.20: BOROS ISTVÁN: *Nádasdy Ferenc váci könyvtára – kéziratos katalógusok alapján*
9.30: TÓTH FERENC: *Lotharingiai Károly naplója*
9.50: SZOVÁK MÁRTON: *Kéziratos hír- és híradásgyűjtemény Velencéből*
10.10: Hozzászólások, kérdések
10.30: Kávészünet

VI. SZEKCIÓ

Elnök: SZOVÁK KORNÉL

- 11.00: GILÁNYI GABRIELLA: *A zenei fragmentológia mint könyvtörténeti segédtudomány ferences kötetek és középkori kottás pergamenborítók tükrében*
11.20: CZAGÁNY ZSUZSA: *Possessorbejegyzések Laskói Demeter kódexében: a boszniai kapcsolat*
12.40: KISS PÉTER: *Eddig ismeretlen örmény történetíró Erdélyben*
13.00: Hozzászólások, kérdések
13.10: Zárszó

A TANULMÁNYOK SZERZŐI

BOROS ISTVÁN	ny. tudományos főmunkatárs
CZAGÁNY ZSUZSANNA	ELKH BTK Zenetudományi Intézet
DOMOKOS GYÖRGY	PPKE BTK Olasz Tanszék
FRAUHAMMER KRISZTINA	SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék
GILÁNYI GABRIELLA	ELKH BTK Zenetudományi Intézet
KISS PÉTER	PPKE BTK Armenológiai Tanszék, MA hallgató
MAJOROSSY IMRE	PPKE BTK, címzetes docens
P. KOCSIS RÉKA	ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
SZABÓ ÁDÁM	MTA Könyvtár és Információs Központ
SZELESTEI N. LÁSZLÓ	PPKE BTK, professzor emeritus
SZOVÁK MÁRTON	OSZK Régi Nyomtatványok Tára
SZUROMI SZABOLCS ANZELM	PPKE JÁK egyetemi tanár, kutatóközpont és tanszékvezető, az MTA doktora, az Academia Europaea rendes tagja
TÓTH FERENC	ELKH BTK Történettudományi Intézet
VARGA LAJOS	Váci segédpüspök, az OKGYK igazgatója
VARGA MÓNICA	ELKH BTK Nyelvtudományi Kutatóközpont, Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézet
W. SOMOGYI JUDIT	PPKE BTK KÚNYI (Klasszikus és Újlatin Nyelvek Intézete), Olasz Tanszék

NÉVMUTATÓ

- Abaffy Csilla 128, 129
Ábrahám 120
Acél Zsolt 122
Ács Zoltán 105
Adamus Coloniensis 22, 23
Adonc, Nikolaj 85
Agatangelosz 82
Ágoston, Szent 116, 118, 120
Allegri, Marco 155
Ambrus, Szent 120
Andea, Susana 99
Antal, brassói plébános 101, 111
Antal Sándor 199
Antal, Szent 49, 58, 83
Antist, Vincente Justiniano 144
Anzelm, Luccai Szent 178
Ányos Pál 148–150, 152
Apollodórosz 159
Apor István 133
Apor Péter 128, 133
Apor Zsuzsanna 133
Arisztotelész 140–146
Arius 122
Arnaldi, Girolamo 164
Arsak, III. 84
Aschermann, Eric 140
Austin, Greta 179
- Babócsa Endre 201
Babud, Juditha 223
Bácsi Enikő 227
Bagratuni, Asor 95, 96
- Bagratuni, Asot Mszaker 94
Bagratuni, Bagrat 95
Bagratuni, Szmbát Bjuradján 93
Bagratuni, Szmbát Szparapet 94
Bagrevandeci, Nerszesz 90
Bakócz Tamás 106
Bakos Kálmán 201
Balassa Mária Viktória 129, 134
Bálint József 198
Balogh Jolán 35, 100
Balogh Piroska 13
Bánfi Miklós 35, 36, 41
Bánkuti Gábor 206
Barcza Barna 198
Bardócz Ernő 210
Barna Gábor 55, 147
Barotai Imre 204, 205, 210
Barozzi, Nicolò 155
Barta Gábor 100
Battelli, Giulio 102
Batthyány Boldizsár 128
Beatrix, Aragóniai 33–42, 44, 167, 241
Becket Tamás 77
Beimel, József 15
Bellarmino, Roberto 142
Bellecius, P. Aloysius 9
Bembo, Pietro 164, 165
Benedek, Szent 83
Berchet, Guglielmo 155, 156
Beriszló Péter 106
Bernardi, Antonio 33–37, 39, 40, 44, 45
Bernardus Morvalensis 22, 23

- Bernardus, Ludovicus 45
 Bertucci, Gabriele 39, 44, 45
 Berzeviczy Albert 35, 36, 38, 39, 42
 Bikfalvi Géza 199, 202
 Biondo, Flavio 163
 Bíró Sándor 209
 Bisztrai László 198
 Boccaccio, Giovanni 161
 Boér Hunor 133, 134
 Boës, Walter 122
 Bogár Judit 52, 147
 Boháček, Miroslav 180
 Bonfini, Antonio 34
 Borbála, Szent 58
 Borku Mariska 53
 Boros István 8, 175, 213, 238
 Both Edit 54
 Bournoutian, George A. 85, 88, 91, 93–95
 Bouuaert, Claeys 16
 Bozóky Mihály 149, 154
 Bozsik Pál 199
 Böllmann, Hieronymus 114, 117, 123
 Bracci, Silvano 31
 Brasington, Bruce 179
 Breisach, Ernst 159, 161, 163–165, 168
 Brennecke, Hanns Christoph 139, 140
 Bretschneider, Karl Gottlieb 144
 Brett, Martin 179–181
 Brigitta, Szent 58
 Bruni, Leonardo 161
 Bulányi György 198, 200, 211
 Bunyitay Vince 100, 103, 105, 107
 Buono, Benedict 237
 Burchard, worms-i püspök 176, 178, 179, 181
 C. Tóth Norbert 100, 105, 106, 172
 Caccamo, Dominica 138, 140
 Čáda, František 180
 Calmet, Dom Augustin 195
 Caprara, Aeneas Sylvius 190
 Caprili, Giuliano 237, 239
 Caracciolo Arico, Angela 156, 161, 164
 Cardona, Giorgio Raimondo 235
 Chamich, Michael 81
 Charles-Hyacinthe Hugo 195
 Chmielowska, Bożena 180
 Chobot Ferenc 9, 10, 12
 Cholewicki, Pavel 31
 Cienfuegos, Juan Álvaro de 113–115, 121, 123, 125
 Clausewitz, Carl von 191, 192
 Cochlaeus, Johannes 70
 Collingwood, Robin G. 155
 Contarini, Marcantonio 169
 Cotel, Paula 75
 Cozzi, Gaetano 163, 165, 167
 Crifò, Francesco 163, 167
 Czagány István 35
 Czagány Zsuzsa 24, 63, 66, 69
 Csáky Éva Franciska 128
 Csamcsján, Mikajel 81-84, 97
 Császár Elemér 148, 150
 Csepregi Zoltán 141
 Csoma Gergely 52, 61
 Csöngé Attila 220
 Csulai Mór Fülöp 105, 158
 Da Todì, Jacopone 150
 „Dalmadi” fedőnév 210
 Damian, Mihai 102
 Dandolo, Andrea 162, 163
 Dandolo, Enrico 162, 163
 Dante, Alighieri 161
 De Bujanda, J. M. 16
 De Capellis a Bononia, Francisco Maria 68
 Demeter, Szent 22
 Derolez, Albert 102
 Dezséri Bachó László 71, 72
 Di Berardino, Angelo 171
 Di Treviglio, Maffeo 237, 239
 Dickie, John 144

- Dincă, Adinel Ciprian 99
Dionysius Exiguus 176, 177
Diós István 63
Dolfin, Pietro 167, 168
Dombi József 198
Domboróczy István 206
Domokos György 105, 167
Domokos Mária 51, 56
Domonkos László 35
Dondoni Vártán József 81, 82, 84–94,
96, 97
Dömötör Adrienne 214, 226, 227
Dragoun, Michal 180
Drexler Ferenc 11
Drost-Abgarjan, Armenuhi 82
Du Poncet, Jean-Nicolas 194
Duba, William 63
Dum-Tragut, Jasmine 83
Duns Scotus 121
- Eck, Johannes 70, 71, 74–76
Eglis István 207
Emódi András 68
Endrey Mihály 198
Endrődi Zoltán 209
Erdő Péter 171, 173, 177, 178
Erdődy Klára Erzsébet Zsófia 129
Estei Hippolit 241
Ethei Sebők László 71
Euszebiosz, Caesareai 159
- Fába Mátyás 127
Fábián Gabriella 49, 50
Fábián István 204, 206
Fabinyi Tibor 141
Fabris, Antonio 237
Faludy Ferenc 13
Faunteus, Laurentius Arturus 70
Fáy Zoltán 67, 116
Fazekas Boglárka 127
Fedeles Tamás 158
Fedi, Andrea 167
- Fejér György kanonok 15, 58
Fekete, Monica 102
Fekete-Nagy Antal 100
Fermendzin, Eusebius 30
Ferries, George 142
Finlay, Robert 166
Firúz király 87
Flor Ferencz 15
Flüeler, Christoph 63
Fodor Pál 185
Fodor Zsuzsanna Hyacinta 129
Forgách Mária Angéla 129
Forgács Tamás 126, 134, 226
Forrai Ibolya 51, 56, 57
Fortini Brown, Patricia 162
Foscari, Francesco 26
Fowler-Magerl, Linda 176-179
Francesco II. de Balzo 41
Franciscus a Zegeдино 70
Francus János 103
Frauhammer Krisztina 49, 58
Frederico d’Aragona 41
Frison, Chiara 156
Fulin, Rinaldo 155, 156
Fügedi Erik 22
- G. Cushing, Kathleen 179
Gaber, Stéphane 185
Gábor János 52, 61
Gaeta, Franco 164
Gál Ferenc 206, 207
Galamb György 30, 31
Gáldi Zoltán 209, 210
Gálffy László 31
Garda Dezső 100
Garsoian, Nina 82, 85, 90, 93, 94
Gáspár Simon Antal 51
Gaspari, Giovanni Battista 9
Gaudemet, Jean 171
Gebbl, Hans 128
Geréb László 105
Gerevich Tibor 35

- Gergely Dezső 208
 Gergely pápa, II. 177
 Gergely, Nagy Szent 88, 118, 120
 Gergely, Világosító Szent 88
 Getrúd, Szent 56, 58
 Gilányi Gabriella 25, 65, 66, 69, 70
 Giustinian, Bernardo 163
 Goclenius, Rudolph 144
 Gosztonyi János 105
 Gözsy Zsolt 114
 Gratianus mester 171, 179
 Grigorjan, Grigor 84, 93
 Grigoryan, H. B. 87
 Gromadzki, Jan 180
 Grósz József 210
 Grund, Peter 220
 Gugán Katalin 214, 227
 Guidotto, Vincenzo 158
 Guillelmus de Casale 30
 Gulyás Judit 49
 Guzmics Izidor 130
- Gyimes József 208
 „Gyimes József” fedőnév 208
 Gyöngyösi Vince 205, 207, 208
 György, Szent 56
 Gyurka Anna lásd Vajdók Jánosné
- Haader Lea 126-129, 133-135, 220
 Habi Csilla 49
 Hadrianus pápa, I. 177
 Haering, Theodore 144
 Hage, Wolfgang 82, 83, 85, 90, 94
 Hajnal Máttyás 149, 150
 Halász Endre 198
 Hamerli Károly 209
 Havasi Péter 67
 Hegedüs András 172
 Hende Fanni 33, 63, 65, 66, 76, 177
 Henryot, Fabienne 195
 Herczeg Gyula 155
 Hetényi Varga Károly 206
- Hiltunen, Risto 220
 Himfy Ferenc 198, 200, 201
 Hoffmann, Hartmut 178
 Holl Béla 21–26, 147, 198, 201
 Homonnay Imre 13
 Horatius Flaccus 13
 Horenaci, Movszesz 82, 83
 Horninger, Heidelinde 180
 Horváth Gergő 220
 Horváth István 13, 15
 Horváth Iván 21
 Horváth József SJ 198
 Horváth Józsefné 207
 Horváth Rihárd 33, 201
 Horváth Sándor 56
 Horváthy József 198
 Horváts István 15
 Hovagimian, Vahan P. 83
 Hovhannisian, Richard G. 83
 Hozyusz, Stanislaw 70
 Hóss Panna 224, 225
 Hugo, Charles-Hyacinthe 195
 Hunya Dániel 199
 Hunyadi János 42
 Huszrau király, I. 91
- Illési Mária 200
 Imbert, Jean 177
 Isakhanyan, Serovbé Vardapet 86
 Ittész Gábor 140
 Ivo, Chartres-i Szent 176, 179–182
 Izidor, Sevillai Szent 177
- Jakubovics Emil 35
 Jalabert, Laurent 185
 Jankovich Miklós 34, 137
 Jankovits László 22
 János apostol, Szent 122
 Jéger Ottokár 200
 Jegise 82
 Jegivardeci, Movszesz 91
 Jeszenszky Zsigmond 210

- Johannes de Polonia 22
Juhász Miklós 198
Julius Caesar 233
Justinus 122
- K. Markaly Aranka 66
Kacskovics Lajos 15
Kądzielski, Stanisław 180
Kahn, David 236
Kájoni János 147, 149
Kalácska József 199
Kalácska József 199
Káldi György 150
Kálmánházi (Kámánházy) László 11
Kaloliny Márton 41
Kamszarakan, Nerszesz 93
Kaposi Diána 127
Kaposi István 205, 206, 208, 209
Kaposi László 210
Karacsonyi János 76, 126, 133
Károly császár, VI. 113
Károly király, VIII. 156, 165
Károly Krisztina 233
Károly, Lotaringiai IV. 184
Károly, Lotaringiai V. 185–195
Károly, Nagy 177
Katona Imre 51, 52
Kazinczy Ferenc 13, 14
Kecskeméti Gábor 22
Kecskés Péter 67
Kelemen (ellen)pápa, VII. 235
Kelemen pápa, XI. 83
Kelemen pápa, XII. 113
Kemecsei Zsolt 25
Kerényi Ferenc 11
Keresztes (Klembala) Pál 199, 200
Keresztes Pál 206
Kerkai Jenő 199, 203, 205
Kertész Balázs 131
Kész Margit 52, 53, 56, 57
Keszeg Vilmos 56
Kézai Simon 15
- Király Péter 35
Kisdi Klára 65, 179
Kiss Dóra 49
Kiss Gábor 22
Kiss János 13
Klaniczay Gábor 215
Klembala Ernő 208
Knapton, Michael 163
Kocza Kata 219, 228
Kocsis Zsuzsanna 220
Kolenicz Márton 131
Kollányi Ferenc 9
Kollár Ferenc 203, 205–208
Komáromi János 220
Komorová, Klára 75
Koncz Ibolya Katalin 215
Kónsztansz császár, I. 92, 93
Kontsek Ildikó 147
Korompai Tibor 201
Korompay Klára 126, 128, 133, 135
Korondi Ágnes 65–66, 179, 180
Korsós István 216, 226, 230
Kósa Jenő 133
Kósa Ödön 75
Kovács András 200
Kovács Bálint 82, 84
Kovács Erzsébet 219
Kovács György 217, 229
Kovács Mihai 100, 101
Kovács Vince 201
Kowalczyk, Maria 180
Kozár Gyula 199
Körmendy Kinga 22, 172
Körntgen, Ludger 178
Kővári Réka 52, 56, 147
Kövér György 209
Kristóf, „Erős” 43
Kriszter Antal 10
Kuffart Hajnalka 33, 167
Kulcsár András 216, 219, 223
Kurkó Amália 59, 60
Küllős Imola 48, 52–54, 57, 58

- Kytö, Merja 220
- Laczkó Krisztina 220
- Lajos király, Nagy 15
- Lajos, Badeni 192
- Lakatos Bálint 158
- Lakatos István 123
- Lange, Christian 89
- Laskai Demeter 21-23, 25, 27-31
- László király, Szent 22
- Laux, John 171
- Lavinde, Gabriele de 235
- Law, John E. 163
- Lazorík, Eduard 75
- Le Bègue, François 186–189, 193–195
- Leander, Szent 177
- Lengyel Réka 13
- Lépes Bálint 68
- Leslie, Jakob Ernst 190
- Levárdy Ferenc 132
- Lieber Mária Katalin 198
- Lien-Sheng, Yang 166
- Ligeti Lajos 81
- Lipót császár, I. 186
- Lipót herceg 186, 194, 195
- Liptay György 205
- Lóránt Vilmos 209
- Lotte Kéry 174, 176, 179
- LovasKatalin 217
- Lucchi, Piero 237
- Lukcsics Pál 103, 104, 107, 108
- Lupesku Makó Mária 100
- Luther, Martin 141, 142
- Mácز István 205
- Maczák Ibolya 82
- Madas Edit 22, 66, 129-131, 133, 180
- Magger Placid 74
- Mährle, Wolfgang 141
- Mályusz Elemér 105
- Mamikoneanc, Vardan 86
- Mamikonján, Vahán 87, 88
- Mamikonján, Vaszak 87
- Marchiai Jakab (Jacobus de Marchia) 30, 31
- Marek, Jindřich 180
- Mária Terézia császárnő 83
- Mária, Szűz 39, 45, 53, 54, 60, 110, 115, 120, 205
- Marti, Hanspeter 139
- Martin, Philippe 195
- Marti-Weissenbach, Karin 139
- Masius, Didacus 144
- Mastoc, Meszrop 89
- Masznyik Endre 141
- Mátai Mária 21
- Máté feketehalmi plébános 101
- Mátyás király, Hunyadi 15, 42
- Mechtild, Szent 56, 58
- Medgyesy S. Norbert 145
- Medgyesy S. Péter 67
- Meister, Aloys 235
- Mekcsei Péter 76
- Melanchthon, Philipp 141, 143, 145
- Melchiorre, Matteo 156
- Mericzay Antal 11
- Mezei Bertalan 210
- Mezey László 64, 68
- Michiel, Marcantonio 167
- Mihácz József 201
- Miksa Emánuel, II. 185
- Miksa, király 158
- Minaszján, E. G. 95
- Mkrtcsján, L. H. 84, 85
- Mócsy Imre 207
- Mohay Zsuzsanna 227
- Mollay Károly 186, 188
- Molnár Ambrus 52
- Molnár Antal 7, 25, 29, 30, 71-73
- Molnár János 53, 56
- Monok István 72
- Mrozowicz, Wojciech 180
- Mu'sa Ersébet lásd Musa Erzsébet
- Muckenhaupt Erzsébet 67, 69

- Mundó, Anscari 63
Munier, Charles 171
Murányi János 69
Musa Erzsébet 213, 217–220, 224
Mühling, Markus 122
Müller, Harald 180
Müller, Harald 180
Müller, Jörg 179
- Nádasdy (Paulai) Ferenc 9-14, 16
Nagy György 14
„Nagy György” fedőnév 203, 208
Nagy Ignác (Sélyyei) 147, 148, 152, 154
Nagy József (1910–1992) 199, 200
Nagy Jutka 219, 228
Navagero, Andrea 163, 164
Neerfeld, Christiane 162, 163, 165, 167, 168
Németh Miklós 126, 134, 226
Németh Tibor 205
Nesztoriosz 88
Neumann Tibor 106
Néző István 100, 105
Nicklas, Thomas 195
Nicolaus de Jadra 30
Niefanger, Dirk 137, 138
Novák Attila 214
Novák Veronika 166, 167
Nowak, Przemysław 179, 180
- Nyíresi Tamás 103
- Odzneci, Hovhannesz 94
Oeming, Manfred 122
Opstraet, Joanne 16
Orbán János 218, 219, 229
Orbán Jánosné 228, 229
Orbovai Jakusics Judit Anna Franciska 129
Ordódy Vince 11
Oshagan, Vahé 83
Ostrogorsky, Georg 84, 85, 93
- Otaduy, Javier 179
Ottó császár, I. 160
Ovidius Naso 13
Ozorai de Lyppa, Franciscus lásd Ozorai Ferenc
Ozorai Ferenc 70, 75
- „Összejárók” fedőnév 202
Ötvös István 67
Őze Sándor 67
- P. Kocsi Réka 126
P. Kovács Jenő 205
Pál apostol, Szent 116, 144, 145
Pál Emese 82
Palánkay Gausz Tibor 202
Pálos Antal 198, 199
Palude, Petrus de 72, 73
Papahagi, Adrian 65
Pápai János 149
Papp Ágnes 69, 147
Papp Zsuzsanna 129
Párniczky Ede 11
Partev, Arisztakesz 88
Partev, Surb Szahak 85, 89
Pastore Stocchi, Manlio 164
Peikola, Matti 220
Perényi Ferenc 100, 105
Perényi Imre 105
Pétery József 200, 210
Petrarca, Francesco 161
Petrus de Mekche 70
Philliphs, Mark 160
Piccolomini, Enea Silvio 155
Pinggéra, Karl 89
Piscator, Johann 145
Placentinus, Calistus 70
Pócs Éva 51, 215
Pokoly József 105
Pokorny, Rudolf 178
Pokrn, Vardan Mamikonján 91
Pósch Lajos 11

- Poszeidóniosz 159
Priuli, Girolamo 165, 167, 168
Przytulski, Jan 180
Pusztai István 128, 130
- Rabatta zu Dornberg, Rudolf 190
Rádlér József 202
Raimundus de Pennaforte 22
Rákosi Menyhért 102
Rákossy Anna 147
Rangoni, Gabriele (Veronai Gábor) 37, 42
Rauber, Johannes 157, 158
Récsey Viktor 74
Reményi Andrea 128, 129
Renhart, Erich 83
Révay Miklós 14
Richter, Georg 139
Richter, Marcella 16
Rohály Gábor 209
Rolker, Christof 179
Romsics Imre 56
Rotundus, Augustus 70
Rózsa Elemér 198
Rstuni, Teodorosz 92-94
Rubljov, Andrej 122
Runje, Petar 30
Ruppert Pál 205
- Sabellico, Marcantonio 163
Sabellius 123
Sajó Géza 72
Saktorová, Helena 75
Sambin, Paolo 168
Sándor Ildikó 52-54
Sankó Miklós 127
Sansovino, Francesco 164
Sanudo, Marin 155-169
Sarbak Gábor 180
Sáringer János 31
Sarkissian, Karekin 89, 90
- Scherbe, Philipp 141
Schnabel, Werher Wilhelms 139, 140
Schnelle, Udo 122
Schon, Karl-Georg 177, 179
Schwarcz Katalin 128, 130, 131
Séda Jenő 11
Sedano, Joaquín 179
Segneri, Paolo 152
Seres Imre 202
Shelkov-Sross, Andreas 138
Sherman, William H. 127
Sidnich Miklós 73
Sigebert, Gembloux-i 160
Sik Sándor 198, 207
Simonetta, Francesco (Cicco) 239
Simonyan, Hr. R. 84, 87
Singh, Simon 233
Sinkovics Balázs 126, 134, 226
Sipos Gábor 100, 134
Siri Imre 103
Socinus, Faustus (Fausto Paolo Sozzini) 123
Socolovius, Stanislaus 70
Soltész Erzsébet 72
Soltész Zoltánné 71, 72
Sommerville, Robert 179
Somogyi László 202
Soner, Ernst 137-146
Sozzini, Paolo (Faustus Socinus) 122
Stadler Frida 201
Stefani, Federico 155
Sterle Józsefné 202
Stickler, Alfons M. 178
Stolberg, Friedrich Leopold 14
Stoll Béla 48, 147
Stošić, Krsto 21, 25
Stöller, Ferdinand 186
Strzelecka-Ascher, Hanna 180
Suarez, Francisco 122
Suhard, Emmanuel 197
Sujánszky Antal 9

- Sz. Kristóf Ildikó 215, 216
Szabó Ágnes 33
Szabó Ferenc 208
Szabó György (1922–1967) 199, 206
Szabó Imre 14, 15
Szabó József 200
Szabó László 203, 205-209
Szabó T. Attila 48
Szádóczki Vera 48, 147
Szalay Olga 147
Szapolyai Imre 42
Szapolyai János 106
Szári Szulejmán 185
Szászsebesi Krisztián 103
Szatmári György 106
Szegedi Ferenc 76
Szegedi Zöld István 70-72
Szegesdy Mátyás József 221
Szelestei Nagy László 147, 148
Szemerkenyi Ágnes 48
Szendrei Janka 24, 64, 67, 68
Szentgyörgyi Rudolf 128, 133, 135
Szentmihályi Mihály 149, 152, 154
Szikora Patricia 215, 217
Szilágyi Erzsébet 36, 42
Szilasi Ágota 237
Szilléry László 199
Szita László 185
Szjunk, Vaszak 96
Szolnoki János 200
Szombathelyi Benedek 125
Szomolányi Miklós 202
Szovák Márton 105, 106, 157, 167
Szögyén Laurentius 11
Szögyéni (Iercinus) Damján 103
Szóts Zoltán Oszkár 185
Szulejmán szultán, I. 157
Szuromi. Szabolcs Anzelm 172–175,
177–180
T. Szabó Csilla 132, 133
Tabi Mihály 70–74
Tabódy István 205
Takács Ágoston 203
Takács György 48, 52, 56, 60, 61
Takács László 176
Tamás János 198
Tamás, Aquinói Szent 122, 149, 150
Tanács János 200
„Tapasztó” fedőnév 208
Tartano, Achille 161
Tartaretus, Petrus 70, 73
Tátrai Szilárd 220
Temesváry János 105
Terbe Erika 126
Terjék József 81
Ternovác Bálint 29
Thallóczy Lajos 29
Thamas, Gregorius 128
Thomann, Günther 138
Thomson, Robert 83
Thúry Gyula 206
Tihanyi Sándor 202
Timon, Samuel 113
Tordai Pál 103
Tóth Arnold 49
Tóth Ferenc 185
Tóth János 201
Tóth Tamás 9
Tóth Zsuzsanna 135
Török Jenő 198, 200
Trattner János Tamás 13–15
Tuccius, Stephanus 70, 71
Túz János 35, 36, 41
Tüskés Gábor 50
Tvrtkó, II. 31
Ujfalussy Judit Magdaléna 129
Újlaki Lőrinc 43
Ulászló király, II. 100
Ullmann Péter 50, 51
„Ungi László” fedőnév 202

- Unterkircher, Franz 180
 Urbanski, Hans 185
 Utudzsján, Agavni 83, 84

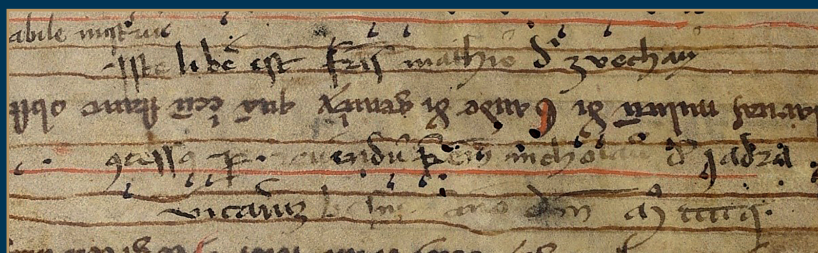
 V. Kovács Sándor 100
 Vajdók Jánosné 52
 Vályi Nagy Ferenc 13
 Vanderputten, Steven 177
 Vanyó László 122
 Váradai Sulyok 103
 Varanini, Gian Maria 163, 168
 Várdai Ferenc 100, 101, 103–112
 Várdai János 106
 Várdai Mihály 105
 Varelli, Giovanni 63
 Varga J. János 192
 Varga Lajos (1855-1909) 55
 Varga Mónika 213–215, 217, 218, 220, 227
 Varga Remig Szikfrid József 201
 Varga Szabolcs 185
 Vass Tamás 211
 Vedres Béla 200
 Vedres István 15
 Vékei György 228
 Vekov Károly 100, 107
 Vénusz Gyula 210
 Vergilius Maro 13, 123
 Veselovska, Eva 63
 Vezér Ferenc 123, 200
 Viana, Antonio 179
 Vida János 200
 Viejo-Ximénez, Jose Miguel 179
 Virág Benedek 13
 Vitári Zsolt 114

 Vitturi, Antonio 39, 45
 Vladár Zsuzsa 126
 Volf György 126, 127, 131
 Vörösmarty Mihály 12

 W. Somogyi Judit 238
 Walker, Terry 220
 Wentzcke, Paul 185
 Wenzel Gusztáv 159
 Widmanstetterius, Iohannes Albertus 128
 Wiener, Lucien 189
 Wildmanstetter, Johannes Albert 128
 Will, Johanna B. 178
 Winroth, Andres 179
 Włodek, Zofia 180
 Wollgast, Siegfried 140

 Zabarella, Jacopo 141
 Zambotti, Bernardino 167
 Zárai Miklós 29, 30
 Zathay, Jerzy 180
 Zavorszky Kornél 209
 Zeltner, Gustav Georg 139
 Zényi János 229
 Zlehovszky Kornél 209
 Zvara Edina 72, 76
 Zvecsáji Mátyás 29
 Zwiercan, Marian 180

 Zseni János 225
 Zsigmond, Luxemburgi 31
 Zsilinszky Éva 126
 Zsinka Ferenc 72

SZERZŐK

Boros István · Czagány Zsuzsa · Domokos György
Frauhammer Krisztina · Gilányi Gabriella
Kiss Péter · Kovács Mihai · Majorossy Imre
P. Kocsis Réka · Szabó Ádám · Szelestei Nagy László
Szovák Márton · Szuromi Szabolcs Anzelm · Tóth Ferenc
Varga Lajos · Varga Mónika · W. Somogyi Judit

SZIT
SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
www.szitkonyvek.hu

